

**“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
БАС РЕДАКЦИЯСЫНЫҢ АЛҚАСЫ**

Құл-Мұхаммед М. А., *бас редактор*
Тәжин М. М. *бас редактордың орынбасары*
Нұрғазин Н. М. *жауапты хатшы*
Әбділдин Ж. М.
Әбусейітова М. Қ.
Әуезов М. М.
Байпақов К. М.
Бұрханов К. Н.
Ертісбаев Е. Қ.
Зиманов С. Э.
Кекілбаев Ә.
Қасқабасов С. А.
Мағауин М. М.
Мәмбеев С. А.
Нұрпейісов Ә. К.
Нысанбаев Ә. Н.
Рахмадиев Е. Р.
Сұлтанов Қ. С.
Сүлейменов О. О.
Тасмағамбетов И. Н.
Хұсайынов К. Ш.

ББК 63. 2
Қ 18

“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
ШЫҒЫСТАНУ СЕКЦИЯСЫ:

Әбусейітова М. Қ. (төрайым),
Муминов Ә. Қ. (төрайымның орынбасары),
Медерова Д. Е. (жауапты хатшы)
Еженханұлы Б., Базылхан Н., Нұрманова А. Ш.

*Қытай деректемелерін аударған, түсіндірмелері мен
ескертулерін жазған **Ж. Ошан, Б. Еженханұлы***

Ғылыми редакторы **М. Қ. Әбусейітова**

ISBN 9965–798–61–3

© Ж. Ошан, Б. Еженханұлы, аударма-
лар мен түсіндірмелер, 2006
© “Дайк-Пресс” баспасы, 2006

Кіріспе

«Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. V том. Әулеттік тарихи жылнамалар. 3-бөлім» кітабы — «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде Шығыстану секциясы жоспарлаған бес томдық «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері» сериясының бесінші томы.

Бұл томда Қытайдың ерте заманда құрастырылған әйгілі тарихи шығармасы «Ресми жиырма төрт патшалық тарихы» атты жылнамаларда сақталған түркі-моңғол тілдес елдер туралы деректемелер жинақталып, көне қытай тілінен қазіргі қазақ тіліне аударылып, оларға тарихи-деректемелер туралы тұрғысынан ғылыми түсіндірмелер берілді. Бұл томдағы деректемелер мыналар:

- 1) «Ляоши», 30-цзюань, «Тяньцзо патшаның өмірбаянына қосымша: Батыс Ляо (Қарақытай) мемлекетінің тарихы»
- 2) «Юаньши», 1-цзюань, Патшалар шежіресі I, «Тайцзун»
- 3) «Юаньши», 2-цзюань, Патшалар шежіресі II, «Тайцзун»
- 4) «Юаньши», 2-цзюань, Патшалар шежіресі II, «Динцзун»
- 5) «Юаньши», 3-цзюань, Патшалар шежіресі III, «Сяньцзун»
- 6) «Юаньши», 117-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны IV, «Шучи»
- 7) «Юаньши», 118-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны V, «Тэ Сюэчань»
- 8) «Юаньши», 119-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны V, «Алаусы тицзихули»
- 9) «Юаньши», 120-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны VII, «Чжабаэрхочжаның өмірбаяны»

- 10) «Юаньши», 120-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны VII, «Шучитайдың өмірбаяны»
- 11) «Юаньши», 120-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны VII, «Чжэньхайдың өмірбаяны»
- 12) «Юаньши», 120-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны VII, «Хэсымайлидің өмірбаяны»
- 13) «Юаньши», 121-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны VIII, «Субутайдың өмірбаяны»
- 14) «Юаньши», 121-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны VIII, «Чаосының өмірбаяны»
- 15) «Юаньши», 122-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны IX, «Ба-эршу-а-эртэ дэцзиньнің өмірбаяны»
- 16) «Юаньши», 122-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны IX, «Хасананың өмірбаяны»
- 17) «Юаньши», 124-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны XI, «Тататунаның өмірбаяны»
- 18) «Юаньши», 128-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны XV, «Тутуханың өмірбаяны»
- 19) «Юаньши», 130-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны XVII, «Бухумудың өмірбаяны»
- 20) «Юаньши», 149-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны XX-XIV, «Го Баоюйдің өмірбаяны»
- 21) «Юаньши» 63-цзюань, шежіре XV, География VI, «Солтүстік Батыс аймақтардың географиясы туралы қосымша мәліметтер».

Бұл деректемелер уақыт көрсеткіші жағынан XII ғасырдың басынан бастап XIV ғасырға дейінгі аралықты қамтиды. Осы уақыт ішіндегі ең елеулі оқиға Еуразия даласында, соның ішінде ұлы қытай қорғанының батысы мен солтүстігіндегі көшпенділердің алтын бесігі саналатын аумақта жауынгер түркі тайпаларының тарих сахнасынан біртіндеп ығысып, олардың орнына неше ғасыр бойына түркі халықтарының билігіне көніп, ұзақ замандар бойына олармен тығыз этно-саяси байланыстарға түскен, бұл орайда түркілердің мәдениеті мен ұлттық болмыстарын өз бойына терең сіңіріп келген моңғол тайпаларының билікке қол созу оқиғасы болды. Бұл үрдіс шын мәнінде қидандардың Қытайда тарих сахнасынан орын

алу оқиғасымен басталды. 907 жылы қытай жеріндегі Тан империясы империяның саяси өмірінде орын алған түрлі қайшылықтардың асқынуынан ақыр соңында біржолата құрылды. 907 жылдан 960 жылға дейінгі аралықта Орталық Қытай аймағында Соңғы Лян (907–923 жж.), Соңғы Тан (923–936 жж.), Соңғы Цзинь (936–947 жж.), Соңғы Хань (947–950 жж.), Соңғы Чжоу (951–960 жж.) деген бес әулет өмірге келді. Осы аталған әулеттердің ішіндегі Соңғы Тан әулетін Шато түріктерінен шыққан Ли Цуньсюй, Соңғы Хань әулетін Шато түріктерінің тағы бір өкілі Лю Чжюань, ал Соңғы Цзинь әулетін түркі халықтарының Ши Цзинтан есімді өкілі құрды.

Дәл сол 907 жылы Ляохэ дариясының бойын қоныстанған моңғолтекті қидан тайпаларының көсемі Елюй Абаоцзи қидан тайпаларын біріктіріп, Цидань (Қидан) мемлекетінің құрылғандығын жариялады. Қидандар 947 жылы Солтүстік Қытай жеріндегі түркітекті Ши Цзинтан құрған соңғы Цзинь (Хоуцзин) мемлекетін қиратты да, мемлекетті Ұлы Ляо мемлекеті деп атады. Осыған дейін қидандар Моңғолияда қоныстанған түркі-моңғол тайпаларына бірнеше мәрте жорық жасап, Алтай тауларының күнгей бетіне, тіпті Жоңғарияға дейін барып, ондағы елді «тарту-таралғылар әкеп тұруға» немесе «бұйрығын тыңдауға мәжбүр етіп қайтқан» еді. Дегенмен, 1125 жылы Манжүрия тарапынан келген манжүр тектес шүршіттердің қидандарға жасаған тегеурінді соққысы қидандардың Солтүстік Қытай жеріндегі билігін біржолата күйретті. Алайда осыдан біраз бұрын қидандардың Елюй Даши есімді ханзадасы шүршіттердің тұтқынынан аман қашып құтылған еді. Ол әуелі Моңғолияда біраз уақыт болып, ондағы бұрынғы өзіне тәуелді болған түркі-моңғол көшпенділері есебінен өз күшін едәуір толықтырып алды, артынша Алтайдың күнгей бетіне, одан Тарбағатай тауының күнгейіндегі Еміл бойына, одан соң Жетісуға көшіп келіп, осы барыста өкіметін құрып, мемлекетін «Си Ляо» деп атады. Қарақытай мемлекеті деп аталған мемлекет осы еді. Содан бастап бұл хандықтың туы 1211 жылға дейін құламай, ақыры Найман хандығының соңғы мұрагері Күшліктің қолынан қирады. Бас-аяғы 88 жыл өмір сүрген бұл хандықты мұсылман деректемелерінде «Қарақытай хандығы», қытай деректемелерінде «Батыс Ляо мемлекеті» деп атайды.

Моңғолиядағы жағдайға келсек, IX ғасырдың орта шенінде Енесей бойын мекен еткен қырғыздар Ұйғыр қағанатының ішкі саяси өмірінде етек алған алауыздықтарға байланысты туындаған бұлғақты пайдаланып, Ұйғыр қағанатының шаңырағын ортасына түсіріп, халқын жан-жаққа бастырып, тоздырып жіберген еді. Асылы, қырғыздар түркі жұртының заңды мұрагері ретінде Моңғолияда билік орнатуға тиіс еді, дегенмен олар онда тұрақтап тұра бергеннің орнына, көп өтпей өздерінің атажұртына қарай жылжып кетті. Осы орайда Моңғолияның қиыр шығысында қоныстанып келген моңғол тайпалары ата-бабаларынан бері қарай мекендеген тайгалардан шығып, жайылымдық аймақтарға қарай жылжи бастады. Шамамен, IX ғасырдың соңғы жартысы мен тұтас X ғасырдың өн бойында моңғол тайпалары Керлен, Онон, Тоғла өзендерінің басына қарай келіп, сол маңдағы көшпенді түркі ұйғыр, теле тайпаларымен тоғысып жатты. Бұл моңғолдар тіл, салт-сана, дүниетаным, шаруашылық пен тұрмыстық қам-қарекетінің барлық салаларында түркілерден үлгі ала бастады. Былайғы жерде осындай өн бойы түркі өркениетіне ден қойған моңғол ұрпақтары күнбатыста үш өзеннің басынан күншығыс жақта Бүйүркөлге дейінгі ұлан-ғайыр далада көшіп-қонып жүрді. Уақыт өте келе олар Моңғолиядағы елеулі этно-саяси күшке айнала бастады.

X ғасырдан XII ғасырдың соңына дейінгі уақыт ішінде ұлы далада моңғолдардан басқа да түркі-моңғол текті этностық топтар бой көрсетіп келді. Олардың қатарында есімі Түркі қағанаты заманынан бері мәшһүр болып келген татарлар да болды. Олар бұл дәуірде Құлүн көлі мен Бүйүркөлдің маңында көшіп-қонып жүрді. Орхон мен Селенгенің аралығын меркіттер, Орхон мен Тоғланың аралығын керейлер, Ханхайдан Алтайдың батысына дейінгі аймақта наймандар, Онон өзенінің бойында жалайырлар, Қалқа өзені бойында қоңыраттар, Қытай қорғанының терістік жағында оңғыттар отырды, ал Байкалдың төрт төңірегіндегі тайгада аң аулауды кәсіп еткен түрлі халықтар қоныстанып жүрді. Бұл этностар мен этно-саяси бірлестіктердің кейбірінің аты бұрыннан мәлім болса, кейбірінің этнонимдері бұған дейін онша әйгілі болмай келді немесе бұл этнонимдерге олар кейін келе ие болды. Тарихи деректемелерден белгілі болғанындай, осы уақыт ішінде татарлар, моңғолдар, меркіттер, керейлер мен наймандар осылардың

бәрі де дала билігін қолына алу мақсатында түрлі саяси, әскери қам-қарекеттер жасағаны анық. Осы тартыстар Темүжін бастаған моңғолдардың Моңғолияда жеңіске жетуіне байланысты аяқталды. Содан былайғы жерде тұтас Моңғолия мен Алтайды мекендеп келген көшпенді түркі-моңғолдар бір тудың астына топтаса бастады. Этностық моңғолдардың Моңғолияда жеңіске жетуімен ондағы моңғолдардың түріктенуі біржола тоқталып, Моңғолиядағы түркі тайпаларының моңғолдану дәуірі басталды. Керісінше, Орта Азия мен Қазақстанға келген моңғолдардың жекелеген топтары баз баяғысынша түркі қауымына сіңісіп кетіп жатты.

Томға енгізілген деректемелер туралы қысқаша мәлімет

«Ляоши», авторы Тото(Тоqто). Оның шыққан тегі меркіт, 1314 жылы туылып, 1355 жылы дүниеден өткен. Әкесінің аты Мачжаэртай (Мажартай?). Кішкентай кезінен бастап әкесінің інісі Баянь деген адамның қолында өсіп, сол кісіден тәрбие алған. Кейін келе Юань патшалығының мемлекет аппаратында түрлі маңызды міндеттерді атқарып, елдің саяси өмірінде өзіндік орны бар тарихи тұлға болды. 1341 жылы «юшэнсян» лауазымына ие болды. Кейін Сун, Ляо, Цзинь әулеттері тарихын құрастыруға жауапты болды. Осы Тотоның тікелей басшылығында «Ляоши» кітабы 1343 жылдың мамыр айынан 1344 жылдың наурыз айы аралығында жазылып болды. Жиыны 116 цзюань болған кітапта Моңғолия мен Алтайдағы және Орта Азия мен Қазақстан жеріндегі халықтардың сол дәуірдегі тарихына қатысты құнды деректер топтастырылған.

Осы томға біз «Ляоши», 30-цзюань, «Тяньцзо патшаның өмірбаянына қосымша: «Батыс Ляо (Қарақытай) мемлекетінің тарихы» деген, бар болғаны 1376 иероглифтен тұратын деректемені аударып енгіздік. Хатталған мазмұндарында бірқатар кереғар жайттар мен кінәраттардың болғанына қарамастан, бұл деректеме осы салада еңбек етіп келе жатқан әлем ғалымдары тарапынан Қарақытай (Батыс Ляо) мемлекеті тарихын зерттеудегі ең өзекті тарихи деректеме ретінде танылып, бұдан өзге деректемелердің барлығы қосымша деректемелер саналып келеді. «Сияло ши

мо» атты бұл деректемеде Қарақытай мемлекетінің саяси тарихы жазылған деуге болады. Яғни, аталмыш мемлекеттің құрушысы Елюй-Даши мен оның мұрагерлерінің генаологиясы мен оған қатысты жыл көрсеткіштері, ел өмірінде орын алған елеулі саяси және әскери оқиғаларға қатысты мазмұндар толық сақталған. Атап айтар болсақ, деректемеде Елюй Даши қатарлы бес билеушінің (оның екеуі әйел, бірі Дашидің жұбайы, енді бірі қызы, олар хандықтың екінші және төртінші буын билеушісі болған) хандыққа билік еткен дәуірдегі ірі саяси оқиғалар баяндалған, сонымен бірге аталмыш билеушілердің жарлықтарының үзінділері сақталып қалған. Шын мәнінде, Қарақытай хандығының саяси тарихы осы деректеменің негізінде ғана жазылып келеді. Сондықтан, деректеме отан тарихының аталмыш дәуірін зерттеуде аса құнды мәлімет саналады. Сонымен, деректеменің осындай маңыздылығы мен уақыт көрсеткіші жағынан сәйкестігін ескере отырып, біз томдағы № 1 деректеме ретінде «Ляоши», 30-цзюань, «Тяньцзо патшаның өмірбаянына қосымша: Батыс Ляо (Қарақытай) мемлекетінің тарихы» атты деректемені аударып бердік. Аталмыш деректеменің арғы қайнары туралы бізге ешқандай мәлімет жетпеген. Дегенмен, қытай деректеметанушыларының пікіріне қарағанда, бұл деректеме Найман ханы Күшліктің орда тарихшысының қолынан әкелуі әбден ықтимал. Қытай деректеметанушыларының айтуынша, бұл моңғол шапқыншылары Баласағұн қаласын басып алған кезде болса керек. Біздің аудармамыз 1976 жылы Қытайдың «Чжун хуа шу цзюй» баспасының нұсқаларды салыстыру және мәтінтанулық талдау жасау арқылы шығарған «Ляо ши» кітабының жаңа нұсқасына сүйене отырып жасалды.

Томда екінші топтағы деректемелер қатарында Қытайдың Моңғол-Юань әулеті заманындағы әулет тарихы болған «Юаньши» кітабында сақталып келген, ұлтымыздың төл тарихына қатысты ең басты деректемелер бар.

«Юаньши» кітабының авторы — Сун Лянь. Еңбек жалпы жиыны 210 цзюаньнан тұрады. 1368 жылы Юань патшалығының соңғы кезіндегі моңғол билеушілерінің қатыгез билігінен запы болған этностық қытай шаруалары көтерілісінің жетістіктерін шебер пайдалана білген Чжу Юаньжчан деген адам моңғолдарды қытай жерінен қуып шығып, өзін Орталық Қытай аймағының кезекті пат-

шасымын деп жариялайды. Таққа отыра салысымен Юань патшалығының тарихын құрастыруға кірісіп, тарихшыларға өткен патшалықтың тарихын дереу жазып шығуға бұйырды. Нәтижесінде 143 күннің ішінде осынау алып еңбек құрастырылып кітап болып шығады. Ғылыми құндылығы жағынан аталмыш дәуір тарихын зерттеудегі маңдайалды тарихи мәліметтер топтамасы саналатын бұл еңбекте ұлтымыздың тарихына қатысты аса құнды деректемелер сақталған. Томның көлемі мен бағдарламаның орындалу уақытының тығыздығы сияқты себептерге байланысты біз ұлтымыз тарихының аталмыш дәуірін зерттеуге ең керекті делінген жекелеген деректемелерді енгіздік. Аударма «Юаньши» кітабының 1976 жылы Қытайдың «Чжун хуа шу цзюй» баспасы шығарған нұсқасы негізінде жасалды.

№ 2 деректеме, яғни 1-цзюань, Патшалар шежіресі I «Тайцзу». Бұл деректеме Шыңғыс хан шежіресі іспетті, онда моңғол тайпаларының тарихы, Шыңғыс ханның ата-бабасына қатысты аңыздар, сонымен бірге жалайыр, қоңырат, найман, меркіт, керей, оңғыт сияқты қазақ халқының этностық тегіне тікелей қатысты ерте заманғы түркі-моңғол тайпалары туралы аса құнды деректер бар. Сол дәуірде жазылған моңғолдық және мұсылман деректемелерінен кем түспейтін бұл деректеме күні бүгінге дейін әлемнің көптеген тілдеріне аударылған.

№ 3 деректемеде Ұлы Моңғол ұлысына Үгедей қаған билік еткен дәуірдегі Қазақстан тарихына қатысты аса құнды мәліметтер бар.

№ 4 деректеме, яғни «Юаньши», 2-цзюань, Патшалар шежіресі II, «Динцзун» — Күйік хан шежіресі болып табылады. Онда Ұлы Моңғол ұлысының қаған тағына Күйік хан отырғаннан кейінгі және соған дейінгі, одан кейінгі аралықтағы ел өміріне қатысты елеулі оқиғалар баяндалған. Деректемеде Моңғолиядағы ұлы ордада, Шағатай және Үгедей ордаларында, Жошы Ұлысында болып өткен елеулі саяси оқиғалар мен әскери жорықтарға қатысты аса құнды деректер сақталған.

№ 5 деректеме, яғни «Юаньши», 3-цзюань, Патшалар шежіресі III, «Сяньцзун» — Мөңке (Мөңке) немесе Менгу ханның шежіресі. Онда Ұлы Моңғол ұлысының қаған тағына Мөңке хан отырған жылдардағы Еуразия даласында орын алған елеулі оқиғалар жазылған.

№ 6 деректеме, яғни «Юаньши», 117-цзюань, жекетұлғалар өмірбаяны IV, «Шучи» Алтын Орда хандығының негізін құрған Шыңғыс ханның тұңғыш ұлы Жошыға арналған.

«Юаньши», 118-цзюань, жекетұлғалар өмірбаяны V, «Тэ Сюэчань» деп аталған № 7 деректемеде қазақ халқының этностық қалыптасуына негіз болған байырғы рулардың бірі қоңыраттардың тарихына қатысты маңызды деректер жазылған.

№ 8 деректеме, яғни «Юаньши», 119-цзюань, жекетұлғалар өмірбаяны V, «А-ла-у-сы тицзихули» — қытай қорғаны маңында қоныстанған байырғы түркі тайпаларының бірі болған оңғыттардың билеушісінің өмірбаяны туралы.

№ 9 деректеме, яғни «Юаньши», 120-цзюань, жекетұлғалар өмірбаяны VII, «Чжабаэрхочжаның өмірбаяны» Орта Азия мен Қазақстан жеріндегі қожалардың тарихына қатысты. Онда сол дәуірдегі қожалардың көрнекті өкілдерінің бірі Чжабаэрхочжаның өмірбаяны туралы деректер бар.

«Юаньши», 120-цзюань, жекетұлғалар өмірбаяны VII, «Шучитайдың өмірбаяны» деп аталған № 10 деректемеде моңғолдардың меркіттерді, наймандар мен керейлерді, одан әрі Қазақстан мен Орта Азияны жаулап алуына қатысты қосымша мәліметтер кездеседі.

«Юаньши», 120-цзюань, жекетұлғалар өмірбаяны VII, «Чжэньхайдың өмірбаяны» деп аталған № 11 деректемеде Шыңғыс ханға ерте берілген нояндардың бірі Чжэньхайдың өмірбаяны берілуімен қоса сол дәуірге қатысты тарихымыздан мәліметтер беретін бірталай деректер сақталған.

№ 12 деректемеде қазақ халқының этностық негіздерінің бірі саналатын қаңлы, қыпшақ, асу тайпаларының тарихына қатысты деректермен бірге орыс және басқа да халықтарға қатысты деректер де сақталған.

№ 13 деректеме, яғни «Юаньши», 121-цзюань, жекетұлғалар өмірбаяны VIII, «Субутайдың өмірбаяны» Шыңғыс ханның әйгілі қолбасшыларының бірі болған Субутайдың өмірін баяндауға арналған. Онда моңғолдардың Қазақстан мен Орта Азияны, Персияны, Еуропаны жаулап алу оқиғалары сөз болады.

№ 14 деректеме, яғни «Юаньши», 121-цзюань, жекетұлғалар өмірбаяны VIII, «Чаосының өмірбаяны» Найман билеушісі Күшліктің ұрпақтары туралы, олардың Юань мемлекеті өміріндегі атқарған рөлі туралы құнды деректер береді.

№ 15 деректеме, яғни «Юаньши», 122-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны IX, «Ба-эршу-а-эртэ дэцзиньнің өмірбаяны». Бұл деректемеде моңғол шапқыншылығына дейінгі және одан кейінгі Бесбалықтағы Ұйғыр Ідүк-құты Ба-эршу-а-эртэ дэцзиньнің өміріне қатысты деректер бар. Моңғол шапқыншылығынан ығыстап Орта Азия мен қазіргі Шыңжаң жеріне қарай көшкен меркіттер мен наймандар туралы және моңғол шапқыншылығына дейінгі кезде Жетісудағы елеулі этностардың бірі болған қарлұқтар туралы мәліметтер берілген.

№ 16 деректеме Хасана есімді адамның өмірбаянынан сыр шертеді. Ең құндысы — деректемеде осыған дейін Қазақстан жерін мекендеп келген Аэрхунь тайпасы туралы мәліметтер кездеседі.

«Юаньши», 124-цзюань, жекетұлғалар өмірбаяны XI, «Тататунаның өмірбаяны» деп аталған № 17 деректемеде Найман абызы Тататунаның жеке өміріне қатысты, сонымен бірге Найман ұлысының саяси, мәдени өмірі туралы аса құнды мәліметтер бар.

№ 18 деректеме, яғни «Юаньши», 128-цзюань, жекетұлғалар өмірбаяны XV, «Тутуханың өмірбаяны» қыпшақтардың Еділ мен Жайық бойына қоныстанған тайпаларының өткен-кеткен тарихы туралы баяндайды.

№ 19 деректеме, яғни «Юаньши», 130-цзюань, жекетұлғалар өмірбаяны XVII, «Бухумудың өмірбаяны» қаңлы тайпасынан шыққан Бухуму есімді адамның өмірбаянын сөз етумен қоса онда қаңлылар мен керей ұлысының тарихи байланыстарына қатысты деректер бар.

№ 20 деректеме, яғни «Юаньши», 149-цзюань, жекетұлғалар өмірбаяны XXXIV, «Го Баоюйдің өмірбаяны» Шыңғыс ханның Го Баоюй есімді этностық қытай ноянының өмірбаянын негіз ете отырып, моңғолдардың Орта Азия мен Қазақстан жерін жаулап алу барысына қатысты кейбір құнды деректерді ұсынады.

«Юаньши» («Юань патшалығының тарихы»), 63-цзюань, шежіре XV, География VI, «Солтүстік-батыс аймақтардың географиясы туралы қосымша мәліметтер» деген тақырыппен берілген № 21 деректемеде XIII—XIV-ғасырлар арасындағы Қазақстан мен Орта Азияның тарихи географиясы туралы аса құнды деректер бар.

Ескерте кетерлік бір жайт, біздің «Ляоши» мен «Юаньши» кітаптарынан таңдап алған бұл үзінділеріміз сол замандағы тарихымызға қатысты деректемелердің шағын бір бөлігі ғана. Кітаптың көлемі мен бағдарламаны орындау уақытының тығыздығына байланысты, көпшілік қауымға ұсынуға болатын бірқатар құнды деректемелерді бұл жолы толығырақ қамтудың сәті түспеді. Алдағы уақыттарда бұл жолдағы еңбегімізді жалғастырып, тарихымызға қатысты деректемелерді тауып жинау және аударып жариялау ісін ілгері бастыра береміз деп сенеміз.

Томда ілгеріде аталған әрбір деректеменің аудармасы алдында тәржімешінің деректеме туралы жалпы сипаттамасы, зерттелу тарихы туралы шолуы, сондай-ақ мәтіндегі есім, жер-су атауларына, тарихи оқиғаларға қатысты егжей-тегжейлі ғылыми түсіндірмелері беріліп отырды.

**«Ляоши», 30-цзюань,
«Тяньцзо патшаның өмірбаянына қосымша:
Батыс Ляо (Қарақытай) мемлекетінің тарихы»**

«辽史»卷30 «天祚本纪. 西辽始末»
译注

Аударма және түсіндірмелер

Моңғол тілдес қидан ұлтының Солтүстік Қытай жерінде құрған Ляо патшалығы (907—1125 жж.) құлаған шақта, сол патшалықтың билеуші Елюй әулетінің шонжары Елюй Даши аман қалған бір топ әулет мүшелерін бастап, алдымен солтүстік-батысқа, яғни қазіргі Моңғол даласына қарай шегініп барып, өзі бастап жүрген қидандарды ұйытқы күш ету негізінде сондағы түрік-моңғол тайпаларын маңайына топтастырды. Күш жинап алған соң, одан әрі батысқа қарай ат басын бұрып келіп, елін қазіргі Жетісу және Шу өңірлеріне қоныстандырды да, өзін-өзі «гурхан» деп атап, хандық туын көтерді — бұл 1124 жылы болған оқиға еді. Содан бастап бұл хандықтың туы 1211 жылға дейін құламай, ақыры Найман хандығының соңғы мұрагері Күшліктің қолынан қиратылған. Бас-аяғы 88 жыл өмір сүрген бұл хандықты мұсылман деректемелерінде «Қарақытай хандығы», қытай деректемелерінде «Батыс Ляо мемлекеті» деп атайды. Бұл хандық туралы қытай деректемелері ішіндегі ең құндысы әрі көлемді-

регі — «Ляоши» кітабының 30-цзюанындағы «Тяньцзо патшаның өмірбаяны» деп аталатын тараудың қосымша материалы ретінде сақталған «Батыс Ляо (Қарақытай) мемлекетінің тарихы».

Аталмыш деректеме сақталған «Ляоши» кітабы 1344 жылы Юань патшасының бұйрығымен құрастырылған. Деректеме 1376 иероглифтен құралған, негізгі мазмұны — Қарақытай хандығының (деректемеде бұл хандықты «Си Ляо», яғни «Батыс Ляо» деп атайды) жалпы саяси тарихы. Онда хандықтың Елюй Дашиден бастап есептегендегі бес билеушісінің (ішінде екеуі әйел, яғни Дашидің жұбайы мен қызы хандықтың екінші және төртінші буын билеушісі болған) кезіндегі ірі саяси оқиғалар баяндалған, сондай-ақ сол билеушілердің жазған біраз жарлықтарының үзінділері сақталып қалған. Шындығына келсек, Қарақытай хандығының саяси тарихының қаңқасы осы деректеменің негізінде ғана құрастырылған.

Аталмыш деректеменің арғы қайнары туралы бізге ешқандай мәлімет жетпеген. Дегенмен, қытай деректеметанушыларының пікіріне сүйенсек, бұл деректеме наймандардың ханы Күшліктің орда тарихшысының қолынан әкетілуі әбден ықтимал. Бұл, қытай деректеметанушыларының айтуынша, моңғол шапқыншылары Баласағұн қаласын басып алған кезде іске асса керек¹.

Біздің төмендегі аудармамыз 1976 жылы Қытайдың «Чжун хуа шу цзюй» баспасының нұсқаларды салыстыру және мәтінтанулық талдау жасау арқылы шығарған «Ляоши» кітабының жаңа нұсқасына сүйене отырып жасалды.

Елюй Дашиді² жұрт «Батыс Ляо» деп те атаған³. Дашидің есейгенде қойылған аты⁴ — Чундэ⁵. Тайцзу патшаның⁶ сегізінші ұрпағы. Ол қидан жазуы мен қытай жазуын қоса меңгерген, атқа мықты, садақ атуға шебер. Тяньцин⁷ жылнамасының 5-жылғы патшалық емтиханында ол цзиньши⁸ атағын алып, ханьлинь инфэн⁹ лауазымына ие болған. Кейін келе чэнчжи¹⁰ лауазымына көтерілген. Ляо [патшалықтар] ханьлиньді¹¹ линь-я¹² деп атайды. Сондықтан, ол Даши линь-я деп те аталған. Содан соң ол Тайчжоу¹³ және Сянчжоу¹⁴ қатарлы екі чжоудың¹⁵ цышисі¹⁶ [содан соң], Ляосиньцзюнь¹⁷ армиясының цзедушисі¹⁸ болған.

Баода¹⁹ жылнамасының екінші жылы Цзиннің²⁰ армиясы күн сайын жақындап, ал Тяньцзо патша босып кеткен шақта²¹, Даши уәзірлерімен бірлесе отырып, Циньцзиньван [Елюй] Чуньді патша тағына отырғызады²². Чунь қайтыс болған соң, жұрт оның әйелі Сяо Дэфэйдің²³ мәртебесін «патша анасы» деп көтеріп, сол арқылы Яньді²⁴ сақтап қалмақ болған. Цзинь армиясы [Яньге] жеткенде, Сяо Дэфэй Тяньцзоға қашып барады. Ашуға булыққан Тяньцзо [Сяо] Дэфэйдің басын кесті және Дашиді кінәлап, оған: «мен әлі тірімін ғой! Чуньді патша тағына отырғызуға сенің қалайша батылың барды?» деді. Сонда Даши былай деп жауап беріпті: «Алдияр! Сіз барша елдің күш-қуатын өз алақаныңызға ұстай отырып, жауымызға бір рет болса да тойтарыс жасай алмадыңыз, керісінше елді тастап, шалғайға безіп кеттіңіз де, өзіңіздің қара халқыңызды азаптозаққа қалдырдыңыз. Чунь сияқты он адамды таққа отырғызсақта, олардың барлығы да Тайцзу патшаның ұрпағы ғой. Басқаларды паналаудан гөрі олардың таққа отырғандары артық емес пе?» Не айтарын білмей қалған [Тяньцзо] патша Дашиге арақ-шарап пен тағамдар сыйлайды да оның кінәсін кешіреді.

Өзінің қауіпті жағдайда екендігін сезген Даши Сяо Исюе²⁵ мен По Ликонь²⁶ өлтіріп, өзін-өзі «ван»²⁷ деп жариялап, 200 атты әскерді бастап түн жамыла қашып кетеді. Олар солтүстікке қарай үш тәулік жүріп барып, Хэйшуйды²⁸ кесіп өтіп, ақ татарлардың²⁹ сяньвэні³⁰ Чуангуэрмен³¹ кездесті. Чуангуэр 400 жылқы, 20 түйе және біршама қойларды [Дашиге] тарту етті. Сонан соң олар батысқа қарай жүріп Кэдунь қаласына³² жетті де, Бэйтин духуфуда бекінді³³. [Сол жерде Елюй Даши] Вэйву³⁴, Чундэ³⁵, Хуэйфань³⁶, Синь³⁷, Далинь³⁸, Цзыхэ³⁹ және То⁴⁰ қатарлы 7 чжоудың⁴¹ [билеушілері] мен үлкен сары шивэй⁴², дила⁴³, қоңырат⁴⁴, джаджират⁴⁵, еси⁴⁶, бигудэ⁴⁷, нила⁴⁸, далагуай⁴⁹, дамили⁵⁰, меркіт⁵¹, хэчжу⁵², вугули⁵³, цзубу⁵⁴, пусувань⁵⁵, тангут⁵⁶, хумусы⁵⁷, сидэ⁵⁸ және цзюэрби⁵⁹ қатарлы 18 тайпаның вандары⁶⁰ мен халықтарын жинап, оларға мынадай жарлық түсіреді: «Менің ата-бабам барлық қиыншылықтарды жеңе отырып, мемлекет құрғанынан бері 9 ұрпақ, 200 жыл болыпты. Цзиньдіктер⁶¹, асылы, біздің боданымыз еді. Сөйте тұра, олар біздің мемлекетімізге шапқыншылық жасап, халқымызды қырып, қалаларымызды қиратты. Сол себептен, жат жерде босып, тозып жүрген біздің Тяньцзо патшамыз күні-түні уайым-

қайғыға бөленуде. Мен болсам, міне, әділетті арқалай отырып, батысқа қарай ат басымды бұрып отырмын. [Менің мақсатым —] өзге елдердің күш-қуатын пайдалану арқылы ата жауымды жойып, өз елімнің бұрынғы иеленген жерлерін қайтарып алсам деймін. Осыған байланысты мен сіздерден мына бір жайтты білгім келеді: сіздерде де осындай мемлекетімізді қадірлеп, патша әулетінің мұңын мұңдап, бірлесе отырып патша ағзамды құтқарып, халқымызды қиыншылықтан шығарсақ деген ниет бар ма екен?» Сөйтіп ол қол астына 10000-нан астам сұрыпталған әскер жинады. Содан соң ол қолбасшы-шенеуніктерін тағайындап, әскери бөлімшелерді құрып, әскерлерді қажетті қару-жарақпен қамсыздандырды.

Келесі жылдың «цзя у» күні⁶² көк тайынша мен ақбоз атты құрбандыққа шалып, тәңір мен жер ананың, сондай-ақ ата-бабалардың аруағына бағыштап аза білдіргеннен соң әскерлерін бастап, батысқа қарай аттанды. Сонда ол алдымен ұйғырлардың ханы Білгеге⁶³ хат жолдап мынаны айтқан: «Бұрын, біздің Тайцзу патшамыз солтүстікке жорық жасап, Бугухань қаласын⁶⁴ басып өткен шақта⁶⁵, Ганьчжоуга⁶⁶ елші жіберіп, сенің Умучжу⁶⁷ есімді бабаңа былай деп жарлық түсірген: «Егер сіз ежелгі атамекеніңізді сағынсаңыз, мен ол жерді сізге қайтарып алып берейін. Ал егер сіз ол жерге қайта алмаймын десеңіз, онда мен ол жерді өзіме қаратып аламын. Ол жер менікі болған күннің өзінде оны сіз өз құзырымызда деп есептей беруіңізге болады». Сонда сенің бабаң өз алғысын айтумен қоса «мемлекетіміз осында көшіп келгелі оншақты ұрпақ өтті, жауынгерлеріміз бен қарапайым халықтарымыздың барлығы осы топыраққа үйреніп, көше беруді ауырсынады. Сондықтан, [ежелгі көне жұртқа] қайтып бара алмаймыз» дегенді білдірген-ді. Осы бір тарихи оқиғадан біз екі ел арасындағы тату-тәтті қарым-қатынастың бір таңда-ақ орнатыла салмағандығын білуімізге болады. Қазір мен міне батыстағы Дашиге⁶⁸ бару үшін сенің жеріңді басып өтпекпін. Менің осы жорығыма сенің күмәнің болмағай». Хатты алғаннан кейін Білге дереу Дашиді өзінің хан сарайына бастап апарып, үш күн бойы салтанатты қонақасы береді. Содан соң Даши әрі қарай аттанарда Білге Дашиге 600 жылқы, 100 түйе және 3000 қой сыйлады. Сонымен қоса ол өз ұрпақтарын Дашиге ақ үйлі аманатқа беретіндігін білдіріп, Дашиді өз елінің шекарасына дейін шығарып салды. [Даши бастаған жорықшылар] өткен

жерлердегі қарсыласқандардың барлығын жеңіп, барлық бағынғандардың көңілін тыныштандырды. Жорық 10 000 лиге⁶⁹ жалғасып, бірнеше елді бағындырды және сансыз түйе, жылқы, сиыр және қоймен қоса басқа да мүліктерді қолға түсірді. Армияның күшқуаты күн сайын өсіп, арыны күн сайын еселеніп тұрды.

Сөйтіп, [Даши бастаған жорықшылар] Самарқанд⁷⁰ жеріне жетті. Сонда Сиюйдегі⁷¹ елдер 100 000 әскер жинап, [қолбасшысы] «Хуэршань»⁷² деп аталған олар [Даши бастаған жорықшыларға] тойтарыс бермек болып қарсы шықты. Екі жақтың арақашықтығы шамамен, 2 лидей-ақ қалды. Сонда Даши өз жауынгерлеріне былай деді: «жау жақтың адам саны көп болғанымен, соғыс тәсілдерінен жүрдай көрінеді. Шабуыл жасасақ, олардың алдыңғы шебі мен артқы шебі бір-біріне көмектесе алмай қалатын түрі бар. Біздің армиямыз жеңіске сөзсіз қол жеткізеді». Сөйтіп, ол «лю-юаньсы даван»⁷³ лауазымды Сао Волила⁷⁴ мен «чжаотаофуши»⁷⁵ лауазымды Елюй Суньшаньге⁷⁶ 2 500 жасақ бастап, жаудың оң қанатынан, «шумиюаньфуши»⁷⁷ лауазымды Сяо Ла-абу⁷⁸ мен «чжаотаоши»⁷⁹ лауазымды Елюй Чжусюеге⁸⁰ 2 500 жасақ бастап, жаудың сол қанатынан, ал өзі [қалған] қалың қолды бастап жаудың қарсы алдынан шабуыл жасауды ұйғарды. [Даши армиясының] үш қанаты түгелдей шабуыл жасап еді, Хуэршань ойсырай жеңіліп, өлтірілгендерінің мәйіттері ондаған лиге созылған жерде шашылып қалды. Содан соң Дашидің армиясы Самарқандта 90 күн бекінді. Хуэйхуэй мемлекетінің елбасы⁸¹ бағынып келіп, өз жерінде ерекше саналатын бұйымдарды [Дашиге] тарту етті.

Содан кейін әрі батысқа қарай Циэрманьге⁸² жеткенде, шенеуніктер мен қолбасшылар Дашиді ресми түрде патша етіп жариялады. Даши «цзячэн» жылы⁸³ 2-айдың 5-күні патша тағына отырған. Бұл кезде Даши 38 жаста еді. Ол «гурхан»⁸⁴ аталды. Сонымен қоса оған қытайша «Тянью патша»⁸⁵ деген құрмет титулы қойылды да, [Ляо патшалығының (?) жылнамасының атауы «яньчин»⁸⁶ деп өзгертілді. Содан соң ол өзінің дүниеден өткен атасына «Сы-юань патша»⁸⁷, әжесіне «Сюань-и ханшайым»⁸⁸ деген атақты, сондай-ақ өзінің тегі Сяо деп аталатын бәйбішесіне «Чжао-дэ ханшайымы»⁸⁹ деген атақты берді. Сөйтіп, ол барша қолбасшылары мен шенеуніктеріне былай деді: «Мен⁹⁰ сіздермен бірге 30 000 ли⁹¹ жол жүріп, арасында шөл даланы кешіп, қиыншылық пен жапаны күндіз де,

түнде де көріп шықтым. Бүгінгі таңда, міне, ата-бабаларымның аруағы мен сіздердің маған көрсеткен еңбектеріңіздің арқасында мен патшалығымыздың дәстүріне сай келіңкіремесе де патша тағына отырып жатырмын. Меніңше, сіздердің аталарыңыз бен әкелеріңізді де ескергеніміз жөн. Құрмет-абыройларға бәріміз бірге ие болайық». Сөйтті де ол Сао Волиладан⁹² бастаған 49 адамның аталарына әр дәрежедегі құрмет атағын берді.

Яньчин жылнамасының 3-жылы ол армиясын бастап кері шығысқа қарай жүрді. 20 күндік ат жолын жүріп өткенде олар бір шұрайлы жерге жетті. Олар осы жерге өздерінің ордасын салып, оны Ғұз-орда⁹³ деп атады. Ол «яньчин» деп аталып келген жылнамасын «кангоге»⁹⁴ өзгертіп, осы жылды «канго жылнамасының 1-жылы» деп атады. Сол жылы 3-айда, ол «лю-юаньсы даван» лауазымды Сао Волиланы⁹⁵ армиясының бас қолбасшысы⁹⁶, дила тайпасынан⁹⁷ шыққан, бұрын «тучжи шумиюань ши»⁹⁸ лауазымына ие болған Сяо Чалаэрабуды⁹⁹ оның орынбасары етіп, джаджират¹⁰⁰ тайпасының төресі¹⁰¹ Елюй Яньшанді¹⁰² «дубушу»¹⁰³ лауазымына, орда қорғаушысы¹⁰⁴ Елюй Тегәні¹⁰⁵ «дуцзянь»¹⁰⁶ лауазымына тағайындады. Оларға 70 000 атты әскер бастатып, шығысқа қарай жорыққа аттандырды. Сонда Даши көк тайынша мен ақбоз атты құрбандыққа шалып, тәңірге тағзым етіп, ту тігіп, барша жауынгерлердің алдында серт беріп, былай деді: «Ұлы Ляо патшалығымызды Тайцзу патша мен Тайцзун патша әртүрлі машақаттарды жеңе отырып құрған. Алайда олардың мұрагер ұрпақтары ойынтамашаға ғана беріліп, мемлекет істеріне көңілдерін бөлмеді. Соның салдарынан жер-жерде қарақшылар бүлік жасай бастап, ақыры патшалығымыздың астан-кестенін шығарды. Мен сіздерді бастап, осыншалық шалғайдағы шөл далаға келіп отырмын. Менің мұндағы мақсатым — ұлы патшалығымызды қайтадан қалпына келтіру. Бұл жер маған да, сіздерге де мәңгі мекен болмас». Сонымен қоса, ол бас қолбасшы Волилаға: «Осы реткі жорықта сен мыналарды есіңнен шығарма: марапаттау мен жазалау істерін дер кезінде мүлтіксіз орында. Жақсы-жаманды жасақтарыңмен бірге көр. Әскери лагеріңді шұрайлы жерлерге құр. Жауыңның әл-қуатына қарай шабуылыңды ұйымдастыр. Бәлені өзің тауып, жеңіліске ұшырама» деп бұйрық берді. [Алайда, жорыққа шыққандар] 10 000 лиден астам жол жүріп, ешқандай табысқа қол жеткізе алмай, керісінше,

көптеген сиырлары мен жылқылары қырылып қалған. Сол себептен бұл жорық тоқтатылып, әскерлер кері қайтарылды. Сонда Даши былай депті: «Тәңірім мені жақтамады. Бұл тағдырдың ісі ғой!». Канго жылнамасының 10-жылы Даши қайтыс болды¹⁰⁷. Ол тақта 20 жыл отырған екен¹⁰⁸. Оның қайтыс болғаннан кейінгі берілген құрмет атағы¹⁰⁹ — Дэцзун¹¹⁰.

[Қайтыс боларында], өзінің ұлы Иленің¹¹¹ әлі жас екендігін ескере отырып, Даши билік тізгінін ханшайымына қалдыратындығы туралы өсиет айтып кеткен. Ханшайымның өз аты Табуянь¹¹². [Даши қайтыс болған соң] ол «Ганьтянь ханшайымы»¹¹³ деген атақ алып, билік тағына отырды да, жылнаманың атауын «сяньцин»¹¹⁴ деп өзгертті. Ол тақта 7 жыл отырды. [Ол қайтыс болғаннан соң] оның ұлы Иле таққа отырып, жылнаманың атауын «шаошин»¹¹⁵ деп өзгертті. Ол еліндегі 18 жастан асқандардың санағын алған еді. Сонда елінде 84 500 отбасы бар екендігі анықталды¹¹⁶. Ол 13 жыл тақта отырып барып, қайтыс болды. Оның қайтыс болғаннан кейінгі берілген құрмет атағы — Жэньцзун¹¹⁷.

[Иле қайтыс болғанда да] өз ұлы сәби жаста болды. Сол себептен ол да билік тізгінін өз қарындасы Пусуваньге¹¹⁸ қалдыратындығы туралы өсиетін жазып кеткен. [Иле қайтыс болған соң] Пусувань таққа отырып, жылнаманың атауын «чунфу»¹¹⁹ деп өзгертті де, өзі «Чэнтянь ханшайымы»¹²⁰ деген атақ алды. Кейін ол күйеуі Сяо Долубудың¹²¹ інісі Пугучжи шалимен¹²² зинақорлық байланыста болып, алдымен күйеуіне «дунпин ван»¹²³ деген атақ беру арқылы онымен ажырасып, кейін келе оған жала жапты да оны өлтірді. Қайын атасы Волила¹²⁴ әскер бастап, оның ордасын қоршап алып, садақпен оны және Пугучжи шалиді атып өлтіреді. Пусувань тақта 14 жыл отырды.

[Пусувань өлген соң] Жэньцзунның¹²⁵ екінші ұлы Чжилугу¹²⁶ таққа отырды да, жылнаманың атауын «тяньси»¹²⁷ деп өзгертті. Ол билік тағында 34 жыл отырды. Билігінің соңғы жылындағы күзде ол саятқа шыққанда, наймандардың ханы¹²⁸ Күшлік¹²⁹ 8 000 жасақ бастап, бой тасалап барып оны тұтқынға алған. Күшлік Чжилугуды қолға түсірді де, оның тағына отырып алды. Таққа отырған Күшлік қидандардың¹³⁰ киім-кешегін киіп, Чжилугуга «патша әкей»¹³¹, оның ханшайымына «патшайым шешей»¹³² деген құрмет атақтарын

беріп, күн сайын оларға барып хал-жағдайларын сұрап тұрды және оларды қайтыс болғандарына дейін осылайша күтімге алды.

Чжулугу өлді. Оның өлуімен бірге Ляо [патшалығының шежіресі де] бітті.

Түсіндірмелер

¹ Вэй Лянтао 1991, 6-бет.

² Қытайша 耶律大石 деп хатталған.

³ Бұл жерде ескертетін екі мәселе бар: 1) аталмыш деректеменің авторы немесе оның кейінгі өңдеушісі Елюй Дашидің есімі мен оның құрған «Батыс Ляо», яғни Қарақытай хандығының атауын шатастырып отыр; 2) мұндағы айтылған «жұрт» — қытай жұртын меңзеп тұрса керек.

⁴ Қытайша «цзи (字)» деп хатталған. Дәстүрлі қоғамдағы қытайлардың әрбіреуінде екі есім болады: 1) мин (名) — бұл адамның сәби кезінде қойылатын есімі; 2) цзи (字) — бұл адамның есейгенде (шамасы 20 жас кезінде) берілетін құрмет есімі.

⁵ Қытайша 重德 деп хатталған.

⁶ Тайцзу (太祖) — яғни Ляо патшалығының тұңғыш патшасы Елюй Абгань, ол қытай тарихнамасында Ляо Тайцзу деп аталады.

⁷ Ляоның соңғы патшасы Тяньцзоның жылнамасы. Ол 1111—1120 жылдарды қамтиды.

⁸ Цзиньши (进士) — көне Қытайда шенеуніктерді сынау үшін Кунфуцзы ілімін негізгі мазмұн етіп, үш деңгейде мемлекеттік емтихан алынатын болған. Оның ең жоғарғы сатысында, яғни патша өз ордасында өткізетін «дьяньши (殿试)» емтиханында суырылып шыққан алдыңғы 3 үміткерге осы «цзиньши» атағы беріледі.

⁹ Ханьлин инфэн (翰林应奉) — патша ордасында хатшылық қызмет атқарушыларға берілетін лауазымның бір түрі.

¹⁰ Чэнчжи (承旨) — Ляо патшалық заманында орданың хатшылық істерін басқаратын лин-я (林牙) лауазымынан бір дәреже төмен лауазым.

¹¹ Ханьлин (翰林) — Қытайдың Тан дәуірінен бастап пайда болған патшалық академия осылай аталады. Ондағы жиналған оқымыстылардың негізгі міндеті — патшаға хатшылық қызмет көрсету.

¹² Жоғарыдағы 9-түсіндірмеге қараңыз. Мұнда линь-я мен оның басқаратын мекемесін шатастырып отыр.

¹³ Тайчжоу (泰州) — қазіргі Таоэр хэ (洮儿河) өзенінің жоғарғы ағысындағы жерлерде құрылған Ляо патшалығының әкімшілік құрылымы. Оның басқару орталығы қазіргі ҚХР, Цзилинь провинциясының Таонань қаласында (吉林省洮南市) болған.

¹⁴ Сянчжоу (祥州) — Ляо патшалығының әкімшілік құрылымы. Оның басқару орталығы қазіргі ҚХР, Цзилинь провинциясының Дэхуэй ауданында (吉林省德惠县) болған.

¹⁵ Чжоу (州) — Ляо патшалығы өзінің билеген жерлерін дау (道) және фу (府) деп аталатын әкімшілік құрылымдарға бөліп, солардың құзырына қарасты чжоу деген әкімшілік құрылым құрған.

¹⁶ Цыши (刺史) — әкімшілік құрылым «чжоудың» бастығы. Көне түріктер бұл лауазымды «сiгši» деп айтатын.

¹⁷ Ляосиньцзюнь (辽兴军) — Ляо патшалығының Пинчжоу (平州 — қазіргі ҚХР, Хэбэй провинциясының Лулун ауданы) жерінде бекінген армиясының атауы.

¹⁸ Цзедуши (节度使) — чжоу және онда орналасқан патшалық армияларды басқаратын адамға берілетін лауазымды атақ.

¹⁹ Баода (保大) — Ляоның соңғы патшасы Тяньцзюнь тағы бір жылнамасы. 1121–1125 жылдарды қамтиды.

²⁰ Цзинь (金) — Ляо патшалығын құлатқан нюйчжэньдердің (чжурчжэндердің) патшалықтарының атауы. 1115–1234 жылдары өмір сүрген.

²¹ Ляо патшасы Тяньцзо 1122 жылы өздерінің оңтүстік астанасын, яғни қазіргі Пекин қаласын тастап кеткен.

²² Ляоның соңғы патшасы болып есептелетін Тяньцзо қашып кеткен соң, Елюй Даши сынды Ляо уәзірлері Елюй әулетінің оңтүстік астанасындағы (қазіргі Пекин қаласындағы) мәртебесі ең жоғары мүшесі Чуньді патша тағына көтерген. Өте қысқа өмір сүрген осы Ляо патшалық қалдықтарының мемлекеті қытай тарихнамасында «Бэй Ляо», яғни «Солтүстік Ляо» деп аталады. Циньцзиньван (秦晋王) — Елюй Чуньнің патша болудан бұрынғы атағы.

²³ Қытайша 萧德妃 деп хатталған.

²⁴ Янь (燕) — көне замандағы қытайлар қазіргі Пекин төңірегін осылай да атаған.

²⁵ Қытайша 萧乙薛 деп хатталған.

²⁶ Қытайша 坡立括 деп хатталған.

²⁷ Көне Қытайда жоғарғы билік иелеріне берілетін лауазымның бір түрі. Тарихта Қытайдың иерархиялық жүйесінің әр дәуірде өзіндік ерекшеліктері болғанымен, жалпы қытайдың дәстүрлі ұғымында жоғарғы деңгейдегі билік иерархиясы былайша сатылап таралады: ди (帝, патша) → ван (王) → гун (公) → хоу (侯) ….

Бұл жерде Даши өзін ди (帝, патша) демей, ван (王) деп жариялап отыр. Бұдан оның әлі де болса Ляо патшалығының мирастық жүйесін бұзғысы келмейтіндігін аңғаруға болады.

²⁸ Хэйшуй (黑水) — «Қара өзен» деген мағынада. Бұл өзен және осы кезеңдегі Елюй Даши бастаған қидандардың басып өткен жерлері туралы зерттеулердің ішіндегі ең нәтижелісі — профессор Чэн Дэчжидің «Елюй Дашидің солтүстікке қарай жүріп өткен жерлерінің тарихи-географиялық мәселелері туралы зерттеулер» (Чэн Дэчжи 1982) атты еңбегі. Аталмыш еңбектің пайымдауынша, мұндағы Хэйшуй деп аталған өзен — қазіргі Айбиха (爱毕哈) өзені, ол ҚХР, Ішкі Моңғолия автономиялы өлкесінің Даэрхань-Маоминань бірлескен хошуны (达尔罕茂明安联合旗) жерінен ағып өтеді.

²⁹ Мәтінде қытайша «бэй дада (白达达)» деп хатталған. Қытайдың Ляо және Цзинь патшалық заманында қытай қаламгерлері қазіргі Моңғол даласындағы көшпенділерді жалпылай «дада (鞑鞑 немесе 达达)» деп атаған. Сонымен қоса, олар өздеріне біршама мәдениетті болып көрінген түркі тілдес оңғұттарды (қытайша «вангу (汪古)» деп те аталады) басқа моңғол тілдес этностық топтардан парықтау үшін оларды «бэй дада» яғни «ақ татар» деп, моңғол тілдес этностық топтарды «хэй дада (黑鞑鞑 немесе 黑达达)», яғни «қара татар» деп атаған.

³⁰ Қытайша «сянвэнь (详稳)» деп хатталған бұл сөз — Ляо патшалық заманындағы қидандардың «солтүстік билік жүйесі» деп аталатын билік жүйесіндегі лауазым атауының бірі. Ляоның билік жүйесі екі тармақтан құралған: оның біріншісі — қидандардың ежелден келе жатқан билік жүйесі. Оны олар «бэймянь гуан (北面官)», яғни «солтүстік билік жүйесі» деп атаған, ал екіншісі — қытайлық билік жүйесі. Оны олар «наньмянь гуан (南面官)», яғни «оңтүстік билік жүйесі» деп атаған. «Солтүстік билік жүйесі» көбінесе қидандардың ішкі қоғамында және олардың билік жүргізген солтүстіктеріндегі (Моңғол даласындағы) өзге көшпенділердің арасында қолданылған. «Сянвэнь (详稳)» лауазымы Ляоның билігінде болған өзге көшпенділердің тайпа басшыларына берілетін. «Сянвэнь (详稳)» сөзі, тегінде, «генерал» деген мағынаны беретін қытайша «цзянцзюнь (将军)» сөзінен шыққан. «Цзянцзюнь (将军)» сөзі сонау көне түрік заманында-ақ түркі-моңғол тілдеріне еніп кеткен. Көне түрік ескерткіштерінде бұл сөз «саңғұн» деп айтылады.

³¹ Қытайша 床古儿 деп хатталған.

³² Қытайша «Кэдунь чэн (可敦城)» деп хатталған бұл сөз түркі тіліндегі «Қатун қаласы» деген сөзден шықса керек. Ғалымдардың пайымдауынша, аталмыш қала Көне Ұйғыр хандығы кезінде (744—840) салынған. Ол қазіргі Моңғол Республикасы жеріндегі Тула өзенінің батыс жағалауындағы Баян нордың маңында (Тан Цисян «Тарихи карталар жинағы» (6), 6-карта).

³³ Мәтінде қытайша «西至可敦城, 驻北庭都护府» деп алынған бұл сөйлем ғалымдардың күмәнін тудырып келген. Мәселе «Бәйтин духуфуда бекінді» деген сөзден шығып отыр. Жалпы, сонау Тан патшалық дәуірінен бастап, қытайлар қазіргі ҚХР, ШҰАА, Жимсары жерінде болған, түрікше «Бешбалық» деп аталатын жерді «Бәйтин» деп атап келген. Алайда, біз аударып отырған қытай деректемесінің осы жеріндегі «Бәйтинді» Бешбалықпен теңестіруге негіз жоқ. Өйткені деректемеде осы сөйлемнен кейін аталған Дашидің билігіне мойынсұнған «чжоулар» мен тайпалар сол кездегі Моңғол даласында орналасқан. Осыған байланысты, ғалымдар бұл сөйлем туралы, әсіресе ондағы «Бәйтин духуфудың» қай жерді меңзеп тұрғаны туралы әртүрлі болжам айтып келген. Кейбіреулері мұндағы «Бәйтин» қытайша «Солтүстік орда» деген жалпы сөзден келген, ол жоғарыда аталған Қатун қаласынан алыс емес бір қаланы меңзеп тұр десе, тағы біреулері бұл жерде деректеменің авторлары, яғни Юань патшалық дәуіріндегі орда тарихшылары, Ляо патшалығының шекара аймақтары жөніндегі білімдерінің аз болғандығынан «Бәйтин духуфуда бекінді» деген сөздерді артық жазып, қателік жіберген

деп есептейді (қараңыз: Виттфогел және Фэн 1949, 634-бет; Чэн Дэчжи 1982).

³⁴ Қытайша 威武 деп хатталған.

³⁵ Қытайша 崇德 деп хатталған.

³⁶ Қытайша 会蕃 деп хатталған.

³⁷ Қытайша 新 деп хатталған.

³⁸ Қытайша 大林 деп хатталған.

³⁹ Қытайша 紫河 деп хатталған.

⁴⁰ Қытайша 驼 деп хатталған.

⁴¹ Чжоу (州) — көне Қытайдың әкімшілік құрылымы. Мұндағы айтылған 7 чжоу «Ляоши» кітабының «Географиялық баянында» кездеспейді.

⁴² Қытайша «да хуан шивэй (大黃室韦)» деп хатталған. Ерте замандағы қытай деректемелерінде ғұндардың шығысында орналасқан этностарды «дуну (东胡)» деп жалпы атаумен атай келе, оларды тағы «вухуан (乌桓)», «сяньбэй (鲜卑)» деп екіге бөледі. Ғалымдардың пайымдауынша, кейінірек тарихи сахнаға көтерілген қидандар мен шивэйлер сол сяньбэйлердің шығыс тармағынан шыққан, «шивэй» мен «сяньбэйдің» тегі бір — екеуі де «Serbi / Sirbi / Sirvi» сөзінен келіп шыққан (Пелео 1934, 12-түсіндірме). Тан патшалық деректемелерінде шивэйлер көне түріктердің (тузюелердің) шығыс жағында деп жазылады. Алайда, көне түрік ескерткіштерінде «шивэй» сөзіне жақын этноним кездеспейді. Осыған байланысты, ғалымдар арасында «қытай деректемелерінде қидандардың солтүстігіндегі тайпаларды жалпылай «шивэй» деп атаған, ал сол атауларды тузюелер жалпылай «татар» деп атаған» деген пікір бар (Хань Жулин 1986, 6-бет). Айта кетерлік бір жайт: моңғолдардың арғы тегі де осы «шивэйлердің» құрамынан табылады. Тан патшалығы дәуіріндегі әдебиеттерде «монву шивэй (蒙兀室韦)» деген этноним кездеседі. Ғалымдардың зерттеулеріне сүйенсек, ондағы «монву» — «моңғол» сөзінің Тан патшалық дәуірі қытай тіліндегі дәлме-дәл транскрипциясы (сонда).

Қытай ғалымдарының пайымдауынша, үлкен сары шивэй қазіргі Нонни (嫩江) өзені аңғарында орналасқан (Чжоу Лянсяо 1981).

⁴³ Қытайша 敌刺 деп хатталған. Бұл тайпа Вугули тайпасының (төменде аталады) батыс жағында орналасқан (Чжоу Лянсяо 1981).

⁴⁴ Қытайша «ванцзила (王纪刺)» деп хатталған. Қытайдың Ляо, Цзинь және Юань патшалық дәуірлеріндегі әдебиетте бұл тайпа атауы әртүрлі жазылып келген: «ванцзиладан (王纪刺)» тыс, онда тағы «гуанцзила (广吉刺 немесе 光吉刺)», «хунцзила (弘吉刺)», «хунцзиле (弘吉列)», «хуанцзила (晁吉刺)», «юнциле (雍吉列)», «вэнцзили (瓮吉里)» және «вэнцзилати (翁吉刺惕)» деген транскрипция нұсқалары бар. Сол кездегі қоңыраттар Ергүне өзенінің (额尔古纳河) жоғарғы ағысында орналасқан (Чжоу Лянсяо 1981).

⁴⁵ Қытайша 茶赤刺 деп хатталған. Бұл Рашид ад-диннің «Джами ат-Тауарих» кітабында кездесетін «джаджират» тайпасы болса керек (қараңыз: Рашид ад-дин I (1), 190-бет).

⁴⁶ Қытайша 也喜 деп хатталған.

⁴⁷ Қытайша 鼻古德 деп хатталған. Бұл тайпаның орналасқан жері Сунгари (松花江) өзені мен Хэйлуңцзян (黑龙江) өзенінің аңғарларында болса керек (Чжоу Лянсяо 1981).

⁴⁸ Қытайша 尼刺 деп хатталған. «Ляоши» кітабының «Иерархия жүйелер баяны (百官志)» тарауында «нела (涅刺)» деген тайпа атауы кездеседі. Бұл екеуі бір тайпа атауының қытайша екі түрлі транскрипциясы болса керек. Бұл тайпаның орналасқан орны беймәлім.

⁴⁹ Қытайша 达刺乖 деп хатталған.

⁵⁰ Қытайша 达密里 деп хатталған. Бұл тайпа атауы Моңғол жеріндегі Тамир өзенінің атауымен байланысты болуы мүмкін.

⁵¹ Қытайша 密儿纪 деп хатталған. Ляо, Цзинь және Юань патшалық дәуірлеріндегі қытай деректемелерінде бұл тайпа атауы қытайша «мэйлици (梅里急)», «мелици (灭里吉)», «меэрци (篋儿乞)» және «мелици (篋里乞)» деп те транскрипцияланған. Олардың мекені Селенге өзенінің төменгі ағысында болған.

⁵² Қытайша 合主 деп хатталған бұл тайпа туралы басқа мәлімет жоқ.

⁵³ Қытайша 乌古里 деп хатталған бұл тайпа Хулуңьбэйэр (呼伦贝尔) жерінде орналасқан.

⁵⁴ Қытайша 阻卜 деп хатталған. Ляо патшалық қаламгерлері өздерінің солтүстігіндегі көшпенділерді осылай атаған. Этимологиясы бізге белгісіз бұл этноним (қытай ғалымы Ван Цзинжу бұл сөз тибеттердің моңғолдарды атайтын «согпо» сөзінен шыққан деген болжам айтады. Қараңыз: Ван Цзинжу 1931) «Ляоши» кітабында «чжубугу (术不古)» деп те хатталады. Сонымен қоса, әртүрлі тайпаларды парықтау мақсатында «Ляоши» кітабы тағы «солтүстік цзубу (北阻卜)», «батыс цзубу (西阻卜)», «батыс-солтүстік цзубу (西北阻卜)» деген тайпалардың орналасқан жерін (бағытын) білдіретін сөздерді «цзубу» сөзіне қосу арқылы жасалған этнонимдер мен «цзубу чжала (阻卜札刺)» деген нақты тайпа атын қосу арқылы жасалған этнонимдерді қолданған. Ғалымдардың пайымдауынша, «цзубу» сөзін белгілі бір дәрежеде сол дәуірдегі қытай деректемелеріндегі «татар» («дада (鞑鞑 немесе 达怛)» деп жазылады) сөзінің өзге бір баламасы ретінде қарастыруға болады (Юй Дацзюнь 1981). «Ляоши» кітабында аталған цзубулардың мекендеген жер көлеміне қарап, бұл этнонимнің шивэй деп жалпы атаумен аталған моңғол тілдес этностармен қоса түркі тілдес этностарды да қамтитындығын байқаймыз. Кей ғалымдар цзубудың әртүрлі топтарын мына тайпалармен теңестіреді: «цзубу» («Ляоши» кітабында жай «цзубу» деп аталатын топ) жалайыр мен татар, «солтүстік цзубу» — керей, «батыс цзубу» — найман (Фэн Чэнцзюнь 1939).

⁵⁵ Қытайша 普速完 деп хатталған.

⁵⁶ Қытайша «тангу (唐古)» деп хатталған. Ляо патшалық әдебиетінде тангуттарды «дансян (党项)» деп те атайды. Біздің деректеміздің осы жерінде айтылған тангуға келсек, кей ғалымдар оны сол кездегі «Си ся (西夏)» деп те аталатын тангуттардың мемлекетімен теңестіреді (Чжоу Лянсяо

1981), ал енді біреулер оны «Ляоши» кітабында кездесетін, Ляоға бағынатын «ниңи тангу (匿讖唐古)», «солтүстік тангу (北唐古)», «оңтүстік тангу (南唐古)» және «хэла тангу (鶴刺唐古)» топтарымен байланыстырады (Шу Фэнь 1984, 527-528 бб.).

⁵⁷ Қытайша 忽母思 деп хатталған.

⁵⁸ Қытайша 奚的 деп хатталған.

⁵⁹ Мәтінде бұл этноним үш иероглифтен құралған: оның біріншісі сирек кездесетін иероглиф (ол сол жағындағы 系 бөлігі мен оң жағындағы 丩 бөлігі қосылу арқылы құралған). Қалған екі иероглиф 而 畢 деп хатталған.

⁶⁰ Жоғарыдағы 27-түсіндірмеге қараңыз.

⁶¹ Цзинь (金) — чжурчжэн этносы құрған патшалықтың атауы. Аталмыш патшалық 1115 жылы құрылып, 1234 жылы моңғолдар қолынан жойылған. Цзинь патшасы Хайлин ван (海陵王) 1153 жылы Ляо патшалығының астанасы болып келген Чжунду (中都 — «ортанғы астана» деген мағынаны береді) қаласына еніп, осы қаланы өзінің жаңа астанасына айналдырған.

⁶² Бұл жердегі «келесі жылы» деп қай жылды меңзеп тұрғанын деректеменің өзінен біле алмаймыз. Мұнда айтылған «цзя у (甲午)» күніне үңілуіміз керек. «Цзя у» — қытайдың ай күнтізбесінде қолданылатын атау. Аталмыш күнтізбе “ганьчжи”, яғни «гань (干)» деп аталатын ондық цикл белгілері мен «чжи (支)» деп аталатын онекілік цикл белгілерін құрастыру арқылы көрсетілетін жыл санау әдісімен жыл, ай, күндерді белгілейді. Екі циклдегі белгілер 60 жылда бір рет қосылып тұрады. Біздің аударып отырған деректемемізді зерттеген ғалымдардың айтуынша, мұндағы «цзя у» күні тек қана 1230 жылғы ақпан айының 20-жұлдызы болуға тиісті. Өйткені, 1230 жылдан бұрынғы бес жылдың барлығында «цзя у» күні жоқ (Лян Юаньдун 1934, 35–40 бб.; Виттфогел және Фэн 1949, 635-б.).

⁶³ Мәтінде «хуэйгу ван Билэгэ (回鹘王毕勒哥)» деп хатталған. Бұл жерде «хуэйгу» деп билік орталығы Тұрпан мен Бесбалықта болған Идықұт ұйғыр хандығын меңзеп тұр.

⁶⁴ Мәтінде бұл қаланың аты қытайша «Бугухань (卜古罕)» деп хатталған. Ғалымдардың пайымдауынша, бұл қала мен «Ляоши» кітабының 30-цзюанында («Тайцзу патшаның өмірбаяны») кездесетін «Гу хуэйгу чэн (古回鹘城)» («Көне ұйғыр қаласы» деген мағынада) бір жерді меңзейді. Аталмыш қала Моңғолиядағы Орхун өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан (Вэй Лянтао 1991, 38-бет, 4-түсіндірме).

⁶⁵ Тяньцзянь (天贊) жылнамасының 3-жылы (924 жылы) Ляо патшасы Тайцзу (Елюй Абагань) өздерінің солтүстігі мен солтүстік-батысындағы көшпенділерге (цзубуларға) жорық жасап, қазіргі Моңғол даласы, Жоңғарияның солтүстігі және Ертіс өзенінің жоғарғы ағысы сияқты өңірлерді басып өткен. Сол жорық барысында Ляо Тайцзу «Көне ұйғыр қаласында», яғни Ордабалықта еру өткен.

⁶⁶ Ганьчжоу (甘州) — қазіргі ҚХР, Ганьсу провинциясы, Чжан-е (张掖) қаласы. IX-XI ғасырлар аралығында өмір сүрген, қытай деректемелерінде «Ганьчжоу хуэйгу (甘州回鹘)» деп аталатын ұйғырлар мемлекетінің орталығы осы жерде орналасқан.

⁶⁷ Мәтінде қытайша 乌母主 деп хатталған.

⁶⁸ Мәтінде «Даши (大食)» деп хатталған. Виттфогел мен Фэн осы атау туралы былай деп түсіндірме береді: «қытайша Ta-shih (яғни «Даши». — Б. Е.) деген термин парсы тіліндегі Тәзік сөзінің транслитерациясы. Бұл сөз түркі тілінде Tadzik деп өзгертілген... Әуелі арабтарды меңзеген Тәзік сөзімен кейін келе Орта Азияда Ислам дінін тұтатын халықты, әсіресе ирандықтарды атайтын болды...«Ляошиде» Та-shih атауы бір-біріне ұқсамайтын екі елді меңзеп тұрған тәрізді: ондағы айтылған (LS 2, 4b) 924 жылғы [Ta-shih] миссиясы Бағдаттағы Араб халифатынан келуі ықтимал. Ал 1020 жылы Ляоға бір миссия жіберген және 1021 жылы өз билеушісінің ұлына Ляодан бір келін түсірген Та-shih, Сұлтан Махмұдқа жіберілген бір хаттан байқағанымыздай, Қадырханның елі болса керек... Қадырханның әулеті, яғни түркі тілдес қарахандықтар ислам дінін көшпенді түркі бұқарасынан әлдеқайда ертерек қабылдаған... Елюй Даши Та-shih-ні іздеу үшін батысқа қарай жорық жасап, Као-ch'ang Ұйғыр мемлекетін басып өткен... «Ляошидің» айтуынша (LS 69, 24b), ол (Елюй Даши) бір «ұйғыр қаласынан» өткеннен кейін, Суньсығанды (Самарқанды) басып алғаннан бұрын хуэй-хуэй (исламдық) Та-shih-ні бағындырған. Осы мерзімде ол (Елюй Даши) Шығыс Түркістанды басып алған. Сол кезде ол жер Қарахан әулетінің әртүрлі тармақтарына қарасты еді» (Виттфогел және Фэн 1949, 108-бет).

⁶⁹ Ли (里) — қытайлардың дәстүрлі ұзындық өлшем бірлігі. Әдетте 1 ли көбінесе 500 метрлік қашықтыққа тең деп есептеледі. Алайда көне қытай тарихының әр кезеңінде 1 лидің қашықтығы біркелкі болған емес. Хань империясы дәуірінде (б. з. д. 206—б. з. 220 жж.) 1 ли 414 метрге, Вэй әулеті тұсында (б. з. 386—534 жж.) 500 метрге, ал Тан империясы кезінде (618—907 жж.) 531 метрге тең болған.

⁷⁰ Мәтінде «Сюньсыгань (寻思干)» деп хатталған.

⁷¹ Сиюй (西域) — «Батыс өлке» деген мағынаны білдіретін бұл атау қытай әдебиетінде алғаш рет Хань патшалық дәуіріндегі қытай қаламгері Хуань Куаньнің (桓宽) «Янь те лунь» («盐铁论») атты еңбегінде кездеседі. Сол дәуірдегі қытайдың әйгілі тарихшысы Бань Гудың (班固) «Ханьшу» («汉书») кітабына «Сиюй баяны» тараушасы тұңғыш рет арнайы енгізілген. Содан бастап, Орта Азия жерімен тікелей қатысы бар бұл атау қытай әдебиетінде бүгінге дейін жиі қолданылып келеді. Жалпы алғанда, қытайлар қазіргі ҚХР Ганьсу провинциясындағы Юймэньгуань (玉门关) қамалы мен Янгуань (阳关) қамалының батысындағы жерлерді «Сиюй» деп атайды. «Сиюй» ұғымы Қытайдың әр дәуірдегі саяси-әскери күш ықпалы мен қытайлардың батыс әлемі туралы білімдеріне байланысты бірде кең мағынада, бірде тар мағынада қолданылып келген. Тар ұғымдағы Сиюйдің аумағына қазіргі ҚХР Ганьсу провинциясы Дуньхуанның (敦煌) батысындағы жерлер мен ШҰАА жері кіреді. Ал кең ұғымдағы Сиюй Орта Азия, Таяу Шығыс, Үнді жері, Солтүстік Африка және Шығыс Еуропа сынды аймақтарды да қамтиды. Біздің аударып отырған деректеміздің осы жеріндегі Сиюй Орта Азиядағы елдерді меңзеп тұрғаны анық.

⁷² Мәтінде қытайша 忽儿珊 деп хатталған. Бұл сөз біраз дау-дамай тудырып келген. Дегенмен, ғалымдардың көбі «хуэршань» — «Хорасан» сөзімен байланысты, «Ляоши» кітабының авторы мұнда осылайша Хорасандағы селжуктердің сұлтаны Санжарды меңзеп тұр деген пікір айтады (Виттфогел және Фэн 1949, 639-бет, 30-түсіндірме).

⁷³ «Лю-юаньсы даван (六院司大王)» — Ляо патшалығының «бэймянъ гуань (北面官)», яғни «солтүстік басқарма» деп аталатын, көшпелі ру-тайпа істеріне жауапты билік мекемесінің бір бөлімшесі «лю-юаньсы» немесе «лю-юаньбу (六院部)» деп, ал оны басқаратын адам «даван» деп аталады.

⁷⁴ Мәтінде қытайша 萧幹里刺 деп хатталған.

⁷⁵ «Чжаотаофуши (招讨副使)» — Ляо патшалығының өз шекара аймақтарын басқару мақсатында құрған мекеме «чжаотаосы (招讨司)» деп аталады. Ал оның орынбасар бастығы «чжаотаофуши» деп аталған.

⁷⁶ Мәтінде қытайша 耶律松山 деп хатталған.

⁷⁷ «Шумифуши (枢密副使)» — Ляо патшалығының орталық әскери басқармасы «шумиюань (枢密院)» деп аталады. «Шумифуши» — сол басқарманың жоғарғы дәрежелі шенеуніктеріне берілетін лауазымдардың бірі.

⁷⁸ Мәтінде қытайша 萧刺阿不 деп хатталған.

⁷⁹ «Чжаотаоши (招讨使)» — жоғарыда (75-түсіндірмеде) айтылған Ляоның «чжаотаосы» мекемесінің басқарушысы.

⁸⁰ Мәтінде бұл адамның есімі қытайша 耶律术薛 деп хатталған.

⁸¹ Мәтінде қытайша 回回国王 деп хатталған. Ғалымдардың айтуынша, автор бұл жерде Хорезм жағын меңзеп тұр (қараңыз: Виттфогел және Фэн 1949, 641-бет).

⁸² Қытайша 起儿漫 деп хатталған бұл жер қайда екендігі туралы әртүрлі болжамдар бар. Дегенмен, ғалымдардың көбі бұл жер Самарқанд пен Бұхара арасындағы «Керманеһ» қаласы деген пікір айтады (Бартольд 1928, 97-бет; Виттфогел және Фэн 1949, 639-бет).

⁸³ Қытайша «цзячэнь суй (甲辰岁)» деп хатталған. «Ляоши» кітабының бұл жеріндегі мәлімет күмәнді. Елюй Дашидің заманындағы немесе соған жақын «цзячэнь» жылдары 1064, 1124 және 1184 жылдар. Аталған екі жылдың Елюй Дашиге мүлде қатысы жоқ: 1064 жылы Даши дүниеге келмеген және Ляо патшалығы ол кезде әлі мықты тұрған, ал 1184 жылы Даши әлдеқашан қайтыс болған (Даши 1143 жылы өлген — бұл туралы біздің төмендегі тиісті түсіндірмемізге қараңыз). Сондықтан мұндағы «цзячэнь» жылын тек 1124 жылмен байланыстыруға болатын тәрізді. Алайда, «Даши патша тағына отырғызылды» деген мәліметті 1124 жылға жатқызу — біздің аударып отырған осы деректемізде тізбектелген оқиғалардың ретімен сай келмейді: біздің деректемізде Елюй Даши алдымен 1124 жылы өзін «ди», яғни «патша» демей, «ван» деп атаған (қараңыз: жоғарыдағы 27-түсіндірме). Ол «патша» атағын «Батыс өлкеге», яғни Орта Азияға жорық жасап барғаннан кейін алған. Ал Елюй Дашидің Орта Азияға жасаған жорығы, ғалымдардың айтуынша, 1130 жылы басталса керек (жоғарыдағы 62-түсіндірмеге қараңыз).

Осы деректемені құрастырған кезде «Ляоши» кітабының авторы бір қателік жібергендігі айдан анық. Аталмыш мәліметтің ақаулығын көрсете отырып, ғалымдар Елюй Даши 1131 жылы (Виттфогел және Фэн 1949, 622-бет) немесе 1132 жылы (Вэй Лянтао 1991, 41-бет) патша титулын алды деген тұжырым жасайды.

⁸⁴ Қытайша «Гээрхань (葛儿罕)» деп хатталған.

⁸⁵ Қытайша «Тянью хуанди (天佑皇帝)» деп хатталған.

⁸⁶ Қытайша 延庆 деп хатталған.

⁸⁷ Қытайша «Сы-юань хуанди (嗣元皇帝)» деп хатталған.

⁸⁸ Қытайша «Сюань-и хуанхоу (宣义皇后)» деп хатталған.

⁸⁹ Қытайша «Чжаодэ хуанхоу (昭德皇后)» деп хатталған.

⁹⁰ Даши бұл жерде патшалар ғана айтатын «чжэн (朕)» деген жіктеу есімдігін қолданып отыр.

⁹¹ Елюй Дашидің бұл саны әсірелеп айтылған болса керек.

⁹² Жоғарыдағы 74-түсіндірмеге қараңыз.

⁹³ Қытайша «Хусывоэрдо (虎思斡耳朵)» деген бұл қала атауы туралы қараңыз: Виттфогел және Фэн 1949, 645-бет, 11-түсіндірме және 654-бет 38-түсіндірме.

⁹⁴ Қытайша 康国 деп хатталған.

⁹⁵ Жоғарыдағы 73 және 74-түсіндірмеге қараңыз.

⁹⁶ Қытайша «ду юаньшуай (都元帅)» деп хатталған.

⁹⁷ Дила тайпасы туралы жоғарыдағы 43-түсіндірмені қараңыз.

⁹⁸ Ляо патшалығының орталық әскери басқармасы «шумиюань (枢密院)» деп аталады. «Тунчжи шумиюань ши» — сол басқарманың жоғарғы дәрежелі шенеуніктеріне берілетін лауазымдарының бірі.

⁹⁹ Қытайша 萧查刺阿不 деп хатталған.

¹⁰⁰ Жоғарыдағы 45-түсіндірмеге қараңыз.

¹⁰¹ Мәтінде қытайша «тулу (秃鲁)» деп хатталған бұл лауазым «Ляоши» мен «Цзинь ши» кітаптарында «тули (吐里 немесе 秃里)» деп те жазылады. «Ляоши» кітабында бұл қандай лауазым екендігі туралы мардымды мәлімет берілмеген. Ал «Цзинь ши» кітабында бұл туралы мынадай деректер кездеседі: 1) «тек шет аймақтағы елдерді басқаратын мансапты адам «тули (秃里)» деп аталады... Бұлардың барлығы Ляо патшалығынан келген лауазым атаулар» (ЦШ, 55-цзюань); 2) тайпаларды басқаратын лауазымдардың ішінде «1) тули. Ол 7-дәрежелі лауазым. Оның билік құзыры — тайпалардағы дау-дамайлардың ақ-қарасын анықтау және опасыздықтың алдын алу» (ЦШ, 57-цзюань). «Цзинь шидің» осы айтқандарына қарап және біздің деректеміздегі осы лауазымның иесі Ляо патшалығының патша әулетінен, яғни Елюй әулетінен шыққандығын ескере отырып, біз бұл лауазым атауы түркі-моңғол тілдеріндегі «төре» сөзінен келді деп межелеп отырмыз.

¹⁰² Қытайша 耶律燕山 деп хатталған.

¹⁰³ Дубушу (都部署) — Ляо патшалық әскери лауазымының бір түрі. Жорыққа шыққан армияның бас бақылаушысы осылай аталады (Виттфогел және Фэн 1949, 668-бет).

¹⁰⁴ Қытайша «хувэй (护卫)» деп алынған.

¹⁰⁵ Қытайша 耶律铁哥 деп хатталған.

¹⁰⁶ Дубушу (都监) — жорыққа шыққан армияда бақылау міндетіне жауапты лауазымның тағы бір түрі.

¹⁰⁷ Ғалымдардың басым көпшілігі ортағасырлық мұсылман қаламгері Ибн әл-Асирдің қалдырған мәліметіне қарап «гурхан Елюй Даши 1143 жылы өлген» деген пікірді айтады (Виттфогел және Фэн 1949, 620-бет).

¹⁰⁸ «Ляоши» кітабының авторы бұл жерде нені негіз етіп «Даши тақта 20 жыл отырды» деп жазғандығы белгісіз.

¹⁰⁹ Қытайша «мяохэо (庙号)» деп хатталған. Қытайдың патшалық замандарында әр патша әулеті өзінің ата-бабаларына арнап ғибадатхана (қытайша «мяо (庙)») құрады. Қайтыс болған патшалардың барлығына арнап осындай ғибадатханада арнайы құрмет атағы, яғни «мяохэо» беріледі.

¹¹⁰ Қытайша 德宗 деп хатталған.

¹¹¹ Қытайша 夷列 деп хатталған.

¹¹² Қытайша 塔不烟 деп хатталған.

¹¹³ Қытайша 感天皇后 деп хатталған.

¹¹⁴ Қытайша 咸清 деп хатталған.

¹¹⁵ Қытайша 绍兴 деп хатталған.

¹¹⁶ Ғалымдар мұндағы сандық мәлімет Баласағұн қаласының ғана жағдайын білдірсе керек деп есептейді (қараңыз: Виттфогел және Фэн 1949, 659 б.).

¹¹⁷ Қытайша 仁宗 деп хатталған.

¹¹⁸ Қытайша 普速完 деп хатталған.

¹¹⁹ Қытайша 崇福 деп хатталған.

¹²⁰ Қытайша 承天皇后 деп хатталған.

¹²¹ Қытайша 萧朶鲁不 деп хатталған.

¹²² Қытайша «Пугучжи шали (朴古只沙里)» деп хатталған. «Шали» — қидандардың лауазым атауының бірі (қараңыз: Виттфогел және Фэн 1949, 646-бет, 15-түсіндірме).

¹²³ Қытайша 东平王 деп хатталатын бұл атақ Ляо патшалығының кезінде тек аса құрметті адамдарға беріледі.

¹²⁴ Жоғарыдағы 74-түсіндірмеге қараңыз.

¹²⁵ Жоғарыдағы 117-түсіндірмеге қараңыз.

¹²⁶ Қытайша 直鲁古 деп хатталған.

¹²⁷ Қытайша 天禧 деп хатталған.

¹²⁸ Мәтінде Күшліктің лауазымы «ван» деп хатталған.

¹²⁹ Қытайша «Цюйчулюй (曲出律)» деп хатталған.

¹³⁰ Мәтінде «ляольцтардың» деп хатталған.

¹³¹ Қытайша «тайшанхуан (太上皇)» деп хатталған.

¹³² Қытайша «хуантайхоу (皇太后)» деп хатталған.

**«Юаньши», 1-цзюань,
Патшалар шежіресі І
«Тайцзу»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 1–28-66.)**

(«元史» 卷一 本纪第一

«太祖»

中华书局点校本第1 - 28页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Тайцзудың¹ құрмет аты — Фатиянь циюньшэну-хуанди². Өз аты — Темучжэнь³, руы цивовэнь⁴, мэngu тайпасының адамы⁵.

Оның [Темүжіннің] оныншы атасы Бодуаньчаэр⁶ деген адам еді. Оның [Бодуаньчаэрдің] анасының аты — Алань гохо⁷ еді. Ол Тобэнь Мелицзянь⁸ деген адамға күйеуге шығып, одан екі ұл туады. Үлкен ұлының аты Боханьгэдахэй⁹, екінші ұлының аты Бохэдусаличжи¹⁰ екен. Кейін келе күйеуі қайтыс болып, Алань¹¹ жесір қалыпты. Бір күні түнде ұйықтап жатқанында, шаңырақтан бір ақшыл сәуле түседі. Сол сәуле үйге кіргеннен кейін, дереу алтын-сары түсті адамға айналып, оның төсегіне шығып алады. Алань ұйқысынан тұрғаннан кейін өзінің жүкті болып қалғанын біліпті. Сөйтіп ол бір ұл туыпты. Бұл Бодуаньчаэр еді. Бодуаньчаэрдің түр-түсі жан пендеге ұқсамайтын ерекше адам болыпты. Ол кем сөзді, көп ешкімге сөйлемейді екен. Сонымен, туыстары оны сірә

кеміс болар деп ойлап жүріпті. Тек анасы Алань ғана: «Бұл бала кеміс емес, ақыл-есі сау. Оның үрім-бұтағынан өте текті адам шығады» дейді екен. Алань өлгеннен кейін ағайындары бар мал-мүлікті өзара бөлісіп алыпты да, Бодуаньчаэрдің еншісіне ештеңе бермепті. Сонымен, Бодуаньчаэр: «Бай болу, кедей болу түгелімен адам баласының тағдырына байланысты, тәйірі-ай! Байлық деген не ғой дейсің!» дегенді айтып көк ала атына мініп жолға шығып кетеді де, Болитунь-Алань¹² деген жерді жападан-жалғыз мекендеп жүреді. Ол иен далада ішерге ас таппай тентіреп жүргенде, даланың аң-құстарын аулап жеп жүрген қыран құсқа кездеседі. Бодуаньчаэр аттың қылынан жіп есіп, тұзақ құрып, әлгі тұз тағысын ұстап алып, оны қолға үйретеді. Құсын қоянға, қаз-үйрекке салып, нәпақасын содан айырады. Осылайша тәңірдің жебеуінде нәпақасын бір күн тапса, бір күн таппай тіршілік кешіп жатады. Ол бұл жерді осылайша бірнеше ай мекендегеннен кейін, бұл маңға Тунцзилихулу¹³ жақтан неше ондаған түтінді бір ауыл көшіп келіп, қоныстана бастайды. Бодуаньчаэр болса басына шөптен күрке тігіп, олармен бірге тұрып, бірге жүріп, селбесіп тіршілік кешетайды. Осыдан бастап жеке басының тіршілігі де мәнді бола бастайды. Күндердің күнінде Бодуаньчаэрдің екінші ағасы оны есіне алып: «Бауырымыз салтбас, сабау қамшысымен жалғыз өзі жапан далаға қаңғып кеткен еді. Қазір құрсағы ашып, киімі тозып қайда жүр екен?» деп ойлайды. Осылайша, оны іздеп тауып, ауылына алып қайтады. Жол-жөнекей келе жатып Бодуаньчаэр ағасына: «Тунцзилихулу маңында бассыз, баусыз жүрген бір топ иесіз ауыл отыр. Біз қол жинап келіп, оларды бағындырып алсақ қайтеді?» деген кеңес береді. Оның бұл ұсынысын туысқаны да құп көреді. Олар өз ауылдарына барғаннан кейін, Бодуаньчаэрге мықты жігіттерді іріктеп беріп, әлгі ауылды бағындырып қайтуға жібереді. Айтқандай олар бұл ауылды түгел бағындырып алады.

Бодуаньчаэр қайтыс болғаннан кейін оның орнына баласы Балиньсихэйлатухэбэйсюй¹⁴ мұрагер болады. Оның ұлының аты Меньнянь-Дудунь¹⁵ еді. Меньнянь-Дудуньнің әйелінің аты Моналунь¹⁶ еді. Ол жеті ұл тауып, күйеуінен жесір қалған еді. Моналунь аса адуынды, мінезі шорт адам болатын. Бір күні Моналунь арбамен бір жаққа кетіп бара жатып, ауыл маңындағы жайылымда, ялаиэр¹⁷ тайпасының бір топ баласының шөптің тамырын қазып жеп жүрге-

нін көріп, ашу шақырады. Оларға: «Бұл жер менің балаларымның бәйге салып, ат жүгіртетін жері. Бұл жердің ойран-асырын шығарып бүлдіріп тастағандарың қалай?» деп арбасын солай қарай бұрып балаларға ұмтылады. Осы кезде балалардың біреулері арбаның астына түсіп жарақат алады. Жазатайымда балалардың тағы біреуі шығын болады. Бұған ашуланған ялаиэрлер Моналуньнің біткен жылқысын барымталап алып кетеді. Жылқыға жау шапты деген хабар құлағына тигенде, Моналуньнің ұлдары сауыттары киюге үлгермей жапатармағай атқа қонып, барымташылардың соңынан қуа жөнеледі. Моналунь: «Балаларым сауытсыз кетті. Жауын жеңе алмас па екен» деп іштей қатты қамығады. Артынша ұлдарының сауытын апарып беруге келін-кепшіктерін жібереді. Бірақ олар бәрібір олардың арттарынан қуып жете алмай, ауылға қайтып келеді. Нәтижесінде соғыс сәтсіз болып, оның алты ұлы бірдей соғыста мерт болады. Ялаиэрлер осы орайда ауылға қайта шауып, Моналуньді де өлтіріп тастайды. Сөйтіп, олар бүкіл бір әулеттің тұқымын түздай құртады. Немеренің үлкені болған Хайду¹⁸ әлі кішкентай болғандықтан, оны шаранасынан шайқап, омырауын емізген сүт анасы үйген отынның ішіне жасырып тастағандықтан, ажалдан сол ғана аман қалады. Ал, Моналуньнің жетінші ұлы Начжэнь¹⁹ Балаху еліндегі²⁰ қайын жұртына қайыншылап кеткендіктен, бұл қырғыннан ол да аман-сау қалады. Ол аулыңа жау шапты деген хабар құлағына тие салысымен, өз аулына қайтып келсе, жұртта он шақты ауру-сырқау кемпір-кешек пен Хайду ғана қалғанын көреді. Мұны көріп, ол амалы таусылып әңкі-тәңкі болады. Бақытына орай, жылқыларды барымталаған кезде інісінің сары аты жетекте кетіп бара жатып, үш рет жетегін үзіп қашып, ақыры ноқтасымен ауылға қашып келген еді. Начжэнь сол атты ұстап мініп алады. Ол жылқышыларша жасанып алып, ялаиэр ауылдары отырған жаққа беттейді. Жол-жөнекей араларына біраз жер тастап, бірі алдында, бірі артында, бүркіт салып, аң аулап саят құрып жүрген әкелі-балалы екі адамды көреді. Начжэнь олардың қолындағы құсын танып, «Бұл менің ағамның құсы ғой!» дейді. Содан соң алдында кетіп бара жатқан адамның қасына барып қараса ол өзі уыздай жас жігіт екен. Оған: «Ішінде торы аты бар, бір үйір жылқының шығысқа қарай беттеп бара жатқанын көргенің бар ма?» деп өтіріктен жөн сұрайды. Ол оған: «Көргенім жоқ»

деп жауап береді. Одан соң жас жігіт одан: «Жүрген жеріңнен қаз-үйрек көрмедің бе?» — деп сұрайды. Начжэнь оған: «Көрдім» деп жауап береді. «Көрген болсаңыз, көрген жеріңізге мені ертіп барасыз ба?» — деп сұрайды жас жігіт. «Жарайды ертіп барайын!» дейді Начжэнь. Сонымен, екеуі бірге жүріп кетеді. Өзеннің бір иінтек жеріне келгенде, арттағы адамның қарасы үзіледі. Осы кезде Начжэнь оны тарпа бас салып, өлтіріп тастайды. Содан соң оның аты мен құсын байлап тастап, артта келе жатқан адамның алдынан шығады. Оған да манағы сөздерін қайталайды. Арттағы адам: «Алдыңғы жақта қаз-үйрек атып жүрген адам менің балам еді. Ол аңда неғып қозғалмай жатыр?» деп сұрайды. Осы кезде Начжэнь оған мұрнынан аққан қанын көрсетеді. Ал анау атты адам оның мұнысына шамырқанып қоя береді. Начжэнь қапыда оны да өлтіріп тастайды. Ол одан әрі таман тағы біраз жүріп бір таудың бөктерінде жайылып жатқан неше жүз жылқыны көреді. Байқаса бақташылардың арасында ересек ешкім жоқ көрінеді, барлығы бала екен. Олар ақсүйек ойнап өз алдарына маз болып жүр. Начжэнь бұл жылқылардың өз ауылының жылқылары екенін таниды. Содан соң балаларға да манағы сауалын қайталайды. Артынан таудың басына шығып, төңірекке көз салады. Жақын маңда ешкімнің қарасы көрінбеген соң, балаларды түгел өлтіріп тастап, жылқыларды айдап, бүркітті салып ұзап кете барады. Жолдан Хайду мен кәрі-кұртаң кемпірлерді ертіп алып, Балаху жеріне²¹ барып қоныстанады.

Хайду ат жалын тартып мінгеннен кейін, Начжэнь Балахуцегудің²² барша халқын бастап, оны хан көтереді. Хайду хан тағына отырғаннан кейін, ялаиэрлерге қарсы жорық жасайды. Оларды өзіне бағындырып қайтады да, күш-қуаты одан сайын арта түседі. Ордасын Балахэхэй²³ өзенінің бойына тіктіріп, әрлі-берлі қатынауға қолайлы болу үшін өзеннің үстіне өткел салдырады. Осыдан кейін төрт төңіректе тұратын халықтардан оған ел болу үшін келіп қосылғандардың қарасы молыға түсті.

Хайду өлгеннен кейін оның орнына баласы Байсинхуэр²⁴ отырды. Байсинхуэр өлгеннен кейін, оның орнына баласы Дуньбинай²⁵ отырды. Дуньбинай өлгеннен кейін, оның орнына оның баласы Гэбулихань²⁶ отырды. Гэбулихань өлгеннен кейін, оның орнына баласы Балидань²⁷ мұрагерлік етті. Балидань өлгеннен кейін оның

орнына баласы Есүгей²⁸ болды. Ол қаншама ру-тайпалардың басын біріктіріп, атағы шартарапқа таралады. Есүгей өлгеннен кейін, Чжюаньның үшінші жылы қазан айында²⁹ оған Лецзу Шэньюань хуанди³⁰ деген құрмет берілді.

Сонау бір заманда, Лецзу³¹ татарларға жорық жасап, олардың Темучжэнь³² деген әмірін қолға түсіреді. Дәл осы кезде Суаньи-тайхоу Юэлунь³³ Тайцзуды дүниеге әкеледі. Ол шыр етіп жерге түскенде шеңгеліне бір кесек қатқан қанды шеңгелдеп туған екен. Лецзу бұған таң қалады. Сонымен, өзінің осы реткі жеңісін мәңгілік есте сақтау үшін, соғыста қолға түсірген тұтқыны Темучжэньнің атын қояды.

Туыстас тайчиулер³⁴ бұрын Лецзумен өте тату болған екен. Кейін келе Таэрбутай³⁵ билік жүргізгеннен кейін, араға кірбеңдік түсіп, бара-бара олардың бір-бірімен арадағы қарым-қатынастары мүлдем үзіліп қалыпты. Лецзу дүниеден өткен кезде, қаған әлі бұғанасы қатпаған жас болғандықтан, елдің көбі тайчиулер жаққа көшіп кеткен еді. Басқаны былай қойғанда оның қасында жүрген Тодуань хоэрчжэнь³⁶ есімді жақын серігі бар еді. Сол кісінің өзі, қағаннан бойын аулаққа салмақ болады. Қаған оған кетпеуді өтініп, жылап-еңіреді. Бірақ, Тодуань [хоэрчжэнь] оған: «Айдың көлім суалды, асқар тауым шағылды. Маған енді мұнда тұра берудің не қайраны бар?!» деп тамам елді бастап көше жөнеледі. Суаньи-тайхоу оның бұлайша өздерін жетім-жесір деп қорлағанына қатты ашуланып, қолына ту алып, шеріктерді бастап барып, бөліне көшкен елдің жарым-жартысын қайта көшіріп келеді.

Кезінде қағанның³⁷ қарамағындағы Шочжи³⁸ деген адам Салихэда³⁹ тұратын болған. Ол кезде Жамұқаның⁴⁰ қол астындағы Тутайчаэр⁴¹ деген адам Юйлюйгэ бұлақ⁴² деген жерде тұрушы еді. Сол кісі дәйім жылқы айдап, барымта алудың қамында жүретін адам еді. Сонымен, бір кезде Салихэ маңында өрісте жүрген жылқы үйірлерін қуып кетеді. Шочжи жігіттерді бастап жылқы табынының ішіне тығылып жүріп, әлгі барымташыны атып өлтіреді. Бұған ашуланған Жамұқа жауласып, тайчиулермен ымыраласып, отыз мың адамдық қалың қолмен жорыққа аттанады. Бұл тұста қағанның қолы Даланьбаньчжусы⁴³ деген жерде тұратын еді. Бұл суыт хабарды ести салысымен жақын маңдағы елге жаушы жіберіп, әр рудан жиналған қосынды он үш күренге⁴⁴ бөліп, Жамұқаның қолымен қиян-кескі ұрыс салады да, оларды жеңіп, қуып жібереді⁴⁵.

Ол тұста рулар мен тайпалардың арасында тек тайчиулердің жері кең, халқы мол болып, олар ең қуатты ел саналатын. Сол тайчиулердің ішіндегі чжаоле⁴⁶ деген руы қағанмен іргелес жақын жерде отыратын. Қаған бір кездері аң аулап жүріп, аң аулап жүрген чжаоле руының адамдарына кездесіп қалады. Қаған оларға: «Бүгін кеш бізбен бірге болып, менің құрметті қонағым болып кетіңдер!» дейді. Чжаоле адамы оған: «Сіздің қонағыңыз болу көптен бері көкейде жүрген арманым еді. Әйткенмен, бізбен бірге жүргендердің саны 400 адам. Ішіп-жем жетпейді деп жарымын қайтарып жібердік. Бүгін әуре болып қайтесіз?» дейді. Қаған олардың қалған адамдарын жік-жапар болып қонаққа шақырып, сол күні оларға аста-төк қонақасы беріп күтіп алады. Ертесінде олар жалғасты аңға шығады. Қаған өзінің адамдарына аңды чжаолелер жаққа қарай үркітуді тапсырады. Нәтижесінде чжаолелер аулына мол олжамен қайтады. Бұған разы болған оның халқы: «тайчиулер өз туысымыз бола тұра арбамыз бен атымызды ұрлап маза бермей отыр. Онысымен қоймай, аузымыздағы асымызды да жырымдап, тартып жеп отырған жоқ па? Оларда ұлысқа ие боларлық салауат жоқ. Ұлысқа бір ие болса, Темучжэнь ханзада ие болар» деседі. Осы тұста чжаоле билеушісі Улугке⁴⁷ тайчиулер зорлық-зомбылық жасай бастайды. Бұған жаны төзбеген ол Тахайдалумен⁴⁸ бірге елін бастап келіп, беріледі. Әрі өзінің тайчиулерді қырып тастап, еңбек көрсеткісі келетінін айтады. Қаған оған: «Мені шырт ұйқыда жатқан жерден ояттың. Бүгіннен бастап арбаның ізі, адамның жымы түскен жердің барлығын тартып алып, соның барлығын сендерге берейін» дейді. Бірақ, әлгі екеуі айтқанына тұрмай, қайта бөлініп кетеді. Осы жолда Тахайдалуды тайчиулер өлтіреді. Чжаоле руы осыдан кейін қайта бас көтере алмайды.

Осыдан кейін қағанның атақ-абыройы асқақтай бастайды. Ханының қатыгездігі мен жөнсіздігіне төзе алмаған тайчиулер қағанның мейір-шапағатты адам екенін, өзім деген адамға үстіндегі тонын шешіп беретін, астындағы атын түсіп беретін жомарттығына тәнті болып, бөлініп келіп қағанды паналай бастайды. Міне, бұлардың қатарында Чилаовэнь⁴⁹, Чжэбе⁵⁰, Шилигэ Ебугань⁵¹ қатарлы адамдар мен доланцзи⁵², чжалаэр⁵³, ману⁵⁴ қатарлы руларды атауға болады. Бұлардың барлығы кезінде өз аяқтарымен келіп берілген еді.

Бір кездері қаған өзінің Сюэчэ⁵⁵, Дачоу⁵⁶ қатарлы туыстарымен бас қосып⁵⁷, әрбіреуі бір арбадан қымыз алып, Вонань⁵⁸ өзенінің бойында ұлан-асыр той жасайды. Тойда қағанды және оның басқа нояндары мен Сюэчэбецзидің⁵⁹ шешесі Хуэрчжэнь⁶⁰ қатын қатарлыларды бір дастарқанға отырғызып, олардың алдарына бір саба қымыз қойдырады. Содан соң, Сюэчэбецзидің өгей шешесі Ебегайға⁶¹ арнап бір айырым саба қымыз қояды. Бұған Хуэрчжэнь «Сендер мені қорладыңдар. Ебегайды менен жоғары санап, алаладыңдар» деп шамданады. Мұны қағанның бақыршысы Шицзюэр⁶² әдейі жасап отыр деп, оны балағаттайды. Сөйтіп, олардың араларына кірбіндік түседі. Бұл тойда қағанның атын дайындап тұруға қағанның інісі Белигутаі⁶³ жауапты болады да, Сюэчэбецзи жақтың атын дайындап тұруға Боли⁶⁴ жауапты болады. Той үстінде Болидің қасында ере келгендердің біреуі кермеден шылбыр ұрлап жатқанда, оны Белигутаі ұстап алады. Бұған Боли ашуланып, қару жұмсап, Белигутаідың арқасын шауып тастайды. Бұған қызынғандар да болады. Бірақ Белигутаі оларды сабырға шақырып: «туыс-туғандар бір-біріңмен жаңадан табысып жатқанда, мен үшін ренжіспеңдер. Менің жарам жеңіл» деп қанша басу айтқанына қарамастан арада жанжал басталып кетеді. Олар бір-бірін піспектің астына алып сабасады. Ақыры біздің жақ Хуэрчжэнь, Холицзинь⁶⁵ қатынды тартып әкеледі. Артынан Сюэчэбецзи адам салып, татуласу тілегін білдірген соң, екі қатынды оларға қайта қайтарып береді. Осы кезде татардың⁶⁶ Меучжэньсяолитуы⁶⁷ өзінің Цзинь мемлекетіне⁶⁸ берген сертінен танғандығы үшін⁶⁹, Цзинь билеушісінің оны жазалауға аттандырған Чэнсян Ваньяньсянды⁷⁰ деген қолбасшысы көп әскермен жорыққа аттанып, оларды солтүстік тарапқа қарай қуып бара жатқаны туралы хабар келеді. Қаған бұл хабарды ести салысымен жақын маңдағы елден қол жинап, Вонань өзенінің жағасында тосып алып, олармен соғыспақшы болады. Ол Сюэчэбецзиге қол жинап, көмекке кел деп елші жібереді. Бірақ оны уағдалы жерде алты күн тосып, ақыры келмеген соң қаған олармен өзі барып соғысады. Меучжэньсяолитуды өлтіріп, адамдарын тұтқындап, көп мал-мүлкін олжалап қайтқан еді⁷¹.

Осы кезде қағанның бір бөлім елін наймандар⁷² шауып кеткен еді. Қаған олармен соғыспақшы болып, Сюэчэбецзиге қол жинауды өтініп, елінен алпыс адамын елшіге жібереді. Сюэчэбец-

зи ескі дауды қоздырып, олардың арасынан онын өлтіріп тастап, қалған елуінің киімін шешіп алып, жалаңаш қуып жібереді. Қатты ашуланған қаған қапарына мініп: «Сен Сюэчебецзи өткен жолы жазықсыздан-жазықсыз менің Шицзюэріме қамшы жұмсаған едің. Белигутаимның етіне таңба салған едің, онымен қоймадың. Бүгін енді жаумен бірге жауығып жағамнан алдың-ау!» деп налиды. Сонымен, әскер бастап құмның арғы бетінде отырған оларға қарсы соғысқа аттанады⁷³. Олардың ел-жұртын қырып-жойып, қалғанын тұтқындап байлап алады. Сюэчэ⁷⁴, Дачоу қатарлылар әйелі мен бала-шағасын ертіп, қашып құтылады. Арада бірнеше ай аралағаннан кейін қаған Сюэчэ мен Дачоуды бағындыру үшін екінші мәрте жорыққа аттанады. Бұл жолы ол Телету⁷⁵ шатқалында олардың көзін біржолата жояды.

Кэле елінен⁷⁶ Чжааганьбо⁷⁷ келіп қосылды. Чжааганьбо сол елдің ханы Ванханның інісі еді. Ванханның өз аты — Толи⁷⁸. Цзиньдерден [шүршіттерден. — Ж. О.] «Ван»⁷⁹ деген атақ алған. Бұл елдің тілі оған келмегендіктен, «Ван» дегенді «Ванхань» деп атап кеткен⁸⁰.

Ванханның әкесі Хуэрчжахусы Бэйлу⁸¹ өлгеннен кейін, оның орнына Ванхан таққа отырады. Ол өзінің ағалары мен інілерін шетінен өлтіре бастайды⁸². Оның әкесінің інісі Цзюйэр[хань]⁸³ әскер бастап жорыққа аттанып, Ванханмен соғысады. Ванханның қолын Халавэнь шатқалында⁸⁴ қамауға алып, сонда жеңеді. Соғыста жеңіліп қалған Ванхан жүз шақты әскерімен қашып құтылып, Лецзуға қашып барды. Лецзу өзі қол бастап барып, Цзюйэр[хань]ды Сисяға⁸⁵ қуып жіберіп, ел-жұртын Ванханның өзіне қайтарып алып береді⁸⁶. Ванхан бұған қатты разы болады, әрі онымен одақ құрып, екеуі бір-бірімен «анда»⁸⁷ болады [Анда — хуа тілінде⁸⁸ бір-бірімен зат алмастырып достасу деген сөз]. Лецзу дүниеден өткеннен кейін Ванханның інісі Еликэхала⁸⁹, Ванханның адамдарды тым көп өлтіргеніне наразы болып, одан бөлініп найман еліне қашып кетті. Найман ханы Инаньчи⁹⁰ әскер аттандырып, Ванханға қарсы жорыққа аттанады. Оның ел-жұртын түгел тартып алып, оған [Еликэхалаға. — Ж. О.] алып берді. Ванхан Хэси⁹¹, Хуэйгу⁹², Хуэйхуэй қатарлы үш елді басып өтіп⁹³, Циданьдарға⁹⁴ қашып барды. Кейін [Циданьдармен де] шығыса алмай, жанжалдасып атының басын өз еліне қайта бұрды. Жолда азығы таусылып, ешкінің

сүтін талғажау етті. Түйенің қанын сорып, сонымен қоректенеді. Сөйтіп, жоқшылықтың тауқыметін тартып, көрмеген азабы қалмайды. Қаған кезінде Лецзумен жақсы дос болғанын ескеріп, адам жіберіп қасына шақыртады. Одан соң қаған өзі алдынан шығып қабылдап алады. Оған қосынның ортасынан орын беріп, асырап сақтайды⁹⁵. Артынша олар Туула⁹⁶ өзенінің жағасында салтанатты рәсім өткізіп, [қаған] Ванханды құрметтеп өзіне әке етіп алады.

Көп өтпей⁹⁷ қаған мелици тайпасына⁹⁸ жорық жасап, олардың әмірі Тотомен⁹⁹ Монача тауында¹⁰⁰ соғысады. Бұл елдің мал-мүлкін, егіндігі мен жинаған астығын түгел тонап алып, шып-шырғасын шығармастан Ванханға табыс етеді. Осыдан кейін Ванхан елінің басы қайтадан құрала бастаған еді.

Арада тағы біраз уақыт өткеннен кейін Ванхан өз күшіне өзі сеніп, қағанға ешқандай хабар берместен жеке өзі қол бастап, мелицилерге тағы да жорыққа аттанады. Мелицилер жеңіліп қашып кетеді. Тото қашып барып, Баэрхучжэньнің қиын шатқалдарына барып бекінеді. Бұл жорықтан Ванхан аса мол олжамен оралса да, әкелген олжасынан қағанға ештеңе берген жоқ. Бірақ, қаған мұны да көңіліне алған жоқ еді¹⁰¹.

Дәл осы кезге дейін найман билеушісі Буюйлухан¹⁰² астамдық танытып, есе бермей келген-ді. Қаған бұл жолы тағы да Ванханмен бірге соларды бағындыру жорығына аттанып кетеді¹⁰³. Олар Хэйсиньбаши жеріне¹⁰⁴ жеткенде олардың [наймандардың] Едэ-тоболу¹⁰⁵ бастаған алдыңғы шепте жүрген қосындарымен кездеседі. Ол жүз адамдық қосынымен келіп соғысқа араласқанымен, қарсы жақтың таяп келе жатқан қалың қолын көріп ығыстап барып, таудың бір биігіне таман шегінген кезде, атының айылы үзіліп кетіп, қолға түсті. Көп өтпей қаған наймандардың батыр қолбасшысы Цюйсюеу сабала екеуімен кездесті¹⁰⁶. Бұл күні күн кешкіріп кеткендіктен, қосындар өзді-өзінің бекіністеріне барып түнеп, ертесінде қайта соғысуға уағдаласады. Осы күні кеште Ванхан басқалар біліп қалмас үшін түнеп жатқан жеріне көп жерден от жаққызып тастап, қосындарын бастап басқа жаққа кетеді¹⁰⁷. Қаған мұны ертеңінде таңертең біледі. Оның басқадай пиғылда болғанын іші сезіп, әскерін бастап Салихэ¹⁰⁸ жаққа қарай шегінеді. Кейін, Ванхан өзі Туула өзенінің бойына қайтып оралады да, Ванханның ұлы Илахэ¹⁰⁹ мен Чжааганьбо қосындары бір-бірімен бас қосады. Цюйсюеу¹¹⁰ қатар-

лылар осы мәліметтерді алғаннан кейін, торуылдап жүріп олардың еш дайындықсыз бейқам көшіп бара жатқан еліне шабуыл жасайды. Илахэ бұл хабарды дереу Ванханға мәлімдейді. Ванхан Илахэге қасына Булухүдэні¹¹¹ ертіп олардың соңынан қууды бұйырады және өзінің елшілерін [қағанға] жіберіп: «Наймандар жолсыздық жасап, бейқам жатқан халқымды тонады. Тайцзу¹¹² сенің төрт мықты қолбасшың¹¹³ болушы еді. Соларыңды жіберіп, кеткен есемді қайтарып бересің бе?» деп сәлем жолдайды. Қаған өткен-кеткен реніштерін ескерместен, Боэршу¹¹⁴, Мухуали¹¹⁵, Болохунь¹¹⁶, Чилаовэнь¹¹⁷ төртеуін дереу сонда жөнелтеді. Қосын келуден бұрын, Илахэ Цюйсюеуды қуып жетіп, онымен соғысқан екен. Соғыста күйрей жеңіліп қалыпты. Ал Булухүдэ болса баяғыда тұтқынға түсіпті. Илахэнің атының санына оқ тиіп, өзі де тұтқынға түсе жаздап, қатты қиналып тұрған кезде, төрт күлік дер кезінде жетіп келіп, наймандарды қуып жібереді. Тонап алған мал-мүліктерін қайта тартып алып, шып-шырғасын шығармастан Ванханның өзіне табыс етеді. Осыдан кейін қағанның інісі Хасаэрмен¹¹⁸ бірге наймандарға тағы да жорық жасайды. Екі жақ Хуланьчжаньцзы¹¹⁹ тауында шеп құрып, соғысып, оларды [наймандарды] күйрете жеңеді. Көптеген қолбасшылары мен адамдары қырылады. Өлген адамдардың мәйіттері тау-тау болып үйіліп қалады. Осыдан кейін наймандардың күш-қуаты едәуір әлсіреп кетеді.

Бұл кездері тайчиулердің әлі де едәуір мықты кезі еді. Қаған мен Ванхан Салихэ өзенінде бас қосып, сол жерден жорыққа аттанып, тайчиу билеушісі Ханху қатарлылармен¹²⁰ Вонань өзенінің бойында алапат соғыс жасайды. Олар жеңіліп қаша жөнелген жауды соңынан қуа соғып, олардың есепсіз көп адамын өлтіреді және тұтқындайды¹²¹.

Хадацзинь¹²², саньчжиу¹²³, долубань¹²⁴, татар, хунцзила елдері наймандар мен тайчиулер жеңіліпті деген хабарды естігенде барлығының бойын үрей билеп, беймаза күйге түскен еді. Олар Алэйцунь¹²⁵ бұлағының бойында бас қосып, ақ айғыр сойып, ант ішіп, қаған мен Ванханға жорық жасайтын болып уағдаласады. Хунцзила¹²⁶ тайпасының билеушісі Дэи¹²⁷ бұл істің сондай сәтті боларына сенбегендіктен астыртын адам жіберіп, болған істен құпия мәліметтер береді. Қаған мен Ванхан Хутуцзэ¹²⁸ деген жерден жолға шығып, Бэйилечуаньнің¹²⁹ жағасында соғысып, оларды да талқандайды¹³⁰.

Осыдан кейін Ванхан өз қосындарын бөліп алып, [Цэ] лулин¹³¹ өзенін бойлап өз алдына кетеді. Чжааганьбо, Аньдунашу¹³² және Яньхотоэр¹³³ қатарлы адамдарына: «Менің ағамның мінезі ойпыл-тойпыл тұрақсыздау адам. Аға-бауырларымның бәрін өлтіріп болды. Бұл зобалаңнан біздің басымыздың аман қалуы қалай болар екен?» деп кеңеседі. Аньдунашу бұл сөздерді жайып жібереді. Ванхан Яньхотоэр қатарлыларды ордасына шақырып алып, әуелі олардың байлауын босаттырады. Содан соң Яньхотоэрге: «Сен біздің баяғыда Сися елінен [Таңғұт елі — Ж. О.] қайтар жолда, басымызға іс түсіп, арып-ашып келе жатқан кезде бір-бірімізге жасаған сертімізді бүгін түгелдей ұмытып қалғансың ба?» деп сұрайды. Осы сөздерді айтып, оның бетіне түкіреді. Одан соң отырғандардың барлығы барып, оның бетіне бір-бір түкіреді. Ванхан бұдан кейін де Чжааганьбоны бірнеше жерде кінәлаған еді. Оның балағаттаған сөзіне төзе алмай, ақыр аяғында Чжааганьбо мен Яньхотоэр қатарлылар наймандарға қашып кетеді.

Қаған әскерін Чэчээр¹³⁴ тауына жинап, татарларға жорық жасайды. Соғыспақ болып алдынан шыққан [татар] билеушісі Алаудуэр¹³⁵ қатарлылар соғыста жеңіліп қалады¹³⁶.

Осы тұста хунцзилалар бағынғалы келген еді. Хасаэр олардың бұл ниетін толық түсінбегендіктен, оларды атып-шаба бастайды. Нәтижесінде хунцзилалар Жамұқа жаққа шығып, соған беріледі. Артынша долубань, ицила, хадацзинь, қолуласы, татар, саньжиу қатарлы тайпалар Цзяньхэ¹³⁷ өзенінің бойында бас қосып, Жамұқаны Цюйэрхань¹³⁸ деп ұлықтайды. Тулюйбээр¹³⁹ өзенінің жағасына барып: «Арамыздан осы антымызға опасыздық еткен адам шықса, жарқабақтай опырылсын. Қара ормандай оталсын» деп ант беріседі. Одан соң жарқабақтың шетіне барып, жарқабақты тепкілейді. Қылыштарын сермеп қара орманды отайды. Одан соң әскерлерін бастап келіп жарқабақты таптатады. Олардың арасында Тахайха¹⁴⁰ деген адам да болған еді. Ол кісі қағанға міндет атқаратын Шаоуэр¹⁴¹ деген адамның құдасы еді. Сол Шаоуэр құдасына амандаса барған сапарында, ол жақтан алда болғалы жатқан қастандықтың жай-жапсарын естіп-біледі. Сонымен онда көп аялдамай, қаған тұрған жерге келіп, олардың жасамақшы болған қастандықтарының мән-жайын түгел [қағанға] жеткізеді. Қаған оларға қарсы дереу әскер аттандырып, Хайлаэр, Тэнихолухань жерінде¹⁴² олармен

соғысып жеңеді. Жамұқа қашып құтылады. Хунцзилалар келіп бағынады¹⁴³.

Ит жылы¹⁴⁴ қаған әскер аттандырып, Улухуэйшилянчжэнь өзенінің¹⁴⁵ бойында аньчи татар¹⁴⁶, чахань-татар¹⁴⁷ қатарлы екі тайпаға жорық жасайды¹⁴⁸. Шабуылды бастамас бұрын олар: «Жауды түбегейлі жеңіп, қашқан жауды қуған кезде, жаудың жұртыңда қалған мал-жан мен дүние-мүліктен олжа алмайық. Соғыс аяқталғаннан кейін түскен олжаны бір жерге жинап, бірлікте үлеске салайық» деп келіскен еді. Айтқандай бұл соғыста олар жеңіске жетеді. Бірақ Аньтань¹⁴⁹, Хочаэр¹⁵⁰, Далитай¹⁵¹ үшеуі айтқанға тұрмай уағда бұзады. Қатуланған қаған олардың алған олжасын түгел тәркілеп алып, қосындарына үлестіріп береді.

Ілгеріде соғыста жеңіліп, Баэрхучжэньнің құз шатқалына қашып кеткен Тото кейін келе ол жақтан қайтадан қайтып келіп, зобалаң туғыза бастағандықтан, қаған қол бастап оған қарсы соғысқа аттанып, оны қуып жіберген еді. Бұл жолы ол найманның Бу(луой)[юйлу]ханьмен [Бұйрық ханмен] және долубань, татар, хадацзинь, саньчжиу қатарлы тайпалармен астасып, бірлікте шабуыл жасайды. Қаған жау жағдайын бақылауға төрт атыраптағы биік таулардың басына қарауылдар қояды. Көп өтпей қарауылдардың бірі найман қосындарының таяп қалғанын хабарлайды. Қаған мен Ванхан әскерлерін қамалдың ішіне енгізіп, қамалға мықтап бекініп алады. Илахэ солтүстік жақтан келіп, өз қосындарын биік тау басына жайғастырады. Найман қосындары оған неше дүркін шабуылдап, еш нәтиже шығара алмай, кері қайтады. Осыдан кейін Илахэ де өз қосындарын қамалдың ішіне кіргізеді. Соғыс басталардың алдында, қаған қосындарды сұрыптап, ана-мыналарын басқа жаққа орналастырады. Өзі Ванханның қасына қанаттаса барып орналасып, Аланьсай қамалын¹⁵² қалқан етіп, Цюэитань¹⁵³ даласында қанды қырғын соғыс жасайды¹⁵⁴. Соғыс кезінде наймандар күн жайлатып, қарлы боран соқтырып, соның көмегін пайдаланып шабуылдар ұйымдастырмақшы болған еді. Бірақ қарлы боран өздеріне қарай соғып, өз шебінің тоз-топалаңын шығарған еді. Найман қосындары үшін соғысу мүмкін болмағандықтан, қосындарын бастап шегіне бастайды. Бұл кезде жер бетін ақ мамық қалың қар басып қалған еді. Қаған осы орайда әскерін атқа қондырып шабуылға шығып, найман қосындарын ойсыратып тастайды.

Осы кезде Жамұқа өз әскерін бастап наймандарға көмекке келген еді. Олардың жеңіліп, шегініп бара жатқанын көріп, ат басын кері бұрады. [Жамұқа] қайтар жолда өзін [«Гор-хан» деп] сайлаған тайпаларды түгелімен тонап алады¹⁵⁵.

Қаған өзінің тұңғыш ұлы Шучиге¹⁵⁶ Ванханның қызы Чаоэр байцзиді¹⁵⁷ айттырып, Ванханның (ұлы) [немересі] Тусахэге¹⁵⁸ қағанның қызы Хоачжэньбайцзиді¹⁵⁹ атастырып құда болмақшы болады. Бірақ бұл құдалықта талаптардың бәрі орындалмайды. Содан бастап екі ортада дүрдараздықтар орын ала бастаған еді. Осыдан бұрын, қаған мен Ванхан күш біріктіріп, наймандарға жорық жасаған кезде, олар ертесінде соғыспақшы болып, бір-бірімен уағдаласқан еді. Бірақ Жамұқа Ванханға барып: «Мен сізге суықторғай сияқты болсам, басқалар сізге қаз-үйрек сияқты. Суықторғай қысы-жазы демей, солтүстікте жасай береді. Қаз-үйректер болса күн суыта бере оңтүстіктегі жылы жаққа ұшып кетеді» дегенді айтады. Мұнысы қағанды сенімсіз дегені еді. Ванхан бұл сөздерді естіп, секем алып, қосындарын басқа жаққа алып кеткен еді. Жамұқа бұл жолы құдалық сәтсіз болды деген хабар құлағына тиісімен Илахэға барып: «Тайцзы сөз жүзінде Ванханның баласымын дегені болмаса, наймандармен үнемі хабарласып тұрады. Бұл әкең екеуіңізге түбі жақсы болмас. Егер сіз әскер аттандырар болсаңыз, мен де сізбен бірге аттанып, өз көмегімді берер едім» дейді. Илахэ оның бұл айтқандарына сенеді. Осы кезде Далитай, Хочаэр, Аньтаньдер қашып шығып, Илахэні паналап жүрген еді. Солар да: «Сіз Суаньи тайхоудың¹⁶⁰ ұлдарын шапсаңыз, біз де қолдан келген көмегімізді аямаймыз» деп даурығады. Илахэ бұған қатты қуанады. Елші жіберіп, бұл істі Ванханға айтады. Ванхан: «Жамұқа деген сөзінде пәтуәсі жоқ адам. Оған сенуге болмайды» дейді. Бірақ Илахэ айтқанынан қайтпай, араға төрт мәрте елші жібереді. Ванхан: «Мен өз өмірімде, Тайцзыға сүйеніп жан сақтап келген едім. Сақал-шашым қурап, қартайып құр сұлдерім қалған кезде, құлағыма маза бермедіңдер ғой! Әйтеуір басыма пәле тауып бермесеңдер болды» дегенді айтады. Осыдан кейін Жамұқа дереу барып қағанның жайылымын өртеп жіберіп, қашып кетеді.

Доңыз жылы¹⁶¹ Ванхан мен ұлы екеуі қағанға қастандық жасаудың қамына кіріседі. Олар елші жіберіп: «Құда болу туралы бұйымтайыңды лайық көріп отырмыз. Келіп Бухуньчаэр¹⁶² ішіп

кет» деп сәлем айтады (Бухуньчаэр — хуа тілінде [қытай тілінде — Ж. О.] құдалық шарабы деген сөз). Қаған бұған сеніп, он шақты адаммен құдалыққа аттанады. Жарым жолға келген кезде, көкейіне әлдеқандай күдіктер келіп, қасындағы нөкерлерінің біреуін елшіге жіберіп, тәңір жарылқасын айтады да, қаған өзі бармай кері қайтады. Ванханның бұл жоспары іске аспай қалғаннан кейін, ол енді дереу әскер бастап жорыққа аттану туралы кеңес құрады. Жылқышы Цишили¹⁶³ бұл істі естіп, Бадай¹⁶⁴ деген інісі екеуі қағанға астыртын хабар жеткізеді. Қаған әскерін дереу Алансай қамалына аттандырып, оны-мұнысын басқа жаққа орналастырады. Чжэлимайды¹⁶⁵ алдыңғы шепке қойып, Ванхан қосындары келе салысымен шеп жайып бірден соғысқа араласып кету үшін сақадай сай дайын тұрады. Ең бірінші чжулицзинь¹⁶⁶ тайпасымен кездеседі. Одан кейін дунай¹⁶⁷ тайпасымен кездеседі. Оның артынан Холи-шилемэнь¹⁶⁸ шеріктері кездеседі. Міне, осылардың барлығы жеңіледі. Ең соңында Ванханның жеке қосындарымен кездесіп, ол да жеңіледі. Осы кезде Илахэ жағдайдың қиындап бара жатқанын көріп, дегбірі кетеді. Өзі де майданға түскен кезде бетіне оқ тиіп, қысылтаяң күйге түсіп әскерін шегіндіріп әкетеді. Целии¹⁶⁹ тайпасының адамдары Ванханды тастап, [Темучжэньге] келіп беріледі¹⁷⁰.

Ванхан жеңіліп қайтып кетеді. Ал қаған әскерін бастап Түнгэцзэ¹⁷¹ деген жерге барып тоқтап, Алихай¹⁷² деген адамды Ванханға елшіге жіберіп, Ванханға айта бар деп мынадай сәлем жолдайды: «Хан ием, баяғыда ағакеңіз Цзюйэрханьнан қорқып қашып, басыңызға күн туып келгеніңізде, мына менің әкем Цзюйэрханьға шабуыл жасап, оны жеңіп, өзін Хэсиге¹⁷³ қуып жіберіп, жері мен ел-жұртын түгелдей сізге алып берген еді. Мұны, хан ием, біздің сізге жасаған бірінші жақсылығымыз дейік. Хан ием, бір кезде сізді наймандар шауып, сіз өзіңіз күнбатыс жаққа қашып кеткен едіңіз. Сіздің ініңіз Чжааганьбо Цзинь¹⁷⁴ жерінде тентіреп жүрген кезде, мен адам жіберіп қасыма шақырып алған едім. Осыдан кейін ол тағы мелицилердің қыспағына ұшыраған кезде, мен тағы да ағам Сюэчэбецзи мен інім Дачоуды жібердім. Оларды сонда өлтірген еді. Мен мұны сізге жасаған екінші үлкен жақсылығым дер едім. Хан ием сіз арып-ашып қайтып келген кезіңізде, мен Хадинлидің¹⁷⁵ арғы жағына дейін барып, сол жақтағы елдің қойын,

жылқысын, мал-мүлкін тонап алып келіп, соның барлығын, хан, сізге беріп, жарым айға жетпейтін уақыттың ішінде қасыңызда жүргендердің аштарын асқа тойғызып, арықтарын семіртеп берген едім. Бұл менің, хан ием, сізге жасаған үшінші жақсылығым еді. Бір кездері, хан ием, сіз маған айтпай жалғыз өзіңіз мелицилерді шауып, ырғын олжаға батып қайттыңыз. Бірақ ол жақтан алған олжаңыздан маған бір тал қылшық та берген жоқсыз. Сөйте тұра мен оны көңіліме алмаған едім. Одан кейін, хан ием, сізді наймандар шапқан кезде, мен төрт қолбасшымды жіберіп, олжаланған малжаныңды тартып алып, өзіңізге қайтартып беріп, күйреген мемлекетіңізді қайтадан құрып берген едім. Бұл менің сізге жасаған төртінші жақсылығым болатын. Мен долубань, татар, хадацзинь, саньчжиу, хунцзила қатарлы бес тайпаға жорық жасаған едім. Мен қаз-үйрекке шүйілген ақсұңқардай, көзіме шалынғанды құр жібермеуші едім және қолыма түскен олжамды түгелдей, хан ием, сізге апарып беруші едім. Бұл менің сізге жасаған бесінші жақсылығым еді¹⁷⁶. Менің жасаған осы бес жақсылығымның барлығы да болған, шырылдаған шындық. Хан ием, сіз менің сізге жасаған осы жақсылықтарымды өтемесеңіз де, мен сізге жақсылығымды өтемеді деп бұлданбас едім. Бірақ, хан ием, сіз бүгін жақсылыққа жамандық істеп, маған қарсы әскермен жорыққа аттанғаныңды қалай түсінсем екен!». Бұл сөздерді Ванхан естігеннен кейін ұлы Илахэға: «Мен кеше не деген едім?! Ұлым сол сөзді енді есіңе сақта!» дегенді айтты. Илахэ: «Болар іс болды, бояуы сінді. Енді барды салып соғысқаннан басқа ешқандай жол жоқ. Соғыста егер біз жеңсек, оны біз қосып аламыз. Ол жеңсе бізді ол қосып алады. Бар болғаны осы ғана. Көп сөздің не керегі бар?» деген жауап береді.

Бұл тұста қағанның Аньтань, Хочаэр деген туыстарының барлығы Ванханның қасында еді. Қаған Алихайды елші етіп Ванханға сәлем жолдаған жолы, сол туысқандарыма да айта бар деп мынадай сөздерді айтады: «Бұрын біздің елде хан жоқ кезде, Сюэчэ мен Тайчоу екеуі атамның бірге туған ағасы Балаханың¹⁷⁷ ұрпағы болғандығы үшін, мен оларға сендер хан болыңдар деген едім. Сонда бұл ұсынысқа екеуі де қарсы болған еді. Содан соң, мен Хучаэр сен әкемнің ағасы Некуньнің¹⁷⁸ баласы едің. Сен хан бол дегенімде, сен де қабыл көрмеген едің. Мұндай игі іс-

ті қалай аяқсыз қалдыруға болар еді. Аньтань, сізді арғы атамыз Хутуланың¹⁷⁹ ұлы болғаныңыз үшін мен хан тағына сізді отырғызайын дегенде сіз де қарсы болған болатынсыз. Ақыры мені хан көтерген сендер едіңдер ғой! Әу баста менде ондай ой болмаған еді ғой! Ойламаған жерде мені осындай күйге душар етеді деп кім ойлаған. Үш өзеннің бойы ата-бабамыздың жері. Сендер онда басқа ел қондырмаңдар. Сендер қазір Ванханға қызмет етіп жатырсыңдар. Ванхан тұрлаусыз адам. Ол бүгін маған мынаны істегенде, ертең сендерге не істемейді? Мен кетейін! Енді мен кетейін!» дейді. Аньтань қатарлылар оның бұл сәлеміне бірауыз жауап қайтармайды.

Қаған Ванханға елшілерін аттандырғаннан кейін, өзі әскер аттандырып, хунцзила¹⁸⁰ руының бір тармағына жататын неэрцзинь¹⁸¹ елін тонап алады. Одан шығып Баньчжуни¹⁸² өзенінің бойына жетеді. Өзен суы лай еді. Қаған сол шалшық суды ішіп, көпшілікке серт береді. Ициле¹⁸³ тайпасының Боту¹⁸⁴ деген адамы холула¹⁸⁵ тайпасы жағынан жеңіліп кетіп бара жатқан жолда қағанға кезігіп, екеуара одақ құрады. Хасаэр басқа жақта Халахунь¹⁸⁶ тауында тұратын еді. Ал оның әйелі мен балалары Ванханның тұтқынында болатын. Ол өзі кенже ұлы Тохуды¹⁸⁷ ертіп, қашып құтылады. Жолда азығы таусылып, құстың жұмыртқасын теріп жеп, көрмеген қорлықты көріп, ақыры өзен бойында бір-бірімен табысады. Бұл кезде Ванханның күшінің мығым тұрған кезі еді. Ал қағанның күйі өте әлсіз болатын. Сондықтан кімнің жеңіп, кімнің жеңілерін бағамдау әлі қиын, елдің басына күн туған қатерлі кез еді. Өзен суын бірге ішкендердің барлығы «батпақ су ішкендер» аталып, бұл олардың қиын заманның сын сағаттарын бірге өткергендігінің куәсі болады. Ванханның қалың қолы келіп жетті. Қаған олармен Халаньчжэньшато¹⁸⁸ деген жерде шайқасып, Ванхан қолы жеңіліп қалады¹⁸⁹. Оның Аньтань, Хочаэр, Жамұқа сияқты нояндары Ванханды өлтірмекші болады. Бірақ, онысы іске аспай, наймандарға қашып кетеді. Далитай¹⁹⁰, Баянь¹⁹¹ қатарлылар елін бастап келіп, қағанға келіп бас иіп, бағыныштылық танытты.

Қаған әскерін Вонан өзенінің жоғарғы жағына жинап, Ванханға шабуыл жасауға дайындала бастайды. Ол Ванханға тағы да екі елшісін жіберіп, оған жалғаннан-жалған мынау Хасаэрдың сізге айтқан сәлемі еді дегізіп былай дейді: «Мен қазір ағам Тай-

цзының¹⁹² қайда жүргенін білмеймін. Менің әйелім мен балаларым Ван¹⁹³ сіздің жақта жүр. Мен оны іздеп тапсам деймін. Бірақ, қайдан іздеп табамын? Ван, егер сіз біздің бұрынғы достығымызды ескеріп, өткізген қателіктерімді кешірет болсаңыз, сізге қол қусырып бағынуға дайын отырғанымды айтқым келеді». Ванхан бұл сөздерге сеніп, келген екі елшінің жанына өз адамын қосып беріп¹⁹⁴, уағданың нышаны ретінде торсыққа өз қанын кұйып, беріп жібереді. Олар келгеннен кейін, екі елшіге жол бастатып, шеріктердің аузына ағаш тістетіп¹⁹⁵, Чжэчжэюньду¹⁹⁶ тауына қарай түнделетіп жорыққа аттанады. Олар қамсыз жатқан Ванханға тұтқиыл шабуыл жасап, оны жеңеді. Кэле¹⁹⁷ елінің барлық халқын түгелдей бағындырады. Ванхан мен Илахэ қан майданнан қашып құтылады. Ванхан қатты өкініп: «Менің ұлым мені қате түсінген екен. Мына қасіреттің орны енді қанша өкінгенмен де толмас!» — дейді. Ванхан қан майданнан қашып шыққан бойда, жолшыбай найман қолбасшысына кездеседі. Олар оны өлтіріп тастайды¹⁹⁸. Илахэ Сисяға¹⁹⁹ қашып барып, барымта жасап күн кешіп жүреді. Көп өтпей Илахэға сисялықтар әскер аттандырып, ел аумағынан қуып жібереді. Ол одан шығып Цюсы²⁰⁰ еліне қашып барады. Цюсы елінің әмірі әскер аттандырып, оған шабуыл жасап, оны өлтіріп тастайды²⁰¹.

Қаған Ванханды жойғаннан кейін, жол бойы Темайгай²⁰² даласында аң аулап, саят құрып, жарлық шашып, жорықтан жеңіспен оралады. Қағанның атақ-даңқының бұлайша асқақтауы найман ханы Тайян Ханның²⁰³ қызғанышын тудырады. Ол ақ татар²⁰⁴ билеушісі Алахусы²⁰⁵ деген адамға елші жіберіп: «Естуімше Шығыста біреулер қаған²⁰⁶ болып жатыр дейді. Аспанда екі күн болмайтыны сияқты, халықтың қалай екі қағаны болсын? Сіз менің оң қолым болып аттанар болсаңыз, мен олардың садақтары мен жебесін тартып алар едім» деген сәлем айтады. Алахусы бұл хабарды астыртын адам жіберіп, қағанға айтады. Көп өтпей ол өзі келіп бүкіл ел-жұртымен біржолата бағынады.

Тышқан жылы²⁰⁷ қаған Темайгай даласында құрылтай өткізіп, наймандарға жорық жасау туралы кеңес құрады. Нояндардың бірсыпырасы, қазір жазғытұрымғы арықшылық уақыт. Ат-көліктеріміз арық, жорықты күзге қарай ат қонданған кезде жасасақ деген кеңес береді. Тек қағанның інісі Вочицзинь²⁰⁸ ғана: «Қандай

бір істі болмасын дер кезінде шешкенге не жетеді. Ат арық дегенді сылтау етіп мынадай келелі істі кейінге қалдыруға бола ма?» деген пікір айтқан еді. Бұл пікірді Белигута²⁰⁹ да қолдайды. Ол: «Наймандар біздің қорамсағымызды тартып алмақшы болғаны бізді қорашсынғаны емес пе?! Біз олармен өліспей бітиспеуіміз керек. Олар ұлысымыз үлкен деп мардымсып жатқанда, біз оларға тұтқиылдан шабуыл жасайтын болсақ, сөзсіз жеңіске жетеміз» дейді. Бұл сөздерді естіп қаған ерекше қуанады. Ол: «Дұрыс, мұндай аламандар тұрғанда, біз неге жеңбейміз!» дегенді айтып, наймандарға қарсы жорыққа аттанып кетеді. Ол әуелі қалың қолды Цзяньтэгай тауына²¹⁰ жинап, алдымен Хубилай²¹¹ мен Чжэбе²¹² екеуін қосынның маңдайалды шабуылшылары²¹³ етіп аттандырады. Тайяньхан қолын Аньтай²¹⁴ тауынан жылжытып, Ханьхай тауына әкеп орналастырады²¹⁵. Ол мелици бегі Тото, кәле тайпасының әмірі Алян тайши²¹⁶, Вэйла тайпасының²¹⁷ билеушісі Худухуа бейзи²¹⁸ және тулубань²¹⁹, татар, хатацзинь²²⁰ саньчжиу²²¹ қатарлы тайпалармен күш біріктіргендіктен, олардың әскер қуаты ерекше мығым еді. Осы кезде біздің қосынның бір арық аты қашып барып, найман қосындары тұрған жаққа өтіп кеткен еді²²². Тайяньхан бұл атты көргеннен кейін, ұлықтарымен ақыл-кеңес құра отырып, оларға: «Мұндай болғанда мэнгулердің аты арық екен. Біз алдымен оларды шырғалап, ортамызға таман енгізіп алғаннан кейін, тарпа бас салып, байлап-матап тастайық» деген кеңесін айтады. Оның қолбасыларының бірі Холисубачи бұл пікірді мүлде құптамайды. Ол: «Бұрынғы өткен хандарымыз жорыққа аттанғанда еш уақытта беті қайтпаған еді. Олар өмірінде атының сауыры мен жігіттерінің жонын дұшпанына көрсеткен емес еді. Бұлайша қоян бұлтақ әдіске көшу қорыққандық емей немене? Егер шынымен қорқып тұрсаң, онда қолды неге қатындарға басқартпаймыз?» дегенді айтты. Мынау сөздерді естігенде Тайяньхан қатты қапаланды. Ол атынан қарғыш түсіп, соғысты дереу бастауды бұйырды. Қаған ортанғы қолды басқаруды Хасаэрға тапсырады. Бұл кезде Тайяньханмен бірге бір майданда жүрген Жамұқа ол жақтан бөлініп шығып, қаз-қатар боп сап түзеген қаған қолының сондай ретті екенін көргеннен кейін, қасындағыларға: «Наймандар алғаш жорыққа аттанғанда, мэнгу әскерлерін еліктің лағындай сілкілеп, бір тал пұшпағын да қалдырмай жейміз дескен еді. Мынау қосын тым ай-

бынды көрінеді. Соған қарағанда олар бұрынғысынан әлдеқайда оңалып кеткен екен» дейді де, өз қосындарын бастап басқа жаққа тайып тұрады. Бұл күні қаған найман қосындарымен кеш батқанша соғысты, Тайяньхан соғыста қолға түсіп, өлтірілді. Оған қарасты әр тайпаның қосындары тоз-тозы шығып, бытырап кетті. Осы кеште түн қатып, қиыннан жол тауып, қашып шықпақшы болған [наймандардың] көп адамы құздан құлап мерт болды. Қалғандары ертесінде түгелдей тізе бүкті²²³. Сонымен, долубань, татар, хадацзинь, саньчжиу қатарлы төрт тайпа түгел келіп бағынды²²⁴.

Осыдан кейін мелицилерге жалғасты түрде жорық жасалады. Олардың бегі Тото Тайяньханның інісі Буюйлуханьға қашып кетті. Оған қарасты Дайэр усунь²²⁵ деген адам қызын беріп, бағынғандығын білдіреді. Бірақ, кейін келе бүлініп, қайта қашып кетеді²²⁶. Қаған Тайханьчжайға²²⁷ дейін барып, одан әрі қарай Болохуань²²⁸ мен Шэньбай²²⁹ екеуінің басқаруына оң қанат қосынды беріп, жорыққа аттандырады. Олардың бүлігін түбегейлі тыныштандырады.

Сибір жылы²³⁰ қаған Сисяға жорыққа аттанып, Лицзили қорғанын²³¹ алып, Лосы қаласынан²³² әрі таман барып, олардың ел-жұртын тонап, түйелерін түгел айдап қайтты.

Бірінші жылы²³³, бұл жыл барыс жылы еді, қаған өзіне қарасты тайпалардың ақсүйектері мен өзінің барлық нояндарының басын қосып, тоғыз пұшпақты ақ туын тігіп, Вонан өзенінің басталған жерінде патша тағына отырады. Оған қарасты ру-тайпалардың ақсүйектері мен нояндары оны құрметтеп «Чэнцзисы хуанди»²³⁴ деп ұлықтайды. Бұл Цзин әулетінің Тайхэ жылнамасының 6-жылы еді²³⁵.

Қаған тағына отыра салысымен наймандарды бағындыруды одан әрі жалғастыру үшін тағы да әскер аттандырады. Бұл жолы Буюйлуханді Улута²³⁶ тауында бейқам аң аулап, саят құрып жүрген жерінде қолға түсіреді²³⁷. Тайяньханның ұлы Цюйчулюйхань²³⁸ мен Тото екеуі Еэрдэши өзенінің²³⁹ бойына қашып кетті.

Қаған Цзинь еліне²⁴⁰ жорық жасау туралы [нояндарымен] ақыл-кеңес құрды. Қағанның Цзинь еліне жорық жасаудағы түпкі мақсаты олардан өткен заманда өзінің арғы аталары болған Сяньбухай ханды²⁴¹ өлтірген ата-баба кегін қайтару болатын. Цзинь елінен қолға түскен тұтқындардың айтқандарынан Цзинь билеушісі Цзин²⁴² деген адамның тым қатыгез адам екендігін естігеннен

кейін, қаған оған жорық жасауға біржолата бекінді. Дегенмен бұл жолғы жорыққа жеңіл-желпі аттануға дәті жетпеді.

Екінші жылы, яғни қоян жылының күзінде²⁴³, Сися еліне қайтадан жорық жасайды. Бұл жолы Волохай қаласын²⁴⁴ жаулап алды.

Сол жылы, Аньтань²⁴⁵ мен Буула²⁴⁶ екеуін цилицзисыға²⁴⁷ елшіге жіберді. Іле-шала Едэ-инали тайпасы және Алитиеэр²⁴⁸ тайпалары түгелдей елшілерін жіберіп, сыйлыққа қыран құстар тарту етті.

Үшінші жылы, яғни ұлу жылы²⁴⁹ көктемде, қаған Сися жерінен қайтып оралды.

Жазды өз жайлауындағы ордасында өткізді.

Қыста тағы да Тото мен Цюйчулюиханға²⁵⁰ қарсы жорық жасалды. Осы жолғы жорықта Воила²⁵¹ біздің алдыңғы шептегі қосындарға кездесіп, соғыссыз берілді және қосынға жол бастап береді. Жорықшылар Еэрдэши өзенінің жағалауына жетіп, мелицилермен соғысып, олардың көзін жояды. Тотоға оқ тиіп өледі. Цюйчулюи Циданьға²⁵² қашып кетті.

Төртінші жылы, яғни жылан жылы²⁵³ Вэйуэр елі²⁵⁴ өз аяқтарымен келіп, бағыну ниетін білдірді. Қаған Хэси жеріне жорыққа аттанып кетті. Сися билеушісі Ли Аньцунь²⁵⁵ өз ұлын бас қолбасшы етіп тағайындап қарсылық көрсетеді. [Бұл соғыста] олар жеңіп, қосынның орынбасар қолбасшысы Гао Лингун²⁵⁶ тұтқынға түсті. Улахай²⁵⁷ қаласын басып алып, Тайфу²⁵⁸ Сибишиді²⁵⁹ тұтқынға алды. Одан әрі Кэимэнь²⁶⁰ қақпасына баса-көктей еніп, Сися қосындарын тағы бір мәрте жеңіп, Вэйминлиньгун²⁶¹ деген қолбасшысын тұтқындады. [Артынша] Чжунсинфуды²⁶² қоршауға ала бастады. [Қаған] [Хуан]Хэнің суын қалаға қарай бұрып жіберуді бұйырды. Арнасынан асқан дария суы бөгеттерді бұзып өтіп, әскери қосындар тұрған жерді су басып кетіп, өздері қоршауда қалып қоя жаздаған кезде, қапысын тауып қоршаудан сытылып шығып кеткен еді. [Кейін] Тайфу Эда²⁶³ деген адамды Чжунсин[фу]ға елші етіп жіберіп, Сися билеушісін бағынуға бұйырды. Сися билеушісі амалсыздан қызын беріп, бітімгершілікке келуді өтінді.

Бесінші жылы²⁶⁴ жылқы жылының көктемінде, Цзинь елі бізге жорық жасау туралы ақыл-кеңес құрып, Ушабао қамалын²⁶⁵ тұрғызды. Қаған олардың қосындарын талқандау міндетін Чжэбеге²⁶⁶ тапсырды. Ол қамалды тартып алып, одан әрі шығысқа қарай жалғасты жорыққа аттанды.

Өткен бір кездерде қаған Цзинь еліне тарту-таралғы беріп тұратын болған еді. Цзинь билеушісі бұл салықтарды Цзинчжоу²⁶⁷ аймағында қабылдап тұруды Вэйван Юньцзига²⁶⁸ міндеттейді. Осы кездесуде Юньцзи қағанға біршама дөрекілік жасаған еді. Юньцзи патша ордасына қайтып барғаннан кейін қағанға жорық жасау туралы өтініш жасамақшы болған еді. Өкінішке орай, Цзинь елінің патшасы Цзинь дүниеден өтеді де, Юньцзи патша тағына мұрагерлік етеді. Ол таққа отырғаннан кейін біздің елге қатысты арнаулы жарлық шығарады. Сонымен бірге келген елшіден «қаған бұл жарлықты тізерлеп отырып қабылдасын» деген жарлық береді. Қаған Цзинь елінің елшісінен: «Жаңа патшаларыңның аты кім?» деп сұрайды. Цзинь елінің елшісі: «Жаңа патшамыз — Вэйван!» деп жауап қайырады. Қаған оңтүстікке қарап тұрып, жерге бір түкіреді де: «Мен Чжунюаньның патшасы аспаннан түскен әулие шығар деп ойласам, осындай ақымақ, осындай ынжық адам да патша бола ма екен? Мен не үшін мұндай адамға тізерлеуім керек!» дегенді айтып, солтүстікке қарай аттанып кете барады. Цзинь елшісі еліне қайтып барғаннан кейін болған істің мән-жайын әміріне айтып береді. Юньцзи одан бетер ашуланады. Қаған келесі жолы Цзинь еліне салық төлей келгенде, оның сазайын тарттырмақшы болады. Өзіне қастандық жасалатындығын қаған да сезеді. Сонымен ол Цзинь елімен арадағы байланысты түбегейлі үзеді. Осыдан кейін арадағы әскери дайындық бұрынғыдан бетер күшейтіле бастайды.

Алтыншы жылы, яғни қой жылы²⁶⁹, қаған Целюйянь²⁷⁰ өзенінің бойында еру отырған еді. Сиюйдегі²⁷¹ Халалу елінің²⁷² билеушісі Асилан хан²⁷³ келіп бағынды. Вэйуэр елінің²⁷⁴ билеушісі Идуху²⁷⁵ келіп қағанға сәлем берді.

Екінші айда қаған қолды өзі бастап, оңтүстікке жорыққа аттанды. Ехулинде²⁷⁶ Цзинь елінің Дин Сюэ²⁷⁷ деген қолбасшысын жеңіп, Дашуйпо²⁷⁸, Фэнли²⁷⁹ қатарлы аудандарын басып алды. Цзинь елі Ушабао қамалын қайта жөндеуге кірісті.

Күзгі жетінші айда Чжэбені Ушабао мен Уюэинге²⁸⁰ шабуыл жасауға аттандырды. Ол оны басып алды.

Сегізінші айда қаған Цзинь қосындарымен кездесіп, Сюаньпиннің²⁸¹ Хуэйхэчуан²⁸² деген жерінде соғысып, оларды күйрете жеңді.

Тоғызыншы айда Дэсинфуды²⁸³ басып алды. Цзюйюнгуаньді²⁸⁴ сақтап тұрған әскери қолбасшы қорқып, басқа жаққа қашып кетті.

Чжэбе оның артынан өкшелей қуып қытай қамалының ішіне кіріп, одан әрі Чжундуга²⁸⁵ дейін барды.

Қысқы 10-айда Цзинь елінің мал табындарын барымталап, олардың үйір-үйір жылқыларын айдап қайтты. Елюй-Ахай²⁸⁶ тізе бүкті. Ол ордаға келіп қағанмен кездесті. Қаған ұлдары Шучи²⁸⁷, Чахэтай²⁸⁷, Вокотай²⁸⁹ қатарлыларды Юньнэй²⁹⁰, Дуншэн²⁹¹, У²⁹², Шо²⁹³ қатарлы чжоуларға²⁹⁴ аттандырды. Олар бұл жерлерді басып алды²⁹⁵.

[Қаған] осы жылы қыста Цзинь елінің солтүстік жақ шекаралық аймақтарын қыстады. Лю Болин²⁹⁶, Цзягучжангэ²⁹⁷ қатарлылар келіп бағынды.

.....

.....

14-жылы, яғни қоян жылы²⁹⁸ жаздың алтыншы айында Сиюй біздің елшілерді өлтіргендігі²⁹⁹ себепті, қаған өзі қол бастап жорыққа аттанады. Эдала қаласын³⁰⁰ басып алып, олардың билеушісі Хачжиэр Чжиланьтуды³⁰¹ тұтқындады³⁰².

15-жылы яғни, ұлу жылының³⁰³ көктемгі үшінші айында, қаған Пухуа қаласын³⁰⁴ басып алды.

Жазғы бесінші айда Сунсыгань³⁰⁵ қаласын басып алып, Еэр-дэши дариясының бойына келіп дамылдады.

Күзде Вотолоэр қаласына³⁰⁶ шабуыл жасалып, қала жаулап алынды...

16-жылы, яғни жылан жылы³⁰⁷ көктемде қаған Бухаэр³⁰⁸, Сунсыгань³⁰⁹ қатарлы қалаларға шабуыл жасады. Қағанның ұлы Шучи ханзада Янцзигань³¹⁰, Баэрчжэнь³¹¹ қатарлы қалаларға шабуыл жасап, бұл қалаларды түгелімен жаулап алды.

Жазғы мамыр айында Темэньгуаньге³¹² барып, жазды сонда өткізді. Цзинь елінің патшасы Угусунь Жундуань³¹³ деген адамды елшіге жіберіп, мемлекеттік дәрежелі жолдама жібереді. Қағанды мәмлеге келіп, бір-бірімен «аңда» болуды талап етті. Бірақ оның бұл талабы қабылданбады.

Күзде хаған Баньлэхэ³¹⁴ қатарлы қалаларға шабуыл жасады. Шучи, Чахэтай, Вокотай ханзадалар Юйлуңцзечи³¹⁵ қатарлы қалаларға шабуыл ұйымдастырды және сол қалаларды түгел жаулап алды.

Қазан айында, ханзада Толэй³¹⁶ Малучаекэ³¹⁷, Малу³¹⁸, Силасы³¹⁹ қалаларын жаулап алды. 17-жылы, яғни жылқы жылы³²⁰ көктемде ханзада Толэй Тусы³²¹, Ничауэр³²² қалаларына шабуыл жасады. Қайтқан жолында Мулаи³²³ елін басып өтіп, ол елде жаппай тонаушылық жасады. Шошолань³²⁴ өзенінен өтіп, Ели³²⁵ қатарлы қалаларды жаулап алды. Осыдан кейін қағанның қосындарымен бас қосып, Талиханьчжайға³²⁶ бірлікте шабуыл жасап, оны басып алды.

Жазда [қаған] Талиханьчжайды жайлады. Сиюй билеушісі Чжаланьдин³²⁷ қашып шығып, Меликэкэханьға³²⁸ барып қосылып, сонымен күш біріктіре бастады. Хутуху³²⁹ олармен соғысып, жеңіліп қалды. Сонымен, қаған қосынды өзі басқарып, жорыққа аттанып, Меликэкэханьді қолға түсірді. Чжаланьдин ұстатпай тағы да қашып кетті. Оның артынан Бала³³⁰ қуып кеткен еді. Бірақ, қуып жете алмады.

Күзде Цзинь елі екі ел арасында бітімгершілікке келу мақсатымен Угусунь Чжундуаньды қайтадан елшіге жіберіпті. Елшілер қағанмен Хуэйгу мемлекетінде³³¹ кездесті. Қаған оған: «Мен бұрын хандарыңызға Хэшо³³² жерін маған бөліп берсін. Мен сені Хэнань ваны³³³ етіп тағайындайын. Содан соң бір-бірімізге шабуыл жасамайық дегенімде, хандарыңыз тілімді алмай қойған еді. Қазіргі кезде Мухуали ол жердің барлығын бағындырып болды. Енді менен немененің бітімгершілігін сұрап отыр?» деп сұрайды. [Угусунь] Чжундуань оған өлердегі сөзін айтып жалынады. Сонымен қаған: «Ат өксітіп алыстан келген еңбегіңді ескерейін. Ханыңа айтып бар: Хэшо жері енді менің жерім. Гуаньсидегі³³⁴ қазір біз таласып жатқан қалаларды маған берсін! Мен хандарыңызды Хэнань ваны етіп тағайындаймын. Бұдан былай маған соқтықпай тыныш жатсын!» дегенді айтады. Сонымен, [Угусунь] Чжундуань еліне қайтады...

18-жылы³³⁵, яғни қой жылының көктемгі наурыз айында Тайши Гован³³⁶ Мухуали дүниеден озды.

Жазда [қаған] Балувань даласын³³⁷ жайлады. Ханзада Шучи, Чахэтай, Вокотайлер мен Бала қатарлылардың бастауындағы қосындар бір-бірімен бас қосып, Сиюй қалаларының жағдайын реттеп, онда далухуачилерді³³⁸ тағайындайды. Сол арқылы бұл қалаларды өз бақылауларына алды.

19-жылы, яғни мешін жылы³³⁹ Сун³⁴⁰ елінің Дамин басқармасының бас бақылаушысы³⁴¹ Пэн Ибинь³⁴² Хэбэйға шабуыл жасады. Ши Тяньни³⁴³ онымен Эньчжоуда³⁴⁴ соғысып жеңді.

Сол жылы, қаған Шығыс Иньду мемлекетіне³⁴⁵ барды. Сол жерде алдарынан «Цзяодуань»³⁴⁶ кездесіп, ат басын кері бұрды.

20-жылы, сиыр жылының³⁴⁷ көктемгі бірінші айында, Тайцзу ордаға қайтып оралды³⁴⁸.

....

22-жылы³⁴⁹, яғни доңыз жылы, күзгі жетінші айдың бесінші жұлдызында қағанның денсаулығы сыр бере бастады. 18-жұлдызы күні қаған Саличуанның Халаотуындағы ордасында³⁵⁰ дүние салды. Көз жұмар алдында ол өзінің оң-солындағы әмірлеріне: «Цзинь елінің ең мықты қосындары Тунгуаньға³⁵¹ топтасқан бекіністің оңтүстігі таумен, солтүстігі үлкен дариямен тұтасып жатыр, ол жерді алу тым қиын. Ең дұрысы, ол жерге Сун елінің жері арқылы шабуыл жасау керек. Сун мен Цзинь елдері ежелден бері бір-бірімен жау. Сондықтан, олар біздің жорық барысында олардың жерін басып өтуімізге келісімін береді деген сөз. Мұндай болғанда, біз қосындарды бастап, Тан, Дэн аймақтары арқылы Даляньға тіке соққы береміз. Бұл кезде Цзинь жағы сасқанынан, Тунгуаньдағы әскерін ұзақ жорыққа аттандыруға тура келеді. Нәтижесінде неше түмен қалың қол мың ли шалғайдан көмекке аттанатын болады. Шеріктері қалжырап, ат-көліктері болдырған олар уағдалы жерге жеткенімен, бәрібір соғысқа жарамайды. Сонымен біздің қосындар оларды оп-оңай жеңіп алады»³⁵² деген сөздерді айтып болып, көзін жұмған екен. Ол 66 жасында дүниеден озды. Мәйігі Циньяньгуге³⁵³ жерленді. Чжиюаньнің үшінші жылы³⁵⁴ қыстың оныншы айында оған «Шәнухуанди»³⁵⁵ деген құрметті атақ берілді. Чжиданың екінші жылы³⁵⁶ қысқы 11-айда «Тайцзу фатиянь циюнь шәнухуанди»³⁵⁷ деген құрметке ие болды. Храмдық аты Тайцзу. Жалпы жиыны 22 жыл бойы тақта отырды.

Қаған салмақты да сабырлы, алысты болжай білетін көреген адам еді. Әскери өнердің данышпаны еді. Сондықтан ол жер бетінен қырықтан астам мемлекетті жойып, ең соңында Сисяны бағындырып жатқан еді. Оның өмірінде небір таңғажайыптардың болғаны анық. Өкініштісі, кезінде осы оқиғаларды дер кезінде хатқа түсіріп отыратын тарихшының болмауынан, көп нәрселер хатқа түспей ұмытылып кетті.

Тышқан жылы³⁵⁸. Бұл жылы ұлысты ханзада Толэй өз басқаруына алды³⁵⁹.

Түсіндірмелер

¹ Тайцзу (太祖) — Қытайдың ескі дәстүрі бойынша патша өлгеннен кейін, патшаға арнап тұрғызылған храмда бақылық болған патшаның аруағына сиыңған кезде атайтын храмдық аты. Мәтіндегі Тайцзу — Шыңғыс ханның храмдық аты.

² Тайцзу Фатиянь циюньшәнхуанди (太祖法天启运圣武皇帝) — Моңғол мемлекетінің атасы болған Темүжіннің құрметті аты. Қазақша: «Тәңірдің бұйрығын атқарушы киелі бахадүр Тайцзу қаған[патша]» деген сөзге жуық келеді. Құбылай Қытай жерінде Пекин қаласын астана етіп, Юань мемлекетін құрғаннан кейін, Қытай мәдениетінің әсеріне мықтап ұшыраған Шыңғыс ұрпақтары әулеттің саяси, мәдени өмірінде қытай мәдениетіне тән дағдыларға мән бере бастады. Соның бірі ретінде айтар болсақ, олар әулетті құрушы және оны жалғастырушы о дүниелік болған императорларға арнайы храмдық аттар қойып, оларды сол атымен атай бастады. 1265 жылы Құбылай қаған Қытай жерінде көнеден қалыптасқан тәртіп бойынша, Моңғол империясының іргесін қалаушысы Темүжінге Тайцзу (太祖) деген храмдық ат берді. Келесі жылы ол өзінің осынау батыр атасының аруағын құрметтеп Шәнхуанди (Киелі бахадүр қаған [патша]) деген атты беруді бұйырды. 1309 жылы Юань әулетінің кезекті императоры Шыңғыс ханның шөпшегі Қайшанк (海山) өзінің Шыңғыс бабасына деген мол ізетін білдіре отырып, оны: «Фатиянь циюньшәнхуанди» (Тәңірдің бұйрығын орындаушы киелі бахадүр қаған [патша]) деген құрметті атпен атауды бұйырды. Ескерте кетер болсақ, Қытай деректемелерінде «Шыңғыс қаған» деген атау көп кездеспейді. Шыңғыс қаған аты тек мұсылмандық және моңғолдық деректемелерде бар. Жувейни, Рашид ад-дин қатарлылардың еңбектерінде оның атын «Сिंगгіс қап» деп жазады. Ал, моңғолдың «Құпия шежіресінде» «Сिंगіс-қауап» делінген. Ең соңғы ғылыми зерттеу жетістіктері Сінгіс деген есімнің IX, X ғасырларға тән Енесей жазбаларының бірінде кездескенін дәлелдеді. Атақты француз түркологі Louis Bazin бұл сөздің дұрыс оқылымын 1985 жылы соңғы рет анықтап шықты. Сөйтіп, ол Сінгіс деген атақтың түркі сөзі екендігін, оның «күшті», «мықты» және «берік» деген сияқты мағыналары болғандығын ресми түрде дәлелдеп берді (қараңыз: Чэнь Дэчжи 1997 (13), 239-бет).

³ «Юаньши» кітабында 铁木真 деп хатталған. Әрі тұтас еңбекте бірізділік сақталған. «Юаньши» кітабының басқа деректемелерінде Темүжін аты жеке-жеке: 帖木真 (Темучжэнь), 特穆津 (Тэмуцзинь) деген түрде кездеседі. Темүжіннің аты туралы біршама кеңірек тоқталғандардың бірі — К.Д.Оссон болды (қараңыз: К.Д.Оссон. 216-бет, 21-түсіндірме).

⁴ Цивовэнь — қытайшасы 乞渥温. Қиян атауы «Юаньши» кітабында дәл осылай болып хатталған. Қиян (Qiyān) этнонимі қытайлық басқа деректемелерде жеке-жеке: 黑顏 (Хэйянь), 吉狎 (Цзися — бұл аталмыш иероглифтердің қазіргі оқылуы), 怯特 (Цетэ) т. б. болып әртүрлі транскрипцияланған. Деректемелерде Қиян сөзінің көпше түрі ретінде 乞牙惕 (Цияти) деген транскрипция кездеседі. Бұлардың барлығы — байырғы тайпа аты Қияттың әр басқа жазылуы. Аңыздарда айтылуынша, ерте заманда моңғол еліне көршілері шауып, тұтас бір елден ерлі-байлы екі ер мен екі әйел ғана тірі қалады. Олар Эргунэқун шатқалына қашып барып, сонда тіршілік етіп жатады. Сол екі еркектің біреуінің аты Қиян, екіншісінің аты Нукуз екен. Кейін келе Қияннан тараған ұрпақтар қияттар деп аталған. Уақыт өте келе бұл атадан тараған ұрпақтар өсіп-өніп, үлкен бір әулетке айналып, кейінгі ұрпақтар тек өз аталарының атын атаумен ғана шектеле бастайды. Сөйтіп Қият аты көмескіде қалып қояды. Дегенмен, ол адамдардың санасынан мүлде жойылып кеткен жоқ еді. Моңғолдардың ата-тегіне қатысты бұл аңыз Шыңғыс ханның ұлы атасы Хабул мен атасы Бартанның заманына дейін жалғасып келді. Рашид ад-дин ұсынған деректемелерге негізделгенде, Хабул мен оның атасы Бартанның ұйғарымымен олардан тараған ұрпақтар бұл атты қайта жаңғырта бастаған. Олар әдеттегі қияндар және қиян-бөртечиндер деген екі тапқа жіктелген. Мұнда әдеттегі қияндарға Бартан батырдың үлкен ұлынан тараған Мэнгіту-Қиянның үрім-бұтақтары болған Юркин (Yürkin), Чаншиут қатарлы аталар жатқызылады. Ал қиян-бөртечиндерге Бартан батырдың үшінші ұлы Есүгей әулеті жатты.

Моңғолдардың ататегі туралы айтылатын аңыздардағы Қият атты адамның әйелімен бірге көрші елдің қанды қырығынан қашып құтылып, Егкёпé Қоп тауына барып жасырынып, сонда тұқым-жұрағаты өсіп-өніп, рулы елге айналуы туралы аңыз көне түріктердің ататегіне қатысты аңыздардағы, көрші елдің шабуылынан аман қалған жалғыз еркектің Гаочанның солтүстігіндегі тауға қашып барып, сонда қаншық қасқырмен қосылып, одан таралған ұрпақтардың Ашына атты рулы елге айналғаны туралы IV ғасырға тән аңызымен сарында келеді. Енді моңғолдардың бұл аңызын көне түріктердің осынау аңызының моңғолдар арасындағы жаңғырығы десе де болады. Осының өзі моңғолдардың арғы аталары мен түріктердің арғы ата-бабалары ортасындағы қандай да бір тарихи сабақтастықтардың жатқанын дәлелдеуге жеткілікті еді. Алайда, моңғолдардың өз ата-бабалары туралы аңыз мұнымен аяқталмайды. Арада қанша уақыт өткені белгісіз бір заманда Борте-Чино деген адам зайыбы Марал сұлумен бірге Онон өзені басталатын Бұрхан-қалдун тауына көшіп келіп, мекен еткені баяндалады. Әрине, бұл да аңыз. Бар болғаны түріктердің көк бөрі туралы аңызының басқа бір қырынан қайталануы еді.

Қиян Боржигин туралы моңғолдың «Құпия шежіресінде» Шыңғыс ханның оныншы атасы Бодончар-мунхаг заманынан бастап, осынау атауды қолдана бастағаны айтылады (Шежіре бойынша болғанда бұл X ғасырдың бастапқы жылдарына тура келеді). Дегенмен, мұндай жорамалдың соншалықты дұрыс

болуы екіталай. Түріктердің тотемдік аңыздары бір ғана көк бөрі туралы болса, моңғолдардың аңызына көшпенділердің марал тотемі қосылып тұр. Дегенмен, моңғолдардың ататегі туралы аңыз осы арада түгей салмайды, әрі қарай тағы сабақтаса түседі. Сонымен, Борте-Чиноның оныншы ұрпағы, ал Шыңғыс қағанның он бірінші атасы болған Добу-мергеннің («Юаньши» кітабында Тобэнь Мелицзянь делінген) Алан-қоуа (Alan-gho'a, Alanqo'a) атты әйелге үйленген. Алан-қоуа Добу-мергеннің көзінің тірісінде үш бала туғаны, ол өлгеннен кейін ғажап нұрдан тағы үш бала туғаны туралы аңызбен жалғасын табады.

⁵ Мәтінде 蒙古部人 деп жазылған. Бұны сөзбе-сөз аударғанда моңғол тайпасының адамы, яғни тегі немесе елі — моңғол тайпасы деген сөз болып шығады. Жалпы, Шыңғыс хан моңғол мемлекетінің шаңырағын көтермес бұрынғы қытай деректемелерінде моңғолдарды 蒙古部 (мэнгубу), наймандарды 乃蛮部 (найманбу), керейлерді 克烈部 (кәлебу), оңғыттарды 汪古部 (вангубу) деп атаған. Осындағы 部 (бу) иероглифінің жеке мағынасы ру, тайпа немесе ел деген ұғымды береді.

Ал, моңғол этнонимі деректемелер бетінен ең алғаш «Цзю Таншу», 199-цзюань, II «Бэйди» цзюанындағы шивэйлер туралы берілген деректемелерден кездеседі. Онда оларды 蒙兀室韦 [Мэн — у Шивэй] деп атаған еді. «Синь Таншу» 219-цзюань, «Бэйди» цзюанында 蒙兀 (Мэнва) делінеді. Бұл деректемелерде моңғолдардың 大室韦 (Дашивай — Ұлы шивай) тайпаларына қарасты болғаны айтылады. 大室韦 (Дашивай — Ұлы шивэй қауымы сірә, өздерін «Тай-шивэй» деп атаса керек. Себебі, Шыңғыс хан моңғолдарды біріктірудің алдында тайджиут [«Құпия шежіреде»: Тайычығұт (Tayichi'üt) делінеді] атты моңғол тайпасының аты аталады. Ғалымдардың зерттеу жетістіктерінше VIII—IX ғасырлардағы деректемелерде кездесетін 蒙兀 (мэн — у) және 蒙瓦 (Мэнва) тіркестеріндегі иероглифтер арғы және орта ғасырларда жеке-жеке 'Mung-nguat' және 'Mung-ngwa' деп оқылған екен (қараңыз: Pelliot P., T'oung Pao, 26-т. 126). Осыдан кейінгі жерде моңғол сөзінің қытайша транскрипциясы әртүрлі жасалып келді. Қытай ғалымы Ван Говэй өзінің «Ляо, Цзинь әулеті дәуіріндегі моңғолдар» деген зерттеуінде: Ляо, Цзинь әулеті заманына қатысты деректемелерден моңғол этнонимінің жиырмадан аса түрлі транскрипциясын көрсетіп берген (қараңыз: Хань Жулинь, 1982: Моңғол этнонимі, 145—146-беттер). Көпшілік ғалымдар деректемелерде «Шивэй» деп атанған этносты моңғолдардың арғы аталары деп қарап келеді. Олардың пайымдауынша болғанда, моңғолдар тұңғыстар (шығыс хулардың) нәсілінен тараған шивэйлерден (қыт: 室韦 (Шивэй) — Шығұй, Шұғай, немесе Шығай. — Ж. О.) тарайды делінеді. Сонымен, шивэйлер тұңғыстардың (шығыс рулардың) бір тармағы болса, моңғолдар шивэйлердің бір бұтағы деп есептеледі. Қытай ғалымы Цзян Инлянь: «Түріктер шивэйлерді татар деп атаған. Сондықтан, қазіргі кезде көпшілік ғалымдар шивэй мен татар этнонимдерін қосарлап қолданып: «шивэй-татар»

деп атауды дағдыға айналдырып отыр» деген пікірді ортаға қояды (қараңыз: Цзян Инлян 1990: 3-том, 4-бет, түсіндірме).

⁶ 李端叉儿 — Бодуаньчаэр. Кей деректемелерде: 李端察儿 — Бодуаньчаэр және т. б. Рашид ад-дин өз еңбегінде: Бодончар-каан (Büdüñ(a)g Qāān) деп жазады. Моңғолдың құпия шежіресінде: Бодончар-мунхаг (Бодыншар-мэжнүн) делінеді. Моңғолдың құпия шежіресінің баяндауынша: Добын мерген қайтыс болса да, оның әйелі Алүн сұлудан Буха-хатаги, Бухату-салж, Бодончар-мунхаг деген үш ұл туған делінеді. Аңыз бойынша қарастырғанда Бодончар Шыңғыс ханның оныншы атасы болып келеді. Егер біз бір атаны орта есеппен 20–25 жыл деп есептейтін болсақ, Бодончардың жасаған жылдары X ғасырдың бірінші жартысына тура келеді. Мұндай мәселеге тек қана аңызға сүйеніп пікір айту тым баянсыз болатыны рас. Дегенмен, Бодончардың жасаған заманын Түрік қағанаты немесе Ұйғыр қағанаты заманына таман жылжытудың мүмкіндігі де жоқ емес. Мұны басқа емес, Бодончардың өз атынан байқаудың сәті түседі. Мұндай болғанда Бодан оның аты. Ал «Чар» оның мансабы болып шығады. Чар — көне түрік тіліндегі мансап аты «Чор» сөзінің моңғол тіліндегі дыбыстық өзгерістерге түскен түрі болуы мүмкін деп тұспалдауға болады. Бізге белгілі болғандай көне түрік тілінде: Чор (Čür) деген кәдуілгі мансап аты. Қытай деректемелерінде Чор деген мансап аты көбінесе 𐰽 (До — бұл иероглифтің қазіргі қытай тіліндегі оқылуы) деген иероглифпен таңбаланады, кей деректемелерде бұл сөз 𐰽 (бұл иероглиф қазіргі қытай тілінде де Чо деп оқылады) деген иероглифпен де таңбаланған. Кезінде көк түрік ақсүйектері атқаратын міндеттердің ішіндегі ең кішісі осы Чор болғаны белгілі. Мысалы, Батыс-Түрік қағанаты құрамындағы он оқ халқының бес оқ Дулу тайпаларының Билеушілеріне түгелдей осы чор мансабы берілген. Чор Шығыс-Түрік қағанаты өмірінде де болды. Чор — атқаратын міндеті және дәрежесі жағынан Иркинмен қарайлас мансап саналды. Олардың арасындағы парқы иркин түріктерге бағынышты болған бөгде тайпаның өз билеушісіне берілетін мансап болса, чор бір ғана көк түріктің қаракөк тұқымдарынан, яғни Ашына әулетінен шыққан адамдарға беріледі. Олар орталықтан тағайындалып жіберілетін болды. Дегенмен, уақыт өте келе өздерін түрік атай бастаған, Ашына әулетіне туыстас тайпалардан шыққан билеушілер де чор міндетіне тағайындалатын болды. Бұл тұста олардың дәрежесі иркиндерден жоғары болды. Түрік қағанаты заманында түркілер бөгде ұлыстар мен бағынышты тайпаларға жіберіліп, міндет атқарған мансаптыларының қай-қайсысы болмасын ол елге немесе тайпаға өздерімен бірге руластарынан жасақталған әскерін ауыл-аймағымен қоса ала жүрді. Олардың бұл мансабы атадан балаға жалғасатын мирасқорлық үлгіде жалғасты. Бұл олардың өздері билеген елге етене сіңісіп кетуіне қолайлы шарт-жағдайлар әзірлеп берді. Алда-жалда Қағанат ыдырап кеткен жағдайда олар көбінесе кешегі қағанат атынан өзі билік жасап келген елге билігін одан әрі жалғастыра алды. Сөйтіп былайғы жерде сол елдің ақсүйектері ретінде тағы бір қырынан көрініп, билігі баз баяғысынша жалғаса берді. Елде жаңа

билік орнаған жағдайда, олар алдымен жаңа биліктен мансап алу, одан соң өз билігін сақтап қалу жолында өзі билеп келген елге басшылық жасап, сол жолда түрлі саяси қадамдар жасай алды. Мұнда өз ұлысы көлемінде өз алдына оңаша отау тігуге дейінгі батыл саяси қадамдар жасалған кездері де болды. Егер жаңа үкімет оларды біржолата бағындырып, оларды билеу үшін орталықтан өз өкілдерін жіберген күнде бұл өкілдер бәрібір сол ақсүйектер қауымы арқылы билік жүргізуге мүдделі болып қалды. Сөйтіп, олар ұлыстың екінші билік иесі болды. Моңғол шежірелерінде Бодончардың әкесі Добын мерген өлгеннен кейін киеден, нұрдан жаратылуының мәнісі осында болғанға ұқсайды. Осынау аңыздың өзі моңғолдардың есте жоқ ескі замандағы тарихының айнасы іспетті. Себебі, мұндай аңыздың халық арасында тууының өзі өткен замандағы қандай да бір тарихи оқиғаның елесі еді. Қытай ғалымы Хань Жулинь: «Түркі-моңғолдардың ата-бабалары туралы аңыздары» атты зерттеуінде бұл аңызды ұйғырлардың аспаннан келген киелі нұрдың бір түп дараққа түсіп, құдіреттің тылсым күшімен әлгі дарақтың жүкті болғаны, кейін келе осы дарақтан өз қағандарының туылғаны туралы аңызымен байланыстырады (қараңыз: Хань Жулинь, 1982: 374–388-беттер). Сонымен, моңғолдардың өз ата-бабалары туралы аңыздарды жинақтай келгенде, бұл аңыздар ең алдымен көне түркілердің көк бөрі туралы ұғымы негізінде қалыптасқан. Онан соң Ұйғыр қағанаты заманындағы Моңғолияны мекен еткен түркі-теле тайпаларының «киелі нұрдан жаралу» туралы манихеизмдік діни наным-сенімдерінің мазмұндарымен сабақтастық тапқан деген қорытынды шығаруға болады. Мұның өзі моңғолдар мен түркі халықтары арасындағы этно-мәдени және этно-саяси қатынастардың тарихи тамырының тым тереңде жатқандығын білдіреді.

⁷ 阿兰果火 Алань гохо делінеді. Ғалымдар «Құпия шежіреде» кездескен бірнеше түрлі варианттарын жинақтай келіп, бұл әйелдің атын Alan-gho'a, Alanho'a деген пікірге келіседі. Sanang Setchen өз еңбегінде: Aloung – Ghowa (Алоң сұлу) деп жазған.

⁸ Мәтінде 脱本咩哩健 деп хатталған. Бұл адамның аты моңғолдың «Құпия шежіресінде» «Dobun-Mergen» деп жазылған.

⁹ Мәтінде 博寒葛答黑 деп хатталған.

¹⁰ Мәтінде 博合睹撒里直 деп хатталған. «Құпия шежіре» Боханьгэдахэй және Бохэдусаличжи деген осы екі ұлды Алун-гуа күйеуі Добун мерген өлгеннен кейін туды дейді. Онда: Добун мерген қайтыс болса да, оның әйелі Алун-гуадан Буха-хатаги, Бухату-салж, Бодончар-мунхаг деген үш ұл туады делінеді. Ал, Алун-гуа Добун мергенге тигеннен кейін Бүгүнүтэй, Бәлгүнүтэй деген екі ұл туғаны айтылады. Рашид ад-диннің еңбегінде де Алун-гуаның жесір отырып үш ұл туғаны туралы мәлімет бар.

¹¹ Мәтінде Алань гохо 阿兰果火 деген есім қысқартылып 阿兰 (Алань) деп қана жазылған. Деректеменің төменгі бөлігінде де солай жазылған.

¹² Мәтінде бұл жердің аты 八里屯阿懒 деп хатталған. «Құпия шежіре» бұл жердің атын Балжийн арал деп жазады.

¹³ 统急里忽鲁 — Тунцзилихулу. Осы тарауда 帖尼火鲁罕 Тенихолухань деген жер аты да кездеседі. Осындағы 忽鲁[罕] хулу[хань] немесе 火鲁罕 холухань дегендердің барлығы моңғол тіліндегі бұлақ, бастау дегенді білдіретін «горхи» сөзінің қытай тіліндегі түрлі транскрипциялануы еді (қараңыз: «Юаньши», 25-бет, 1-түсіндірме). Бұл бұлақтың атын «Құпия шежіре» Түңхэлэг горхи деп жазады. Қазақ тіліне аударушылар оны Түңкелік бастауы деп аударған.

¹⁴ Мәтінде 巴林昔黑刺秃合必畜 деген иероглифтермен хатталған. «Құпия шежіреде» бұл кісінің аты Барим-ширату Хабыш делінеді.

¹⁵ Мәтінде бұл адамның аты 咩年笃敦 деп хатталған. «Құпия шежіре» Мэмэн-тудун деп жазады. Ал, Рашид ад-дин кітабында Дутум-Мэмэн деп жазған. Тіркестің бірінші бөлігіндегі «Менян» немесе «Мэмэн» деген оның аты десек, соңғы тіркестегі Дудун, Тудун, Дутум дегендердің мансап аты болуы да мүмкін. Бұл мансап та жоғарыдағы Чор сияқты Моңғолияға көк түріктер мен ұйғыр түріктері үстемдік орнатқан заманнан қалған дерек. Сөздің шығу төркіні — қытайлар 吐屯 (иероглифтердің қазіргі оқылуы: Тутун) деп жазған, көне түріктер turtun деп атаған мансап атынан келуі мүмкін. Тутун (turtun) Ашына тайпасына жататын көк түрік билеушісінің бөгде ұлыстар мен руларға жіберген бақылаушы елшілері болатын. Атқарған міндеті мен жүргізетін билігінің маңызды болуына қарай, тутундыққа тек Ашына тайпасынан шыққан ақсүйектер ғана тағайындалып отырды. Түрік қағанатының шивэй тайпаларына билік жүргізгенін, оларды туртундар арқылы билегенін бірінші болып «Суйшу» кітабы хабарлайды. Онда: түріктер оларды үш тутун арқылы үнемі өз басқаруында ұстап отырды деп жазды (қараңыз: «Суйшу» 84-цзюань, Шивэй баяны). Ғалымдар осындағы «turtun» сөзі түріктерге қытайлық мансап аты 都统 (Дутун) сөзінен барған деп жорамалдайды. Бір қызығы, бұл сөз түрік тіліне енгеннен кейін түрік тілінің ықпалына ұшырап, уақыт өте келе қытайлардың өздері де танымай қалған. Сондықтан Тан дәуіріндегі адамдар бұл сөзді қытай деректемелеріне түсірген кезде оны 吐屯 (Тутун) деп қайта транскрипциялаған.

¹⁶ «Юаньши» мәтінінде Менян-Дудунның әйелінің аты 莫拿伦 Моналун деп хатталған. Рашид ад-динде Mupulun деп жазылған. «Құпия шежіреде» оның аты сәл басқашалау болып, Намулун (Nomoloun) делінеді.

¹⁷ Мәтінде жалайыр этнонимі 押刺伊而 (Ялаиэр) деп хатталған. Қытай деректемелерінде жалайыр этнонимі бұдан өзге чжалаэр (扎刺儿), чжалаиэр (札刺伊儿), ялаиэр (押刺伊儿) т. б. түрінде кездеседі. «Құпия шежіреде» бұл атау жалайыр делінеді. Ал, Рашид ад-дин кітабында оны Жалаир деп транскрипциялаған. Жалайырлардың аты қытай деректемелерінде ертеден мәлім. Қидандардың Солтүстік Қытай жерінде құрған Ляо әулеті дәуіріне қатысты деректемелерде, атап айтқанда «Ляоши» кітабында бұл тайпа алғаш рет: «Цзубу чжалаэр бу» (阻卜札刺部) деген атпен мәлім болды. Аталмыш дәуірде Ляо әулеті жалайырлар қоныстанған аймақта Цзубучжалабуцзеду-шисы (阻卜札刺部节度使司) деген арнаулы басқару аппаратын құрып, оларға

Ляо мемлекетінің шекаралық аймақтағы бодан халықтары ретінде билік жүргізіп отырды. Жалайырлар бұл кездері Онон өзенінен оңтүстікке қарайғы Керулен өзенінің орта және төменгі бойларын қоныстанған. Дегенмен, жалайырлар қауымы қидандардың Ляо мемлекетінің мұндай бодандығына түбегейлі мойынсұнып қалған емес еді. Олар әр кез Ляо әулетіне қарсы көтерілістерге шығып отырған. Реті келгенде қидандардың шекаралық аймақтарына дәйім әскер аттандырып, ондағы қала-кенттерді тонап алып отырды. Ляо мемлекеті де олардың бұл әрекеттеріне жауап ретінде әскер аттандырып жаза жорықтарын ұйымдастырып отырған. XI ғасырдың басында, нақтырақ айтқанда Ляо Шэньцзунның Тунхэ жылнамасы жылдарында (983—1012 жж.) император Елюй Суса және Сяоталинь қатарлы қолбасыларын «Цзубу» тайпаларын («Цзубу»тайпалары деген Найман, Керей, Меркіт, Жалайыр және басқа тайпалар) бағындыру үшін солтүстік далаға бірнеше мәрте жорыққа аттандырғаны белгілі. Бұл сияқты көшпенділерді тәубасына келтіру жолындағы жорықтар кейін де болып тұрды. Ляо армиясының осындай жорықтарының бірінде жалайырлар жағы жеңіліп, аса ауыр күйзеліске ұшырап, босып кетеді. Моңғолдар қоныстанған аймақтарға барып шөптің тамырын қазып жеген аянышты замандарды бастарынан өткерді. Жалайырлардың басынан өткен бұл оқиға шамамен Ляо әулетінің соңғы кезеңінде болды делінеді (қараңыз: Чэнь Дэжи 1997 (13), 268-бет).

Қазірге дейінгі қалыптасқан көзқарастар бойынша, жалайырлар моңғол тайпалары деп қаралады. Мұндай көзқарастың туындауына сірә, жалайырлардың бір бөлімінің ұзақ жылдар бойына моңғолдардың қоластына қарасты болып қалған тарихы мен жалайыр жұртының Шыңғыс хан моңғол тайпаларының басын қосу барысында моңғолдар тарапында болып, моңғолдардың ел болуына еселі үлес қосқан тарихы себепкер болса керек. Солай дегенмен, жалайырларды моңғол тайпасы деуге негіз боларлық дерек не тарихи еңбектерде, не моңғолдық шежірелерде жоқ, олар моңғолдардың қайсыбір атасынан таралды деген ешбір мәлімет кездеспейді. Бар болғаны Қайдудың заманында моңғолдар бағындырып алып, оларға тәуелді болғаны жазылады. Тарихи деректемелерді сараптағанда қайсыбір тарихшылар айтып жүргендей тамам жалайыр моңғолдарға «Унаған боол» (Атадан құл) болды дегенді теріске шығаруға болады. Бұл жағын Қадырғали Жалайыр берген деректемелер де растай түседі. Ол өз еңбегінде жалайырлар «моңғолдар бізден ата кегін қашан да бір қайтарады деп алдын ала сақтанып, Дутун-Мэнэннің ұрпақтарының жазасы үшін оларды өлтіргендердің ұл-қыздарын тұтқындап, Қайдуга құлдыққа береді. ...» деп жазады (қараңыз: Қадырғали Жалайыр 1997: 39-бет). Рашид ад-диннің берген деректемелері де жалайырлардың өткен тарихы туралы біраз нәрселердің басын ашып алуымызға көмектеседі. Рашид ад-дин: «Бір кездері олардың нұрттары (жұрттары. — Ж. О.) Қарақорымдағы Қадіма (qadīmā, орысшаға Кима деп аударылған — Ж. О.) [жерінде] болыпты. Олардың адалдығы [сонша], өздерінің жиған-терген сарымайын ұйғыр билеушісі Горханның бурасына [жеуге] беріп отырған. Сол себепті олар b (i)lāgh деп

аталған» (қараңыз: Рашид ад-дин СЛ I-1.92-бет). Рашид ад-дин берген бұл мәліметтен біз айтулы оқиға 840 жылдан бұрынырақта, атап айтқанда Моңғолияға Ұйғыр қағанаты билік етіп тұрған заманда болған, жалайырлар ол дәуірде Ұйғыр қағанатына қарасты тайпалардың қатарында қағанаттың орталық аймағы саналатын Қарақорым өңірінде отырған деп түйіндеуімізге болады. Осының өзі жалайырлардың, кей ғалымдардың жазғанындай, «Шығыстан батысқа қарай ең ерте жылжыған байырғы моңғолдардың (Шивэй – Татар) бір тайпасы» емес (бұл туралы қараңыз: Чэнь Дэжи 1997 (13), 268-бет), керісінше батыстан шығысқа қарай жылжыған түркі тайпалары деген қортынды жасауымызға мүмкіндік береді. Олардың Қарақорымнан жылжып шығыстағы Керулен бойына қоныс аударуы Ұйғыр қағанатын Енесей қырғыздары күйреткеннен кейін, бұрынғы Қағанатқа қарасты тайпалардың батысқа, шығысқа және оңтүстікке қарай тарыдай шашылып кеткен тарихи оқиғаға сай келеді. Жалайырлар XI–XII ғасырлардың өн бойында Онон өзенінің шығысы мен Керулен өзенінің терістігінде отырған халқы мол, қабырғалы ел болған. Соған сай маңындағы көршілеріне сес көрсетіп отырған. Жалайырлар туралы кезінде Рашид ад-дин, Қадырғали Жалайыр, Әбілғазы қатарлылардың қай-қайсысы да аса құнды деректемелер қалдырды. Рашид ад-диннің айтуынша жалайырлар мынадай он тайпаға бөлінген: 1) Жат [В нұсқасында: hān]; 2) Тукурауын [S нұсқасында: tūqǎūt; В нұсқасында: tqǎūt]; 3) Кунк сауыт [В нұсқасында: q (?)n (?)kn (?)sāūn]; 4) Кумсауыт [S нұсқасында: kūmāūt; В нұсқасында: Kūmsāūt. Орыс тіліне Кумсауыт деп аударылған]; 5) Уят [барлық нұсқаларында: aūyāt]; 6) Нилқан [L нұсқасында: bīlqān.]; 7) Куркин [C,L,I нұсқаларында: kūkīr; В нұсқасында: kūkr; А. Березин еңбегінде: kūgīn.]; 8) Тулангит [tūānkqūt]; 9) Тури [В нұсқасында: būgī. Басқа нұсқалардың барлығында: tūgī]; 10) Шанкут [S, В, нұсқаларында және А. Березин еңбегінде: Snkqūt] (қараңыз: Рашид ад-дин СЛ I-1. 92-бет; Рашид ад-дин ҚА I-1. 149–150-беттер). Осы он тайпа жиыны 70 күрен ел болған (бір күренде 1000 түтін болған). Оларды моңғолдарға ең ерте берілген түрік тайпасы деуге болады.

¹⁸ Мәтінде 海都 деп хатталған. Қайду Шыңғыс ханның алтыншы атасы. Бала кезінде ауылы жалайырлардың шапқыншылығына тап болып, туған-туыстары түгелдей соғыста өледі де, тек Моналунның ең үлкен немересі болған Қайду ғана тірі қалады. Бархулардың арасында жүрген әкесінің інісі Начинды барып паналайды. Есейе келе ел билеп, ата кегін алып, жалайырларды бағындырады. Ол билік жүргізген кезде моңғолдарға көрші бір қауым ел оларға бағынып, моңғол елдігінің іргесі қалана бастады. Осы тұрғыдан Хайду моңғол тайпаларының ел қатарына қосылуына негіз салған адам саналады.

¹⁹ Мәтінде 纳真 деп хатталған. Қатысты деректемелерде Начин деген атпен мәлім.

²⁰ Мәтінде 八剌忽 деп хатталған. Көне түрік тайпасы. Бұл тайпаның аты қытай жазбаларында Цзинь әулеті дәуірінен (1115–1234 жж.)

кездесе бастайды. «Юаньши», «Циньчжэнлу» т. б. қытай деректемелерде бұл этнонимнің транскрипциясы бірізді емес. Жеке-жеке Балаху (八剌忽), Баэрху (八儿忽), Балихуэй (巴里谈), Баэрхунь (八儿浑) болып әртүрлі жазылған. Осында айтылғандардың барлығы бір ғана Барху дегеннің қытай деректемелеріндегі әр басқа транскрипциясы болды. Моңғол ұлысы құрылудан бұрын олар Байкалдың шығысындағы Баргузин өзені атырабында отырған. Моңғолдық деректемелер оларды Ноi-yin irgèн қауымының қатарына жатқызған.

Мұсылман деректемелері мен моңғол деректемелері «Барху» дегеннің соңына моңғол тіліндегі көптік жалғауды қосып оларды «Бархут» деп те жазған. Мысалы, Рашид ад-дин: «Барқут (b (a) rǫūt), Құри (qūī), Тулас (tūlās), Тұмат (tūmāt). Барлығы бір-біріне өте жақын бұл халықтар жалпы беттік Барқуттар деп аталады. Себебі олардың юрттары мен қоныстары Селенгенің арғы бетіндегі, моңғолдар Баргуджин-Токум (b (?)rgūjīn-tūkūm) деп атайтын аймақтың қиыр шетінде» деп жазады. Рашид ад-дин еңбегінде бархулар туралы бұдан басқа да құнды деректер бар. Ойраттар туралы берген мәліметінде ойраттардың қонысы болған сегіз өзен (s (a)nkīs mūrān) өңірін ерте заманда тұматтар мекенденгендігі туралы мәлімет береді. Ал қырғыздар туралы «Кем-кемшік уәлаятының[тағы] бір шеті Найман тайпалары қоныстанған аймақтармен және таулармен шектеседі. Онда Хори, Баргу [(S.C нұсқаларында: b (a)rgū, L.P.V нұсқаларында: (b (?)rǫ (?)ū), Тұмат (tūmāt), Баяуық (bāuāūk); В нұсқасында: b (?)āī (?)lūk; L нұсқасында b (?)āīlūk; С, I нұсқаларында bāīlūk түрінде жазылған. А. Березин еңбегінде bāīlūk деп көрсеткен. Бірақ, орыс тіліне Байаут деп аударылған (қараңыз: Рашид ад-дин ҚА I-1. 245 және 246-бб.)] қатарлы тайпалар бар. Олардың кейбіреулері моңғолдарға жатады. Баргуджин-Токум уәлаятында тұрады. Ол да осы аймаққа көршілес келеді» деп жазады. Автор бұл аймақта бұдан басқа да көптеген тайпалар тұратындығын ескере отырып, мұндай тайпалар ретінде: Ойрат, Бұлақачин (būl (a) ǫājīn), Карамучин (k (a)ḡ (a)mūjīn), Хұйн—Урианхай (hūīn-āūīḡānkqeh) сияқты тайпалардың атын атайды. (қараңыз: Рашид ад-дин ҚА I-1. 199-бет.).

Барху жұртының ататегі туралы олардың тайпалық құрамында аталған тайпалар аты бірталай мәселенің басын аша алады. Мысалы, мұндағы Хори ертедегі Қурихандардың ұрпағы болса, Барху түрік руникаларындағы «Байырқы». Оларды қытай деректемелерінде кездесетін «Баегу» деп аталатын байырғы түрік тайпаларының ұрпақтары деп қарастыруымызға тура келеді. Бұл туралы пікірді алғашқылардың бірі болып қытайлық ғалымдар айтқан: «Бархулар өте байырғы тайпа, олар Вэй, Цзинь оңтүстік және солтүстік әулеттер заманында (386—556 жж.) «Баегу» (拔也古) деп аталған. Олар — ғұндардың ұрпағы, теле тайпаларының бірі» (қараңыз: Ішкі Моңғол ҒА. Тарих институты: I том, 11-бет). Суй, Тан әулеттері заманындағы деректемелерде олар 拔野古 (баегу) деп аталды. Бұл тұста олар теле тайпаларының бірі ретінде аты аталып жүрді. Сол кездердің өзінде олардың түтін саны 60 мың, әскер саны

10 мың болған. 660 жылы Баегулер Тан әулетіне қарсы көтеріліске шығып, өз беттерінше барып түріктердің билігін қабылдаған (қараңыз: «Синьтаншу» 217-цзюань, Хуэйгу баяны).

²¹ Мәтінде 八刺忽之地, яғни баэрхулардың жері деп жазылған. Бұл жерде бархулар қоныстанған аймақ айтылып отыр. Мұсылман деректемелерінде бұл аймақты Баргузин уәлаяты деп жазады.

²² 八刺忽怯古诸民 — бұл тіркесті тіке аударғанда Балахуцегудың елдері деген мағына береді. Мұндағы Балахуцегу Баргуджин-Токумның тағы бір аты болуы мүмкін. Балахуцегудың елдері туралы қытайлық деректемелер де, мұсылман деректемелері де оларды жалпылама Барху//Балаху деп аталатын тайпалар деп мәлімдейді. Бұл тайпаларға Барқут (b (a) qūt), Құри (qūt), Тулас (tūlās), Тұмат (tūmāt) тайпаларынан басқа Кэрэмчин, Булагачин және Кем өзені бойындағы урасут, теленгут, кесутеми қатарлы орман халықтары жатады.

²³ Мәтінде 八刺合黑河 деп хатталған.

²⁴ Мәтінде бұл адамның аты 拜姓忽儿 деп хатталған. Оны Baishinghor немесе Baishinghor doqshin деуге келеді.

²⁵ Мәтінде 敦必乃 деп хатталған. Ғалымдар Tumbinai деп қалпына келтірген. Кей деректемелерде Tumbinai-sechen деп те аталады.

²⁶ Мәтінде 葛不律寒 деп хатталған. Ғалымдар оның атын Qabul-qan деп атап келеді.

²⁷ Мәтінде 八哩丹 (Валидан) деп транскрипцияланған. Мұны Bartaṅba`atur деген есімнің транскрипциясы деп қарауға тура келеді.

²⁸ Мәтінде 也速该 деп транскрипцияланаған. Тиісті зерттеулер мен әдебиеттерге негізделі отырып, Yesugei (Есүгей) деген транскрипцияны алдық.

²⁹ Чжиюанның үшінші жылы, қазан айы. Бұл Құбылай хан заманына, атап айтқанда 1266 жылға тура келеді.

³⁰ Мәтінде Есүгейдің аруағына қойылған құрмет атағы 烈祖神元皇帝 деп хатталған. Бұл Құбылай қаған мен қытай императорлары арасында көнеден қалыптасқан дәстүрлі үлгіге бейімделіп, өз ата-бабасының аруағын құрметтеп, Есүгей бахадүрге берген қытайша құрмет аты.

³¹ Мәтінде 烈祖 деп хатталған. Есүгей батыр айтылып отыр.

³² Мәтінде 铁木真 деп хатталған.

³³ Мәтінде 宣懿太后月伦 деп хатталған. Мұндағы 宣懿太后 ұрпақтарының оның аруағына ізет ету негізінде берген қытайша аты (сұлулықтың немесе ізгіліктің жаршысы деген мағынаға сәйкес келеді). 月伦 оның өз аты. «Құпия шежіреде» оның аты «Өәлүн» делінеді.

³⁴ Мәтінде 泰赤乌 деп хатталған. Бұл тайпаның аты қытай деректемелерінде 泰亦赤兀 (Тайичиу), 岱齐郭特 (Тайциготэ), 泰畴 (тайчоу), 太赤温 (тайчивэнь), 太丑兀里 (тайчоуули) т. б. болып та хатталған. Моңғол деректемелерінде оларды «Тайычығұт» деп атаған. Рашид ад-дин еңбегінде — «Тайджиут». Бұл тайпа Ляо дәуіріндегі деректемелерде кездесетін 大室韦 (Да шивэй) немесе 大黃室韦 (Да хуан шивэй) болуы да мүмкін. Қытай ғалымы Чэнь Дэжи

Tayichi'ut деген сөз қытай тіліндегі «Тайцзы» (қытайшасы: 太子) дегеннен келген деген пікір айтады (қараңыз: Чэнь Дэчжи 1997 (13), 342-бет). Олар бұл дәуірде Керулен өзенінің орта тұсынан күншығысқа қарайғы жерлерде отырған. Тайычығұт — шығу тегі жағынан нирун моңғолдардан тарайтын тайпа. Шежірелерде айтылуынша, Шыңғыс хан шыққан Боржигин тайпасымен туыстас тайпа болып, екеуі де Қайду ханнан тарайды делінеді. Хамбагай хан болған кезде Онон өзенінің бойында өзіне тиесілі бір қауым елдің басын біріктіріп жеке-дара тайпа ретінде ұйысқан деген пікір бар. Хабул хан моңғолдардың басын біріктірген кезде тайычығұттар мен боржигиндер бір тудың астына топтаса бастаған. Кейін бұл екі тайпа арасында алауыздықтар болып, оның соңы ұзақ жылдарға созылды. Тайычығұттарды 1200 жылы керейлер мен моңғолдардың бірлескен әскері жеңді. Бір бөлік елін керейлер мен моңғолдар өздеріне қосып алды. Оларға бағынбаған тайычығұттар 1201 жылы жадарандармен, 1202 жылы наймандармен одақ құрып Ван хан — Темүжін одағына қарсы соғыстарға қатысты. Бұнда да жеңіліп, бір бөлігі найман ұлысына қосылды.

³⁵ Мәтінде 塔儿不台 деп хатталған. «Шэнуцинчжэнлу» кітабы оның атын 塔儿忽台 (Таэр ху тай) деп хаттайды. Бұл транскрипция «Құпия шежіре» мен Рашид ад-дин кітабында көрсетілген Тарғудай-хирилтуг деген транскрипциямен негізінен бірдей. Соған қарағанда бұл адамның атын Тарғудай деп қарауға болады («Юаньши». 26-бет, 2-ескертпе).

³⁶ Мәтінде 脱端火儿真 деп хатталған.

³⁷ Мәтінде 帝 (Ди) деп хатталған. Осындағы 帝 (Ди) қытайша — император. Патша немесе қаған деген мағынадағы атау. Қытайлар елдің ең жоғарғы билеушісін 皇帝 (Хуанди) деп атады. Әдебиетте оны қысқартып 帝 (ди) деп те жазады. Қытай хроникаларында Шыңғыс ханды құрметтеп 成吉斯皇帝 (Чэнцзисы хуанди) деп те атаған. Төменде біз мәтіндердегі 帝 (Ди) сөзінің баламасы ретінде түркі-моңғолдардың байырғы заманнан келе жатқан атауы болған «қаған» деген сөзді қолдандық.

³⁸ Мәтінде 搠只 деп хатталған. Оның атын Djoudji Termela (Чжучи Термела) деп атаушылар бар (қараңыз: К. Д'Оссон. 45-бет).

³⁹ Мәтінде 萨里河 деп хатталған. «Құпия шежіреде»: Саарь-хээр (Сарыкер), Рашид ад-диннің кітабында: Саари-кэхэр (э) делінеді. Бұл жерде сөз болып отырған Саарь-хээр (Sa'arikä'är) қазіргі Керулен өзенінің бастауындағы Харилт нуур деген жерде болғанға ұқсайды (қараңыз: З. Қинаятұлы 2001, 170-бет. 69-түсіндірме).

⁴⁰ Мәтінде 札木合 (Жамұқа) деп хатталған. «Юаньши» кітабының бұл тарауында осындай транскрипциямен бірізділік сақталған.

⁴¹ Мәтінде 秃台察尔 деп хатталған. Оның аты «Құпия шежіреде» Тайчар деп жазылған. Мәтінтанушылар кезінде бұл адамның аты «Құпия шежіреде» көрсетілгендей Тайчар деп, «Юаньши» кітабындағы Тутай чээр деген транскрипция дұрыс емес деп ескерткен еді («Юаньши». 26-бет, 4-ескертпе).

⁴² Мәтінде 玉律哥泉 деп хатталған. «Құпия шежіреде» бұл жердің аты — Өлгий булаг. Демек, 玉律哥 — осы Өлгий деген сөздің транс-

крипциясы. Тіркестің соңындағы 泉 иероглифінің мәнісі бұлақ, бастау деген мағынада. Сонымен, 玉律哥泉 жартылай транскрипция, жартылай аударма сөз болып шығады. Бұл өзеннің орны Онон мен Ингоды өзендерінің арасында болған (қараңыз: К. Д’Оссон. 217-бет, 25-түсіндірме).

⁴³ Мәтінде бұл жердің аты 答闌版朱思 деп хатталған. «Құпия шежіреде» Даланбалжуд деп, Рашид ад-дин кітабында Tālān bāldjiouch деп көрсетілген. Бұл жер Керулен өзенінің бір тармағы болған Sangghour өзенінің жағасы делінеді.

⁴⁴ «Юаньшидегі» түпнұсқасында: «...分十有三翼» делінеді. Бұл сөздерді тіке аударғанда, «13 қанатқа бөлді» болады. Моңғол және мұсылман әдебиеттерінде бұл соғыстағы Темүжін қосындарының әскери бірлігі ретінде «күрен» деген байырғы түрік-моңғол термині қолданылады. Сөйтіп, оның өз қосындарын «13 күренге» бөліп орналастырғаны айтылады. Сол себепті біз мұнда «күрен» терминін қолдандық.

⁴⁵ Моңғолдың хан тағына үміткер екі ақсүйегі Темүжін мен Жамұқа арасында өткен бұл соғыс тарихта «Он үш күрен шайқасы» немесе «Он үш қанат соғысы» деген атпен әйгілі. Соғыстың шығу себебі Темүжіннің моңғолдарға хан болуы хан тағына үміткер Жамұқаның қызғанышын қоздырмай қоймады. Сонымен бірге Темүжін хан тағына отырғаннан кейін түрлі қитұрқы жолдармен бұрындары Жамұқаға қарасты моңғол тайпаларын өз жағына тарта бастады. Нәтижесінде Темүжіннің моңғолдар арасындағы атақ-беделі артып, күш-қуаты толыса бастады. Бұл өзгеріс моңғолдардың бір қауым жұртына билік етіп отырған Жамұқаның мүддесіне тікелей қайшы келе бастады. Сонымен, Жамұқа әлі де болса қанаты қата қоймаған «Андасының» сазайын тарттыруға бел буды. Нәтижесінде туысы Тутайчаердің өлімін сылтау етіп, қол астындағы он үш рулы елден үш түмен әскер аттандырып, Темүжіннің көзін біржолата жойып жібермекші болды. Бірақ, құпия жасалған жоспар әшкереленіп қалды да, өзіне жасалмақшы болып жатқан қастандықтан хабар алған Темүжін де қысқа уақыт ішінде, асығыс болса да соғысқа қарсы бірқатар әзірліктер жасады. Өзіне қарасты елді он үш күрен етіп ұйымдастырып, 13 мың адамдық қол жинап, Жамұқаның шабуылына қарсы қорғаныс құрды. Соғыстың қалай аяқталғаны туралы деректемелер бір-біріне мүлде қарама-қарсы. «Құпия шежіреде» «Шыңғыс қаған Жамұқадан ығысып, Онон өзенінің Зерін деген шатқалына тығылды» деп мәлімдейді. Рашид ад-дин кітабы да «Юаньши» секілді Темүжін жеңіске жетті деген мәлімет береді. Соғыстың болған уақыты деректемелерде нақтылы көрсетілмейді. Ғалымдардың пайымдауынша, ол 1190–1196 жылдар аралығында болған.

⁴⁶ Мәтінде бұл рудың аты 照烈部 (Чжаолебу) деп хатталған. Қатысты деректемелерде Жәурэд (Ja`uret) деп кездеседі. Қытайша 照烈部 (Чжаолебу) деп хатталғанына орай жаурет деп транскрипциялағанды жөн көрдік. Қытай деректемелерінде жаурет атының 昭列 (чжаоле), 召烈台 (чжаолетай), 沼勿列亦惕 (чжаоулети) деген сияқты транскрипциясы да кездеседі. Бұл тайпа Бодончардың тоқалынан туған Ja`uredеі деген баласынан тараған ұрпақ деп есептеледі. Уақыт өте келе олар өздерін ja`uret деп атай бастаған делінеді.

⁴⁷ Мәтінде қытайша 玉律 (Юйлюй) деп хатталған. Бұл деректемелерде Улуг деген атпен хатталған адам есімінің қытайша транскрипциясы деуге болады.

⁴⁸ Мәтінде 塔海答鲁 деп хатталған.

⁴⁹ Мәтінде 赤老温 (Чилаовэнь) деп хатталған. Тарихи деректемелерде 赤刺温 (Чилавэнь), 赤老罕 (Чилаохань) деп те хатталады. Мұсылман және моңғол деректемелері негізінде оны Čilayun/Chila'un деп қалпына келтіруге болады. Сулдус тайпасының адамы. Атақты батыр. Шыңғыс ханның әйгілі төрт қолбасшысының бірі.

⁵⁰ Мәтінде 哲别 (Чжэбе) деп хатталған. «Құпия шежіре» оның атын Зев деп жазады. Қытай деректемелерінде Јебе есімінің бұдан басқа 者别 (Чжэбе), 只别 (Чжибе) деген сияқты транскрипциялары бар. Шыңғыс ханның әйгілі «Төрт итінің» бірі.

⁵¹ Мәтінде қытайша 失力哥也不干 деп хатталған. Рашид ад-дин оның атын Ширкира-Эбугэн деп жазған. Барин руының адамы.

⁵² Мәтінде 朵郎吉 (Доланцзи) деп хатталған. Дулангит — жалайыр тайпаларына кіретін рудың бірі. Рашид ад-дин еңбегінде: Тулангит [tūgānkqīt] деп көрсетілген. Жалайырларға кіретін рулардың қатарына бұдан басқа чақа деген тайпаның да аты аталады.

⁵³ Мәтінде 札刺儿 деп хатталған. Бұл біздің жоғарыдағы 17-түсіндірмеде көрсеткеніміздей жалайыр этнонимінің тағы бір түрлі хатталуы еді.

⁵⁴ Мәтінде 忙兀 (Ману) деп хатталған. Рашид ад-дин бұл рудың атын мангут деп жазады. «Құпия шежіреде» Мангут делінеді. Моңғолдың нирон тайпасынан таралған тайпа. Шыңғыс хан дәуірінде мангут қатарлы бес тайпаны моңғол даласындағы құмды шөлдің оңтүстік-шығыс бөлігіне көшіріп әкеп қондырып, оларды «бес аймақ» деп атайды. Кейін Цзин мемлекетіне жорық жасаған кезде негізгі қосынды осы бес тайпадан жасақтайды.

⁵⁵ Мәтінде 薛撤 деп хатталған. Бұл моңғол ноянының аты «Құпия шежіре» қатарлы деректемелерде Сашабек делінеді, біз Сашабек деп атаймыз.

⁵⁶ Мәтінде 大丑 деп хатталған. «Құпия шежіреде» Тайчу деп жазған. Турасы осы Тайчу деп қабылдауға болады.

⁵⁷ Мәтінде «帝会诸族薛撤, 大丑 (及薛撤别吉) 等» [Қаған өзінің Сюэчэ, Тайчоу [және Сюэчэбецзи қатарлы] туыстарымен бас қосып... делінген. Осындағы Сюэчэ мен Сюэчэбецзи екеуі бір адам болғандықтан, мәтіннің бұл тұсын «қаған өзінің Сюэчэ, Дачу қатарлы туыстарымен бас қосып...» деп аудардық. «Юаньши» кітабының басқа жерінде бұл адамның аты 薛撤别吉 (Сюэчэбецзи, бұл «Сашабек» деген адам есімінің қытайша транскрипциясы) деп хатталған.

⁵⁸ Мәтінде 斡难河 (Вонаньхэ) деп хатталған. Бұл Онон өзені.

⁵⁹ Мәтінде 薛撤别吉 деп хатталған. Сюэчэ (薛撤), яғни Сашабек деп түсіну керек.

⁶⁰ Мәтінде 忽儿真 деп хатталған. «Құпия шежіре» оның атын Хорижин деп жазған.

⁶¹ Мәтінде 野别该 деп хатталған. «Құпия шежіре» оның атын Эбэхэй деп жазған.

⁶² Мәтінде 失丘儿 деп хатталған. «Құпия шежіре» оның атын Шихур деп жазған.

⁶³ Мәтінде 别里古台 деп хатталған. Моңғол деректемелерінде Бэлгүтэй делінген. Шыңғыс ханның туған інісі.

⁶⁴ Мәтінде 播里 деп хатталған.

⁶⁵ Мәтінде оның аты 火里金 деп хатталған.

⁶⁶ Мәтінде 塔塔儿 (татар) деп хатталған. Татар этнонимі қытай деректемелерінде 达怛 (Дада), 鞑鞑 (Дада), 达达 (Дада), 达鞑 (Дада), 达旦 (Дадан), 塔坦 (Татан) деген иероглифтермен де кездеседі. Бұлардың барлығы татар этнонимінің әр дәуірдегі деректемелерде әртүрлі жасалған транскрипциясы болды. Салыстырмалы түрде айтқанда татар деген ат қытай деректемелерінде түркі деректемелеріне қарағанда кешірек пайда болды. Бұл атау Тан патшалығының орта шенінен көріне бастайды. Себебі, бұл халықты түріктер өзіне көрші татарлардың атымен атаса, қытайлар жағы өріс-қонысы өздеріне жақын Шивэйлердің атымен атауына байланысты болса керек. Ол кездерде татарлар түріктердің шығысында, қидандардың солтүстік тарапында, түріктерге қарасты тайпа болды. Түріктер тарих сахнасынан кеткеннен кейін олардың бір бөлімі әуелі Моңғолияда құрылған Ұйғыр қағанатына қарады. Одан кейін қырғыздарға бодан болды. Рашид ад-дин: татарлар ерте заманда әлемге әйгілі болған, ол кезде олар аса қуатты ел болып, маңындағы көптеген елдерге билік жүргізіп отырған, сондықтан басқа түркі тайпалардың барлығы өздерін татар деп атаған дейді. Дегенмен, татарлар Моңғолияда қуатты татар үкіметін құрды деген дерек жоқ, бір кездері Моңғолияда қуатты этностық топ ретінде сақталған. Татарлардың мұндай дәурендеген шағы Ляо, Цзинь әулеті билік жүргізген кезең болса керек. Себебі, қытай деректемелері дәл осы дәуірде татар деп Моңғолиядағы татар тайпасын атаумен бірге онда жасап келе жатқан түркі-моңғол тайпаларынан құралған түрлі этностық топтарды да татар деп атай бастағаны байқалады. Мұнда Қытай қорғаны маңына қоныстанған түрік тілді оңғыттар мен қоңыраттардың бір бөлігін «ақ татар» (қытайша: 白鞑鞑/Бай Дада) деп атаса, мал өсіруді тіршілік көзі етуді енді-енді үйреніп, сахаралық тұрмысқа бейімделе бастаған моңғол тайпаларын «қара татар» (қытайшасы: 黑鞑鞑/Хэй Дада) немесе «Піскен татарлар» (Қытайша: 熟鞑鞑/Шу Дада) деп атады. Ал олардың тайгалық аймақтарда қалып қойып, бұрынғысынша аңшылық пен балық аулауды кәсіп етіп, шөп күрекелерді паналап жүрген бөлігін «Шикі татар» (қытайша: 生鞑鞑 / Шэн Дада) деп атап келді. Сол сияқты, шамамен, Орталық Моңғолия жерінде тоғыз тайпаның қосылуынан қуатты ұлысқа айнала бастаған этностық топты «Тоғыз татар» деп атай бастады. Қытай ғалымы Чэнь Дэчжи: «Ляо патшалығы дәуірінде Өтікен – Хангай таулары мен Орхон өзенінің бастауын қоныс еткен Цзубу-татар тайпалары деп атанғандар керей тайпасы еді» дейді (қараңыз: Чэнь Дэчжи 2005. 216-бет). Дала тұрғындарының енді бір бөлігін

тұрмыс салтына қарай «қара арбалы татар» (黑车子鞑鞑/Хэй чэцзы дада), енді біреуін қоныстанған жеріне қарап «Иньшань татарлары» (阴山鞑鞑/Иньшань дада) деп атап келді. Шын мәнінде бұлардың барлығының бірдей татарлармен этностық туыстығы шамалы болатын. Татар тайпалары түркі тайпалары ма, болмаса моңғол тайпалары ма деген мәселеде ғалымдардың көпшілігі оларды моңғол тайпаларының санатына қосады. Дегенмен, олардың ұзақ жылдар бойына түркі халықтарының билігін қабылдаған этно-саяси байланысы мен Түрік, ұйғыр және қырғыз қағанаттарының Моңғолиядағы билігінің ыдырауына байланысты олардың негізгі бөлігінің басқа жаққа қоныс аударуына қарамастан, бір бөлім түркі руларының Моңғолияда жалғасты қоныстанып келгенін ескере отырып «татарлар нағыз моңғолдар еді» деген сөзді абайлап қолдануымызға тура келеді.

Деректемелерде моңғолдар жаулап алудың алдында татарлар алты үлкен тайпадан құралған, 70 мың түтін елі болған, осы алты тайпаның арасында Tutuqli'ut tatar (тайпа аты Tutuq деген мансап атынан шыққан) атты тобы ең мықты болған деген деректемелер бар.

⁶⁷ 蔑兀真笑里徒 — Меучжэнсяолиту. «Құпия шежіреде»: Мэгүжин-сүүл. Рашид ад-дин бұл татар билеушісінің атын: Муджин-Султу деп жазды. Татарлар бұдан бұрын Ляо, Цзинь патшалығына вассалдық танытып келген. Ал патшалық болса оларға көмек көрсетіп, солар арқылы өздеріне жаулық танытқан көшпенділерді жуасытып отырған. Осыған дейін мұндай оқиға керейлердің де, моңғолдардың да басынан өткен. Сондықтан олардың қай-қайсысы да татарлармен жауласып келген еді. Меучжэнсяолиту 1195 жылы Цзинь патшалығының хатагин, салжиуд тайпаларын жазалау жорығында жүрген қолбасшысына шабуыл жасап, олардың ат-көліктері мен азық-түліктерін тонап алады. Келесі жылы Цзинь патшасы жаза жорығына аттандырған Вангин-чансаннан жеңіліп, Олжа өзеніне қарай шегінеді.

⁶⁸ 1115 жылы этностық шүршіттің (女真/нюйчжэнь) ваян тайпасының көсемі Агуда деген адам құрған мемлекет. Агуда шүршіт тайпаларын біріктіргеннен кейін, Солтүстік Қытай жерінің билігін алу мақсатында, бұған дейін оны билеп келген этностық қидандардың Ляо мемлекетіне қарсы түрлі жорықтар жасай бастайды. 1125 жылы олар Оңтүстік Қытай жеріндегі этностық қытайлар құрған Оңтүстік Сун мемлекетімен күш біріктіре отырып, Ляо мемлекетін біржолата күйретті. 1153 жылы ел астанасын қазіргі Пекин қаласына көшірді. 1234 жылы моңғолдар мен Оңтүстік Сун мемлекетінің бірлескен қосыны тарапынан жойылды.

⁶⁹ Мәтінде ілгеріде 67-түсіндірмеде баяндалған оқиға айтылып отыр.

⁷⁰ Чэнсян Ванянсян 丞相完顏襄 моңғол деректемелерінде Вангин-чансан (王京丞相) деп аталады. Рашид ад-дин еңбегінде Чинсан деп жазады. Шүршіттердің хан тұқымынан тараған ақсүйек. Татарларға қарсы жасалған бұл жорықта ол Ванян Аньго (完顏安国) деген адаммен бірге екі бағытпен жорыққа аттанып барып, татарларды жеңіп, оларды Олжа өзені жаққа қуып тастайды. Осы кезде бұрыннан өші бар керей Оң хан мен моңғол Темүжин

қатарлылар әскер шығарып татар билеушісі Меучжэнсяолитуды өлтіріп, оның басын Чэнсян Ванянсяннің қанжығасына байлап береді.

⁷¹ «Юаньши» бұл жерде Темүжін татарлармен өзі барып соғысқан деген сияқты мәлімет береді. Деректемелерде жиі қайталана беретін мұндай қарама-қайшылықтар кейде әдейі қолдан жасалса, көбінесе мәселенің мән-жайын жете түсінбеуден де туындайды. Дей тұрғанмен, моңғол дәуірінен қалған деректемелердің бәріне Темүжіннің шашбауын көтере баяндау тән екені шындық. «Цзиньши. Ванянсянның өмірбаяны» бұл оқиғаның 1196 жылы (Чэнан жыланамасының 1-жылы) болғанын хабарлайды. Татарлар 1185 жылдар шамасында шүршіттердің Цзинь мемлекетінің шекаралық аймақтарына шабуылдарын жилете түскен. Мұндай арандатуға Цзинь мемлекеті де қарап отырған жоқ. Сол жылдың өзінде солтүстікке татарларды жазалауға қыруар әскер аттандырады. Келесі жылы Цзинь мемлекеті татарларды жаньштау үшін тағы да әскер аттандырып, бұл қосынды басқаруды Ванянсянға (完颜襄) жүктейді. Цзинь мемлекеті Моңғолиядағы тайпаларға елшілер аттандырып, татарлардың қылмысын жариялап, оларды Цзинь қосындарымен селбесіп татарларды жазалауға атсалысуға үгіттейді. Нәтижесінде, бұл хабар Темүжіннің құлағына тиеді. Ол бұл хабарды татарларда ата-бабасының кегі бар керейдің Оң ханына жеткізеді. Сонымен, олар әскер аттандырып, Олжа өзенінің бойында татарларды жеңіп, Меучжэнсяолитуды өлтіріп, олардың «арбасын, ат-көлігін, астығын түгел тонап алады». Цзинь қолбасшылары олардың осы жолғы еңбектері үшін керейдің Оң ханына Ван (王/ван-хан) деген атақ береді. Темүжінге Ja`ut-qurı (札兀楊忽里 — Чжаоутихули бұл сөз «шекарашы қосындардың қолбасшысы» деген мағынада болған) деген атақ береді. Бұл әрине, Тоғырыл ханға берілген Ван шенімен салыстырғанда әлдеқайда қораш еді. Соған қарағанда бұл соғыста оның сахарадағы беделі төмен болумен бірге аталмыш соғыста татарларды жеңуде мардымды үлесі де болмаған деуге болады. Егер Тоғырыл ханның ұлы Ілқаның сеңүн (генерал) деген шенін де оған осы соғыстағы еңбегі үшін Цзинь әулеті берді деген жорамал шындыққа асар болса, онда Темүжінге берілген шен Оң ханның ұлы Ілқаға берілген шеннен де кіші болып шығады. Бұған қарап Темүжіннің бұл кезде Моңғолиядағы шама-шарқының қаншалық екендігін шамалау қиын емес. Дегенмен, осының өзі оның моңғолдар арасындағы абыройын асқақтатып, моңғолдарға болған билігін бекемдеуге зор көмегін тигізген тәрізді. Ол жорықтан орала салысымен уағданы бұзды, ата жауымыздан ата-бабаның кегін алу үшін әскер шығарудан бас тартты дегендерді сылтау етіп, қыяттардың бір тармағы болған жүрхилерді талқандап, оларға қарасты халықты тартып алады. Сөйтіп, өз одағы көлеміндегі ең үлкен бақталастарының бірінің көзін жойды.

⁷² Мәтінде 乃蛮 деп хатталған. Біз найман елі деп аудардық. Найман этнонимінің 奈曼 (Найман), 乃满 (Найман), 耐满 (Найман) 奈蛮 (Найман) 乃马 (Найма) деген транскрипциялары да кездеседі. Найман елі бұл тұста Алтай тау жоталарының батысы мен шығысында кең қанат жая қоныстанған

халқы мол қабырғалы ел болды. Олар ұлыс ретінде Қаңқай тауы мен Алтай тауы арасында отырды. Олардың орталық аймағы қазіргі Қобда аймағы маңы болған деген болжамдар бар. Сондықтан олардың өріс-қоныстары Алтайдың күнгей бетіне, Қара Ертіс пен Зайсан маңына дейін, тіпті Тарбағатай тау жоталарына дейін созылып жатқан. Осы маңда олар Жетісудың қарлұқтарымен, Орталық Қазақстан мен Шығыс Қазақстанның қаңлы-қыпшақтарымен тығыз байланыстарда болып отырған. Мұнда қаңлылардың жекелеген топтары Көк Ертістің бойында наймандармен аралас отырған. Ұлыс аумағының екінші бір шеті Жоңғар даласы арқылы Бесбалықтың Ұйғыр Идиқ-құтымен шекараласып жатқан. Наймандардың шығыс жақ шекарасы Қаңқай тау жоталары арқылы керейлермен іргелес болды, солтүстіктегі көршілері Енесейдің қырғыздары болды. «Юаньши» кітабының география туралы баянында олардың бұрынырақта Кем өзенінің жағалауын (Енесейдің жоғарғы бойын. — *Ж. О.*) мекен еткендігі туралы дерек бар. Дегенмен, бұл дерек наймандардың барлығы Енесей бойынан келді деген ұғымды бермеуге тиісті. Онсыз да наймандардың күшейген кездердегі солтүстік шекарасы қырғыздар қоныстанған аймақтарға дейін созылып жатқаны белгілі. Сонымен, наймандардың негізгі бөлігін көп заманнан бері қарай осы өлкені қоныстанып келе жатқан байырғы түркі тайпаларының ұрпағы деуге болады. Кей ғалымдар наймандардың қоғамдық өміріндегі жазу-сызуға ден қоюын, оны өздерінің күнделікті өмірі мен мемлекеттің кәдесіне жарата білуін, дін тұтынуын, қалалар мен кенттерде тұруын, мал шаруашылығымен қоса жер өңдеумен, қол өнеркәсібімен айналысу сияқты өркениет нышандарын олардың ұйғырлар қоныстанған аймақтармен көршілес отыруымен байланыстыра қарауға әуестік танытады (қараңыз: Цай Мэйбяо 1986, 5-бет). Бізше болғанда бұлай деп қарауға еш негіз жоқ. Керісінше, бұл дүниелер Түркі қағанаты мен ұйғыр қағанаты заманынан жалғасып келе жатқан дәстүрлі дүниелер, ата-бабаларынан еншіге тиген халықтың қазынасы болатын. Себебі, олар түркі халықтарының бағзы заманда қалыптасқан мәдениеті мен руханиятын, тілін, салт-дәстүрін, жазу өнерін, өкімет басқару, ел басқару, әскер ұстау тәртібін қалпын құратпай сақтап келген елдің бірі болды. Наймандар да өздерінің шығыстағы көршілері керейлер сияқты несториан дініне мойын бұрады. Олардың бұл дінді қабылдау уақыты керейлермен бір дәуірде болуға тиісті. Ғалымдар «Ляоши» кітабындағы Нянбагэ (粘八葛), «Цзиньши» кітабындағы Нянбаэн 粘拔恩 дегендер найман этнонимінің аталмыш дәуірдегі транскрипциясы деп қарайды. Осы деректемелердің берген мәліметтері бойынша: наймандар қидандар күшейген шақта бір сәт болса да олармен вассалдық қатынас орнатқанға ұқсайды. Олар Ляо патшалығына елшілерін жіберіп, олармен түрлі барыс-келістер жасап тұрған. Кейін қидандардың Қытай жеріндегі Ляо мемлекеті жойылып, Қидан ханзадасы Елюй Даши батысқа қоныс аударғаннан кейін наймандар Батыс Ляо мемлекетімен де бір кез сондай қатынастарда болған еді. Кейін келе Цзинь мемлекетімен арадағы қатынастарына мән бере бастағаны байқалады. «Цзиньши» кітабы

1175 жылы Нянбаэн билеушісі Салия Биньтасы мен қаңлы билеушісі Богу қатарлылар патша ордасына елші жіберіп, Батыс Ляольқтардың берген арнаулы белгісі мен таңбасын тапсырып алып, Цзинь мемлекетінің арнаулы белгісі мен таңбасын беруді талап еткенін хабарлайды. Кейін келе Цзинь билеушілері олардың ханын «Даван» атағымен ұлықтаған. Наймандар болса бұл атақты өз тілдеріне бейімдеп, «Tai-ong» деп атаумен бірге соңына өздерінің «хан» деген сөзін қосып «Tai-ong-han» деп атап келген.

⁷³ «Құпия шежіреде» «Шыңғыс қаған жүркіндермен соғысуға аттанды. Жүркіндер Керуленнің Көде аралының Долан бұлтығы деген жерінде отырғанда, тұтқиылдан шабуыл жасайды. Сашабек пен Тайшу екеуі аздаған адамын ертіп қашып кетеді» деп жазылған.

⁷⁴ Мәтіннің бұл тұсында Сашабектің аты тағы да Сюэчэ (薛撤) деп хатталған.

⁷⁵ Мәтінде бұл жердің аты 贴烈徒 деп хатталған. «Құпия шежіре» оны Тэлэ эту аузы деп жазады.

⁷⁶ Мәтінде 克烈部 (Кэлебу) деп транскрипцияланған. Қытай деректемелерінде керей этнонимі 克烈 (Кэле), 可埒 (Кэле), 凯烈 (Кайле), 怯烈 (Целе), 克列亦 (Кэлеи) 杰列宜 (Цзелеи) т.б. деген сияқты әртүрлі транскрипцияланған. Мұндай транскрипция керей этнонимінің айтылуына едәуір жақын келеді. Аталмыш этнонимнің соңына моңғол тіліндегі көптік «-ит» жалғауының жалғанбауына қарағанда қытайлар керей этнонимін моңғол тілді халықтар арқылы емес, керейлердің өз аузынан естіп, транскрипциялағанына көз жеткіземіз. Ал, моңғолдық деректемелерде және сол негізде қалыптасқан дағдыны сақтай отырып жазылған мұсылман деректемелерінде керей этнонимінің соңына «ит» жалғауы жалғанып, Кегейт болып жазылған. Қытайлық деректемелерде мұндай үлгі негізінен кездеспейді. Соған қарағанда аталмыш дәуірде өздерін шынымен де «керей» деп атаған деуге болар. Керей этнонимі моңғолдық деректемелерде Хэрэйд (Керейд), мұсылман деректемелерінде кераит (Kéräyit — Kereyit) болып транскрипцияланған.

Аталмыш дәуірде керейлер Қаңқай мен Кентай аралығында, Орхон өзенінің жоғарғы бойында, Тұла өзені бойында, атап айтқанда, Орталық Моңғолияда отырды. Олар солтүстікте Селенге өзенінің төменгі бойы мен Байкал көлінің оңтүстігіне қарайғы аймақтарда меркіттермен көршілес болды. Ал, шығыс жағында моңғолдармен іргелес отырды. Оңтүстікте Гоби даласы арқылы таңғыттармен, оңтүстік-шығыс тарапта оңғыттармен шекараласып жатты. Олардың оңтүстік-шығыс жақ шекарасы қытай қорғандарына дейін созылып жатты. Наймандар сияқты керейлер де Алтай тауының шығыс сілемдері арқылы Бесбалықтағы ұйғырлармен түрлі қарым-қатынастар жасап отырған. Олар наймандармен кикілжіңдесіп қалған кезде осы жол арқылы ұйғырлармен, сондай-ақ олардан батысқа қарайғы жерлердегі Қарақытай мемлекетімен және қазіргі Қазақстан аумағында отырған басқа да түркі тілдес халықтармен түрлі қарым-қатынастарда болып отырған. Деректемелерге жүгінер болсақ, керейлердің Ляо патшалығы билік құрып тұрған кездің

өзінде күшті бірлестікке ұйымдасып, өздерінің ең жоғарғы билеушісін хан деп атағаны белгілі болып отыр. Олар сырттай Ляо мемлекетіне вассалдық танытып, олардан Даван (қытайшасы 大王 деп хатталады. Кезінде керейлер мен наймандар көне түріктер сияқты бұл сөзді өз тілдеріне бейімдеп «Тай-оң» деп қабылдаған) деген мансап атын қабылдаса керек (қараңыз: Чэнь Дэ-чжи 2005, 218-бет). Ляо патшалығының Да-ань жыланамасының 6-жылы, атап айтқанда 1089 жылы керей билеушісі Могусыны (Marqus=Marcus) Цзубу тайпаларының билеушісі (бұл жерде қандай атақ берілгені белгісіз, қытайша мәтінде «阻卜诸部长» деп хатталған) деп ұлықтаған еді. Керейлер несториандар болды. XI ғасырдың бастапқы жылдарында «200 мың керей түріктері өз хандарымен бірге дінге шоқынды» деген дерек бар (бұл туралы қараңыз: René Grousset 1998. 245-бет). Бұл дерекке сенер болсақ, олардың несторианды бастап қабылдаған уақыты бұдан әлдеқайда ерте болуға тиіс.

⁷⁷ Мәтінде 札阿紺孛 (Чагааньбо) деп транскрипцияланған. «Құпия шежіреде» негізінен Жақа-Qambu (Жақа-Қамбу) деп жазылған. Рашид ад-дин еңбегінде: Djâgamboï деп атап, осындағы Djâ деген «мемлекет» деген сөз, gamboï «даңқ» деген сөз деп, парсыша айтқанда: Amîr-i vilâyat немесе Amîr-i mou'azzam (бір елдің билеушісі) деген сөз деп түсіндіреді. Деректемелерде оның аты Керейтай делінеді. Березин оның атын Кегй деп жазған (қараңыз: И. Березин 1858, С. 107).

⁷⁸ Мәтінде 脱里 (толи) деп транскрипцияланған. «Құпия шежіреде» Тоорил (To'oril) және Тоорил ванхан делінеді. Рашид ад-динде: Тогорил [tūğ (u)ṙil]. Бұл көне түрік тіліндегі Toghroul немесе Toghril сөзіне тура келеді, бұл сөз кейбір әдебиетте моңғол тілінің өзгерістеріне ұшырап, Тоорил (To'oril) болып өзгерген. Toghroul есімі Селжұқ түріктері билеушілерінің арасында жиі кездесетін есімдердің бірі болған. Мәтіндегі 脱里 осы Тоорил (To'oril) дегеннің қытайша транскрипциясы деуге болады.

⁷⁹ Мәтінде Ван (王) деген иероглиф жазылған.

⁸⁰ Мәтінде 汪罕 (Ванхан) деп транскрипцияланған. Марко Поло оның атын Aung-khan, unc-san деп жазады (қараңыз: Марко Поло, Минаев аудармасы, 82–86-беттер). Рашид ад-дин кітабында aïnk-khan делінеді. Бұлардың барлығы қытайша 王 (Ван) деген иероглифтің транскрипциялануы еді. Аталмыш дәуірде осынау қытай сөздерін парсылар да қабылдаған. Олар «Ван» деген сөзді өз қалпында «Wan» деп қабылдаса, «Даван» деген сөзді «Tai wan» деп қабылдаған. Кезінде түркілер мен моңғолдардың қай-қайсысы да қытайша лауазым атағы болған «Ван» (王) деген сөзді «Оң» деп қабылдаған әрі өздерінің ел билеген вандарын «Оң» деп атаған. Күлтегін ескерткішінде: «Kül tigin yadaŷin orlayu tägdï. Oŷ tutuq yorċin yaraqlıŷ äligin tutdï yaraqlıŷdï qaŷanqa aŷuladï...» делінеді. Қытайлық ғалымдар ескерткішті қытай тіліне аудару барысында, қатысты деректемелерді салыстыра отырып, «Oŷ tutuq» 王都督 (Ван дуду) деп аударған (қараңыз: Гэн Шиминь 2005: 129-бет). Түркі-моңғолдар арасында «Ванды» «оң» деп атап қана қоймастан, әрі «оң» сөзінің түбірінен бірнеше терминдер де жасалған. Мы-

салы, Ванға қарасты халықты «Ongli'ut» деп атаған (қараңыз: Чэнь Дэчжи 1997 (14), 63-бет). Onglighut — «Ванға қарасты халық». Бұл сөздің шығу төркіні Tutuqlighut («түтүкқа қарасты халық») деген сөздің шығу төркінімен бірдей (қараңыз: Хань Жулинь 1982:364-бет). Қорытып айтқанда, мәтінде кездескен Ванханды (汪罕) керейлердің өздері де, көршілері де «Оң хан» деп атаған деуге негіз бар.

⁸¹ Мәтінде 忽而札胡思杯禄 (Хуэрчжахусы Бэйлу) деп транскрипцияланған. Тіркестің алдыңғы бөлігіндегі «Хуэрчжахусы» — оның аты. Рашид ад-дин қүяғүш (Курджакуз-Буюрук) деп жазған. Бұл несториандық ат болуы бек мүмкін. Ал Бэйлу бұл оның мансап дәрежесі немесе құрмет атағы, көне түркі заманынан мәлім болып келе жатқан «бұйрық» сөзінің транскрипциясы дейді. Бұйрық сөзі туралы мәлімет қытай деректемелерінде ең бірінші Түрік қағанатының саяси өміріне қатысты деректемелерде кездеседі. Онда 梅录 (Мэйлу), 梅禄 (Мэйлу), 密禄 (Милу), 媚禄 (Мэйлу) деген сияқты транскрипциялары кездеседі. К.д'Оссон бұл сөздің «Βουουουουου» деген транскрипциясын ұсынады. «Құпия шежіреде» Буйруг (Βууиу) деп жазылған. «Бұйрық» атағы моңғолдардың билік құруының алдында керей, найман, татар билеушілерінің арасында жиі қолданылып келген лауазымның бірі болды.

⁸² Құршақұс Бұйрық хан өлгеннен кейін балалардың үлкені болған Тоғырұл хан тағын қантөгіспен тартып алады. Ол осы мақсатта өзінің Тай-Темүр-Тачі және Бұқа-Темүр деген екі бірдей інісін өлтіріп тастайды (қараңыз: Рашид ад-дин, ҚА, 214-бет). Онымен тынбай Еркеқара есімді үшінші бір бауырын өлтірудің қамына кіреседі. Осы мақсатта ол әкесінің бауырларына да қол сала бастайды. Бірақ әкесінің інісі Гүр хан бұған қарсы болады. Ол Оң ханмен жанжалдасып, Оң хан жеңіліп «Қарауын қысаңы деген жерге барып тығылып, одан жүз кісімен қашып шығады. Сөйтіп, Есүгей ханға келгенде, Есүгей хан оны асырап күтеді. Және өзі бастап әскер алып шығып, Гүр хан Қашын еліне қашып кеткенде, оның халқы мен малын Ван ханға әкеп береді». Оң ханның тағы бір бауыры Еркеқара қорқып қашып шығып, наймандардың Инаншы ханын паналайды.

⁸³ Мәтінде 菊儿 [罕] Цзюйэр[хань] деп транскрипцияланған. Бұл — Gükhan немесе күг-khan дегеннің қытай тіліндегі транскрипциясы. В. В. Бартольд бұл сөзді «Хандардың ханы» деп атайды (қараңыз: В. В. Бартольд 1922. 22-бет). Бұл лауазым — түркі халықтарының арасында бұрыннан бар атақтардың бірі.

⁸⁴ Мәтінде 哈刺温隘 (Халавэнь-ай) деп хатталған. Бұл Қарауын шатқалы немесе Қарауын қысаңы деген сөз. «Құпия шежіреде» Қарауын-хавчил деген жер аты кездеседі. Бұдан тыс «Қараун-жиду» деген жер аты да бар. Рашид ад-дин кітабында осыған ұқсас жердің аты «Қараун-Джидун» деп аталып, бұл жер керейдің жырқын тайпасының билеушісі Күйүк Батырдың иурты (жұрты) делінеді. Мамандар мәтінде кездескен Халавэнь шатқалын Селенге өзені маңында, меркіттер қоныстанған аймақтың оңтүстігінде, Селен-

ге мен Орхон өзендерінің төменгі бойындағы осы екі өзеннің арасындағы тау дейді (қараңыз: Чэнь Дэжи 2005. 226-бет).

⁸⁵ Қытайша 西夏 деп хатталады. Қытайлар Данцяньцян (党羌羌) немесе Дансяньцян деп (党项羌) атаған этнос құрған мемлекет. Қытайлық деректемелер Данцяньцян (党羌羌) немесе Дансяньцян (党项羌) деп атап келген бұл халықты түркі-моңғол жұрты жекеше «Тангу», көпше түрінде «Тангуд» деп атап отырған. Мұсылман деректемелері оларды «Тангут» деп жазады. Ұлыс жерінің Хуанхэнің батысында болғаны үшін қытайлар бұл мемлекетті Хэси (дарияның батысы) деп те атаған. Бір қызығы, осы «Хэси» сөзін моңғолдар өз тілдеріне бейімдеп «Хашин» деп атаған. Бұл елді біздің атабабаларымыз таңғыт деп атаған көрінеді. Мемлекетті 1038 жылы таңғыт билеушісі Ли Юаньхао (Чжао Юаньхао) құрады. Астанасы Синфу (қазіргі ҚХР Нинся Хуэйцзу Автономиялы өлкесінің орталығы Иньчуань қаласы тұрған жерде) деген қалада болады. Олар өз мемлекеттерінің атын «Дася» (大夏) деп атап келеді. Дася мемлекеті географиялық орны жағынан сол кездегі Орталық Қытайда билік жүргізіп тұрған Солтүстік Сун әулетінің солтүстік-батыс тарапына орналасқандықтан, Сун әулетіндегі этностық қытайлар оларды «Сися» (Батыс Ся) деп атауға әдеттенген. Сол негізде қытайлық әдебиеттерде бұл елді «Сися» деп атап келеді. Сися елі ең күшейген кезде ұлыстың құрамында 22 аймақ болған еді. Ұлыстың аумағы бүгінгі Нинься аумағын түгелдей, Ганьсу провинциясының басым көпшілік аумағын және Шаньси провинциясының солтүстік бөлігі мен Цинхай провинциясының солтүстік-шығыс бөлігін, сондай-ақ Ішкі Моңғолияның бір бөлім аумағын алып жатты. Ұлыс тұрғындары ала-құла болып, олардың арасында негізгілері таңғыттар, қытайлар, қидандар, тибеттер мен ұйғырлар болады, негізінен отырықшы егіншілікпен және мал бағумен айналысты. Ұлыста небір ірі шаһарлар болды. Түрлі көлемдегі елді мекендерінің саны да едәуір мол болады. Ел басқарудың түрлі тәртіптері негізінен қытайлық үлгі негізінде құрылады. Өз алдына «Сися жазуы» деген жазулары болады. Ұлыс өз тарихында төңірегіндегі елдермен жиі қақтығысып отырады. Мұнда Орталық Қытай аймақтарында билік құрған Сун мемлекетімен, Солтүстік Қытай жерін билеген этностық қидандардың Ляо мемлекетімен (907–1125 жж.) және этностық чжурчуттердің Цзинь мемлекетімен (1115–1234 жж.) толассыз қақтығысады. Осындай жаугершілікте Сися дербес мемлекет ретінде 190 жыл бойы өмір сүрді. Ақыры 1227 жылы оны моңғолдар біржолата жойды.

Этностық таңғыттардың Сися мемлекеті ХІІ ғасырдың өн бойында Моңғолиядағы қуатты керей ұлысымен аса жақсы қарым-қатынастарда болып отырған (бұл туралы толығырақ қараңыз: «Қазақ өркениеті» 2005. №1, 30–39 беттер).

⁸⁶ Қытай ғалымы Мэн Нань түрлі деректемелерге сүйене отырып, бұл оқиға 1171 жылы болды деп қорытынды шығарған. «Қазақ өркениеті», 2005. №1, 35–37 беттер).

⁸⁷ Қытайша 按答 (Анда) деп хатталған. Бұның көне түрік тілі сөзі екендігі байқалады. Қазақ тілінде бұл сөз жеке-дара сақталмаса да «Құда-анда» деген қос сөздің сыңары ретінде ғана сақталып, әуелгі жеке-дара мағынасы өшкіндеп қалған.

⁸⁸ Мәтінде 华言 (Хуаянь// хуа тілі) деп қытай тілі айтылып отыр.

⁸⁹ Мәтінде 也力可哈刺 (Еликэхала) деп хатталған. «Құпия шежіре» оның атын Егке-Қара деп жазады. Көне түркі-моңғол тілдерінде «егке» сөзінің «билік» және «әмірші» деген мәнісі болған. Бұл атау түркі халықтарының арасында жеке адам аты ретінде де, атақ ретінде де кездеседі. Байырғы заман тағылымында «Қаға» — қасиетті ұғым. Сөйтіп, бұл атты Егке-Қаға деп қалпына келтіруге болады.

⁹⁰ Мәтінде 亦难赤 деп хатталған. Найман ханының аты «Құпия шежіреде» Инанча Билгээ деп жазылған. Көне түрік тілінде inantch (de inan — нану, сену) сөзінің «сенімді немесе нанымды адам», «көпті көрген тәжірибелі адам» деген сияқты мәндері болған (бұл сөз туралы қазіргі қазақ тіліндегі наным, нану, илану сөздерімен салыстырсақ та айтарлықтай түсінік аламыз). М. Қашқари: «Ынанш: сенімді, иланымды Ынанш бег — Сенімді бек» деп түсіндіреді (қараңыз: М. Қашқари. 163-бет). Inantch сөзінің түркі тілдес халықтардың арасында әріден қолданыста болғаны белгілі. Inantchou деген ат VIII ғасырға жататын Орхон ескерткіштерінен де кездеседі. Деректемелер бойынша, бұл лауазым қырғыздардың және олармен қанаттас жатқан тайпалардың билеушісінің лауазымы ретінде «Инал» және «Инан» деген түрде кездесіп отырады. Бұл тектес мәртебе аталмыш дәуірдегі Хорезм шаһ билеушілерінің арасында да жиі кездесетін мәртебе болады. Мысалы: Хорезм шаһына қарасты Отырар билеушісі Қайырқан қаған Тоғлы Иналшұқ (Инанчик) немесе Иналхан деп аталса, Хорезм шаһының бас қолбасшысы Оғул Қаджиб Инанчхан деген атпен белгілі болды. Рашид ад-дин: «...Наймандардың билеушісі Инанч-Билгә Букухан (aīnānġ-b (i)lkeh-būkū-khān)[Inalchuq] еді. «Инанч» деген «сенім» деген сөз; «Билгә» оның құрмет аты. Bilgä kakhan көне түркі және ұйғыр қағандарының аты ретінде үнемі кездесіп отырады. [Мағынасы] «ұлық» деген сөз. Букухан ерте заманда өткен бір ұлы әміршінің есімі. Ұйғырлар және [басқа] көптеген тайпалар оны ерекше құрметтейді [сағына еске алады]» деп жазады.

⁹¹ Мәтінде 河西 (Хәси) деп хатталған. Мұнда қытайлар Хәси деп атап келген Хуанхэнің батысында жатқан Таңғыт мемлекеті айтылып отыр. Хәси туралы 85-түсіндірмеге қараңыз.

⁹² Мәтінде 回鹘 деп хатталған. Бұл ұйғыр деген этнонимнің транскрипцияларының бірі деп есептеледі. Бұл жерде Бешбалықтағы Идүк-құт ұйғырлары айтылып отыр.

⁹³ Мәтінде 回回 деп хатталған. Қытай деректемелерінде хуэйхуэй атауының беретін ұғымы біршама кең. Бұл жерде Орта Азия мен Қазақстандағы отырықшы мұсылман елдері айтылып отыр. Көшпенді түркілер мен моңғолдар сол кездегі бұл елдерді жалпылама «Сартауыл елі» деп атаған. Оң хан-

ның Хуэйхуэй жеріне баруы туралы «Юаньши» берген бұл мәлімет «Құпия шежіреде» де бар. Онда «...одан кейін найманнан қорқып қашып, Сартауыл жеріндегі Шүй өзеніндегі қарақытайдың Гүр ханына барады. Онда бір жыл болған соң, тағы да тоқтай алмай, ұйғыр жерін кезіп, таңғыт еліне өтеді. Бес ешкіні шөрелеп сауып, түйенің шұбатын ішіп күн көріп, соқыр сұр атымен зорға Темүжінге келгенде...» деген сияқты мәліметтер келтірілген. Демек, бұл жердегі Хуэйхуэй өз алдына айырым бір ел емес. Мұнда қарақытай Гор ханға қарасты жерлер айтылып отыр. Яғни Оң хан бұл жолы қарақытай астанасы Баласағұнға келіп, сонда қарақытай билеушісі Гор ханнан саяси баспана іздеген. Бірақ онда да көп тұрақтап тұра алмаған.

⁹⁴ Мәтінде 契丹 деп хатталған. Қидан этнонимінің қытайша транскрипциясы. Бұл жерде Елюй Даши құрған Қарақытай мемлекеті айтылып отыр.

⁹⁵ Оң ханның Орта Азия мен Қазақстан жерінде билік құрып отырған Қарақытай Гор ханмен жанжалдасып, Моңғолияға қай жылы қайта оралғаны беймәлім. Чэнь Дэчжи қазіргі қолда бар деректемелер мен қатысты тарихи оқиғаларға жан-жақты зерттеулер жасай отырып, бұл оқиға 1196 жылдан бұрын болған деген байламға келеді (қараңыз: Чэнь Дэчжи 2005, 228-бет). Бұл оқиғаның 1196 жылдың алдында болғанына көзіміз жеткенмен, қай жылы болғаны күңгірт күйі қала береді. Дегенмен, 1825 жыл шамасында жазылған, Таңғыт елінің тарихы туралы «Сися шуши» атты еңбекте 1173 жылы ақпан айы шамасында Оң ханның Қарақытайға кетіп бара жатқан жолда Таңғыт елін басып өткені, арада бір жыл өтпей 1174 жылдың қазан айы шамасында Қарақытай жерінен қайтып келе жатқан жолда азығы таусылып, қол астындағы нөкерлері қарақшылықпен айналыса бастағандықтан, таңғыттықтардың арнаулы әскер шығарып оны қуып жібергені, осыдан кейін моңғолдың Темүжіні өз адамдарын жіберіп оны құтқарып алғаны туралы дерек кездеседі (қараңыз: «Сися шуши». 442, 443-беттер; бұл деректемелер туралы толығырақ қараңыз: «Қазақ өркениеті» 2005. № 1, 37-бет). Егер «Сися шуши» кітабының авторы У. Гуанчэннің берген деректемелері шын десек, онда керей Оң хан бірінші мәрте әкесінің інісі Гор хан тарапынан 1171 жылы тақтан тайдырылса, екінші мәрте наймандар қолдаған өз інісі Еркеқара тарапынан 1173 жылы тағы бір мәрте тақтан тайған болады. Онда оның Моңғолияға қайтып бару оқиғасы 1174 жылдың соңы болады да, наймандардың жақтасы болған Еркеқараның қолынан керей ұлысының билігін қайта тартып алуы 1175-жылдар шамасына тура келеді.

⁹⁶ Мәтінде 土兀刺河 (Туулахэ) деп хатталған. Моңғолиядағы өзен аты Толаның тағы бір түрлі транскрипциясы. Әдебиетте бұл өзеннің аты Туула болып та кездеседі. Орхон-Енесей ескерткіштерінде негізінен «Тоғла» делінеді.

⁹⁷ Мәтінге қатысты уақыт көрсеткішін 未岁 (Вэйсуэй) деген екі иероглифпен хаттаған. Бұл сөзді «жылға жетпей» деп түсінумен бірге «шамалы уақыттан кейін», «көп өтпей» т.б. деп түсінуге де болады. Бұл «Юаньши» кітабының аталмыш жорық туралы берген жыл көрсетпесі деп қарауға болады. И. Березин бұл оқиғаны жылан жылы, хижраның 593 жылы болды деп

көрсеткен (қараңыз: И. Березин 1858, 111-бет). Бұл жыл 1197 жылға тура келеді. Ол тағы Шыңғыс ханның меркіттерге шабуыл жасап, оларды жеңген жердің атын Монча (Mountcha) деп жазған. «Юаньши» кітабында бұл жердің атын Монача тауы (莫那察山) деп көрсеткен.

⁹⁸ Мелици (蔑里乞) — яғни меркіт. Меркіт тайпасының аты қытай деректемелерінде жеке-жеке: 蔑儿乞 (Мээрци), 灭里吉 (Мээрци), 梅里急 (Милици), 密儿纪 (Миэрци), 默而吉 (Моэрци), 迈礼吉 (Майлицзи) т. б. болып та хатталады. Бұл тектес транскрипциялардың барлығы «Меркі» деген сөзге өте-мөте жуық. Меркіт аты Рашид ад-дин қатарлы мұсылман деректемелерінде Мерикит, моңғол деректемелерінде Мэргид болып әртүрлі жазылған. Тарихи деректемелерде олардың: 兀都夷 (Удуи), 麦古丹 (Майгудан), 脱脱邻 (Тотолін) немесе 脱脱里 (Тотолі), 兀花思 (Ухуасы) немесе 兀洼思 (Увасы), 察浑 (Чухунь [қазақ меркіттерінің бір табы қазір де «Шағыр» делінеді]) деген жекелеген рулардан құралғаны айтылады. «Құпия шежіре» меркіттерді «үш меркіт» деп атап, үш меркітке Удуйд мэргид, увас мэргид, хаат мэргид қатарлы тайпаларды жатқызады. Меркіттер Удуит (Отау ұй), Оуас (Ou'as Merkit [қытайшасы: 兀洼思] немесе Ouhuas [қыт.ауд: 兀花思] және 合阿惕 Қият (Qa'at) деген үш тайпадан құралған. Рашид ад-дин еңбегінде удуйт меркіттің жеке-жеке: Угуз (aūifz) [бұл тайпаның аты Рашид ад-дин еңбегінің түрлі нұсқаларында бірдей емес, атап айтар болсақ, S нұсқасында: aūhr; C нұсқасында: aūīgū-mrkīt; L нұсқасында: aūī (?g)ū-mrkīt (?t); B нұсқасында: azhr-mkrit; Березин: aūhr-mkīt (Орысша ауд: Ухур-мергит)], Мудан және Тудалин деген рулардан құралғанын мәлімдейді. Мұндағы Удуит меркіттері Орхонның төменгі бойындағы Буракер деген жерде, оуас меркіттер (Ou'as Merkit 兀洼思) Орхон мен Селенгенің ортасындағы Тахун аралында, қияттар Селенге өзеніндегі Қарашкегерде отырған деп мәлімдейді. Аты аталған үш тайпа удуйт тайпасына ұйытқы етіп жалпылама меркіттер деп аталған. Меркіттер өз билеушісін «бек» деп атаған. Бектердің бегі — Ағабек (немесе Тайбек) деп аталса керек. Ағабектер негізінен удуйт меркіттерден шыққан. Үш меркіт біртұтас осы Ағабекке бағынатын болған. Меркіттер XII ғасырдың өн бойында қуатты ұлыс ретінде сақталып келген. Деректемелерден белгілі болғандай, моңғолдарды Хамбағай хан билеген кездерде меркіттер мен моңғолдар дос ел болған. Ол кездері Хамбағай ханның ұлы мен меркіт бегі Тудур аңда болған. Кейін келе моңғолдар оларға біртұтас одақ құру туралы талап қойса керек. Бірақ бұл ұсыныс меркіттердің қарсылығына тап болады. Артынша моңғолдар әскер аттандырып, жаулап алу жорықтарын ұйымдастырады. Нәтижесінде Тудур қолды болып, оның ұлы Тоқто қашып кетеді. Осыдан кейін екі ел арасындағы соғыс оты тұтана бастаған.

1125 жылы қидан Елюй Даши батысқа ауған кезде, осы меркіттерден көмек алғаны туралы мәлімет бар. Моңғол баһадүрі Есүгей заманында болған «жесір дауынан» кейін екі ел арасындағы алауыздықтардың соңы түрлі жаугершіліктерге апарып соқты. Меркіт тайпасы бүгінгі қазақтардың құрамында Орта жүздегі Он екі абақ керейдің бірі ретінде сақталып келеді.

Қытай деректемелерінде меркіттердің аты ХІ ғасырдан бастап көріне бастайды. Орхон мен Селенге өзендерінің төменгі бойына қоныстанған олар орман халықтарымен көршілес орын тепкен. Меркіттер жауынгерлігімен, мергендігімен маңайындағы көршілерін иманына келтіріп отырған. Олар да басқа түрік текті тайпалар сияқты Ляо әулетінің Да-ань сегізінші жылғы (1092 ж.) керей билеушісі Могусы (Марғұз) туының астына топтасып, атажұртын қидан шапқыншылығынан азат ету жолындағы соғыстарға қатынасады. Шоучан жылнамасының үшінші жылы (1097 жылы. — Ж. О.) Ляо мемлекетінің сол кездегі кезекті лясосибэйлуҷжаотаошиі (Ляо мемлекетінің солтүстік-батыс тарапындағы Чжаотаоши атты органының міндеттерін атқарушы ұлығы. — Ж. О.) Елюй Олэла бастаған Ляо басқыншыларынан жеңіліп қалады. Меркіт билеушісі Хулуба (Хұлұбай. — Ж. О.) Ляо қолбасыларымен бітімге келеді. Ол Ляо өкіметіне бұрынғы өріс-қоныстарын өздеріне қайтарып беру туралы талаптар қояды. Артынша екі жақ бір мәмілеге келсе керек. Себебі, «Ляоши» кітабы меркіттердің осыдан кейінгі бір мезгіл уақытта Ляо мемлекетіне елші жіберіп, тарту-таралғы беріп тұратыны туралы мәліметтерді ұсына бастайды.

⁹⁹ Мәтінде 脱脱 деп хатталған. Аталмыш дәуірдегі меркіт бегі. «Юаньши» сияқты қытайлық деректемелерде удуйт меркіттің бегі болған бұл адамның есімі негізінен алғанда 脱脱 деген екі иероглифпен хатталады. Бұл есімді t'o-t'o=Тоқто деп қалпына келтіруге болады. Рашид ад-дин өз еңбегінде оның атын Тоқтай-беки, Тоқта-беки деп екі түрлі жазған. «Құпия шежіре» «Тоқтоуа-beki» деп жазады. Әр ел әдебиеттерінде хатқа түскен үлгілеріне қарағанда аталмыш меркіт бегінің аты сірә «Тоқта-аға-бек» болса керек. Себебі, меркіттердің ең жоғарғы билеушісі өздерін «бек» деп атағаны бізге көп жағдайда белгілі жайт есептеледі. Меркіт өз ішінде үш тармаққа бөлінгенімен, қалған екі тобының бәрі бір удуйт меркіттің бегі Тоқта-бекке бағынып отырған. Осы орайда олар өз әміршілерін «Агабек» деп атаған. Сонымен, жоғарыда көрсетіп өткеніміздей, әр ел деректемелерінде әртүрлі аталған меркіт әміршісінің аты «Тоқта-аға-бек» делінсе керек (бұл есім және оның лауазымы туралы қараңыз: Р. Pelliot, «T'ong rao». 1930, 24). Біз мәтінде оның есімінің 脱脱 деп транскрипцияланған тұстарын түгеледей «Тоқта» деп аудардық.

¹⁰⁰ Мәтінде 莫那察山 (Моначашань) деп хатталған. Бұл таудың аты «Құпия шежіреде» Мурыш суілі деп жазылған. Рашид ад-дин Монча деп жазған. Бұл таудың нақты орны әзірше белгісіз.

¹⁰¹ Бұл соғыста Оң ханның жеткен табыстары осының алдындағы Темүжиннің меркіттерге шабуылы кезінде қол жеткізген табыстарынан әлдеқайда қомақты болған. Бұл жолы ол меркіт бегінің Тоғұз бек (Tôgüz bek) деген бекзадасын өлтірген. Қүгүқтай (Қүгүқтайды Рашид ад-дин I том, бірінші кітабында қағуны деп көрсетеді. Ал екінші кітабында оның қызы делінген) және Шағарун есімді екі қызын және ханымдарын, Ходу, Чулун [Рашид ад-дин Тоқтабектің Чилаун есімді бұл ұлын Оң ханның қызынан туған жиені еді деп мәлімдейді (қараңыз: Рашид ад-дин, ҚА, I—1 82-бет)]

деген екі баласын, қарасты халқымен қоса иемденіп алған. Рашид ад-дин бұл оқиғаның шамамен жылқы жылы, хижраның 594 жылы болғанын хабарлаған. Бұл 1198 жылға тура келеді.

¹⁰² Мәтінде 不 (魯欲) [欲魯] 罕 Бу (луюй)[юйлу] хан деп хатталған. «Юаньши» кітабының көне нұсқаларында бұл тіркес (魯欲)罕 (Бу (луюй) хан) деп хатталған. Кейін келе «Юаньши» кітабын баспадан қайта шығару кезінде мәтінтанушылар мен ғалымдар «Шэнуциньчжэнлу», «Құпия шежіре» және Рашид ад-диннің «Жылнамалар жинағы» қатарлы еңбектерді салыстыра отырып, 不[欲魯]罕 Бу[юйлу]хань деп өзгерткен. Бұл Бұйрық хан дегеннің қытайша транскрипциясы еді.

Бұған дейін найман ханы Бұйрық хан мен моңғолдар арасында пәлендей қақтығыс болмағанын ескергенде бұл реткі жорықтың мақсатын Темүжінмен байланыстыруға келе бермейді. Найман ұлысын бүкіл керей ұлысының қас дұшпаны деуге тіпті де келмейтін еді. Себебі, бұған дейін найман билеушілері керей ұлысын құлатуды мақсат еткен емес. Бар болғаны Оң хан бастаған топтың керей ұлысындағы билігін құлатып, оның орнына өздеріне бауыр басқан Еркеқара сияқты адамдарды қоюды мақсат тұтып келеді. Сондықтан бұл реткі жорықты Темүжіннің де емес, керей ұлысының басқа ақсүйектерінің де емес, тек қана Оң ханның жеке мүдесі үшін ғана жасалды деуге болады. Себебі, бұл тұста найманның әйгілі Инаншы Білге қағаны өліп, оның мұрагер ханзадалары Тайаң хан мен Бұйрық хан тұтас бір ұлысты екіге бөледі. Біреуі байырғы найман жерінің жазық өлкелеріне, екіншісі таулы өңірлеріне билік жүргізіп, бір-бірімен араз болып отырған еді. Бұл енді байырғы түрік жұртының бірегей қағаны болуға ұмтылған Оң хан үшін наймандармен арадағы ескі даудың есебін айырып, кеткен есесін қайтарудың табылмас сәті болса керек. Бұл жорық моңғолдың тізгінін өз қолына алуды мақсат тұтқан Темүжін жөнінен алғанда да үлкен жетістік болды. Ол бірінші рет моңғол жерінен аттап шығып, Алтайдың күнгеі бетін көріп қайтты. Сосын басқа елді жаулап алудың, салбурынды ұзақ жорықтың не екенін көзі көреді. Дәл осы жорықтан бастап Темүжіннің санасында өзгерістер байқалады. Оның бұрынғы моңғолдардың қожасы болу арманы тағы бір биікке көтеріледі. Оң хан бұл жорықта Тайаң ханға тиіскен жоқ. Алдымен Ұлықтақ пен Соғоқсу (Қобда өзенінің басы) маңындағы Бұйрық ханға шабуыл жасаған. Олар тосын келген қалың қолды көріп Алтайдың күнгеі бетіне таман жылжып кетсе керек. Оң хан әскерлері найманның алдыңғы шеп қосындарымен Құмсеңгір мен Үліңгір маңында кездесіп, жеңеді. Одан әрі қазіргі ҚХР ШҰАА Бурлытоғай ауданы аумағындағы Қызылбаш көліне (қазір Үліңгір деп аталады) дейін қуып барады. Рашид ад-дин Бұйрық хан осы жерден Кем-кемшікке қашып барды деген мәліметті ұсынады.

¹⁰³ Оң ханның Темүжінмен бірге найманның Бұйрық ханына жасаған бұл жолғы жорығы 1199 жылы болған.

¹⁰⁴ Мәтінде бұл жердің аты қытайша 黑辛八石 (Хэйсинбаши) деп хатталған. Бұл Қызылбаш деген түрікше топонимнің қытайша транскрипция-

сы болатын. Бұл жер қазіргі ҚХР ШҰАА аумағындағы Алтай аймағында. Осы аймақта Үліңгір өзені құятын Ұлыұңгір деген көл бар. Оны ерте заманда «Қызылбаш» көлі деп атаған. Рашид ад-дин бұл көлдің атын «Qizil-tach» деп жазады. Бұл Рашид ад-диннен немесе кейінгі кездегі көшірушілерден кеткен қателік не көлдің «Qizil-tach» деген де аты болғаны қазірше беймәлім. Дегенмен, көлдің аты «Qizil-bachi» болуға тиіс. Бұл жағын моңғолдық деректемелер де растай алады. «Құпия шежіре» бұл көлдің атын «Хишилбаши нуур» деп жазады.

¹⁰⁵ Мәтінде бұл найман қолбасшысының есімі 也的脱孛魯 деп хатталған. Бұл сөзді иероглифтердің дыбысталуына қарай отырып: Иеті-тобұлұқ деп оқуға болады. Әйткенмен, Рашид ад-дин бұл адамның атын Yéti-Toùqlouq (Жеті тулы) деп жазған. Біз осы мәліметті дұрыс деп ойлаймыз.

¹⁰⁶ Мәтінде 曲薛吾撒八刺二人遇 (Цюйсюеу сабала эр жэнь юй) деп хатталған. Соған орай бұл тіркесті Цюйсюеу, Сабала екеуімен кездесті деп түсінуге келеді. Моңғол және мұсылман деректемелері мен «Юаньши» кітабынан басқа қытайлық деректемелердің берген мәліметі осындағы «Цюйсюеу, Сабала» деген тіркестің бір ғана адамның аты екендігіне көзімізді жеткізеді. «Юаньши» кітабында «Наймандардың батыр қолбасшысы Цюйсюеу, Сабала екеуімен кездесті» деген жаңсақ мәлімет беруіне оның авторларының «Цюйсюеу Сабала» деген тіркесті екі адамның есімдері деп қарастыруы себепкер болған сияқты. Рашид ад-дин оның атын: «Küksü-Sābrāq (Küks (a)- ū-sābrāq) деп жазады. Ол тағы «Küksü деген жөтел немесе көксау науқасы салдарынан даусы сырылдап шығатын адам. «Sābrāq» жер аты ...» (Бұл адамның аты Рашид ад-дин кітабының түрлі нұсқаларында біркелкі емес. В, I, С нұсқаларында Sāigāq; L нұсқасында Sāigāt болып келеді. Екінші кітапта да басқашалау. Онда Көксеу Сабрак делінеді) деп жазады. «Құпия шежіреде» көбінесе Kōkse`u Sabraq деп жазғанымен, ішінара Kōksegu Sabraq деп атаған. Сонымен, наймандар өзінің осынау әйгілі қолбасшысын көксау адам сияқты белгілеріне қарай оған Küksü-Sābrāq — Көксау-Сабырақ деген лақап ат берсе керек. Рашид ад-дин оны «Бұйрық ханның бектерінің бегі» деп атаған.

Найманның осы қолбасшысы өз қосындарымен келіп, Үліңгір тараптан жорықтан қайтқан Оң ханның Тола өзені бойына қайтар жолынан тосып жатса керек. «Құпия шежіре» берген мәлімет бойынша бұл жердің аты «Байдрақ бәлчир» делінеді. Рашид ад-дин бұл жерді «Байдарақ-Бәлчирә» деп атайды және бұл атаудың Байтарақ деген оңғыт ханшайымының есімімен байланысты қойылғанын айтады. Бұл жер қазіргі Моңғолиядағы Хангай тау жоталарының күнгей бетінде делінеді.

¹⁰⁷ «Құпия шежіре», Рашид ад-дин кітаптары қатарлы еңбектерде осы түні Жамұқаның Оң ханға Темүжиннің наймандарға қашу ниеті бар деген сияқты сөздер айтып, Оң ханды азғырғаны туралы мәліметтер бар.

¹⁰⁸ Мәтінде 薩里河 (Салихэ) деп хатталған.

¹⁰⁹ Мәтінде 亦刺合 (Илахэ) деп хатталған. «Цинчжэнлу» кітабында да «Юаньши» кітабымен бірдей 亦刺合 (Илахэ) деп көрсетілген. Рашид ад-

дин болса оның атын Иqeh деп жазады. «Құпия шежіреде» Nilqa делінген. P. Pelliot кезінде осынау керей ханзадасының атын Иqа немесе Паqа деп атау дұрыс деп ескерткен еді.

¹¹⁰ Мәтіннің бұл тұсында жоғарыда аталған найман қолбашысының есімін 曲薛吾 (Цюйсюеу) деп қана жазған. Сондықтан біз оны «Көксау» деп түсінуді жөн көреміз.

¹¹¹ Мәтінде 卜鲁忽得? (Булухуда) деп транскрипцияланған. Бұл Бүркіт деген есімнің қытайша транскрипциясы болса керек.

¹¹² Мәтінде 太子 (Тайцзү) деп хатталған. Бұл ханзада деген сөз. Мұнда Темүжін айтылып отыр.

¹¹³ Мәтінде 四良将 деп хатталған. Бұл сөз «төрт мықты қолбасшы» деген мағына береді. Көне түркі-моңғол тілінде дәл осы мағынадағы арнаулы атау болған. «Құпия шежіре» бұл атауды «külüküd» деп көрсетеді. Осыны ескере отырып, бұл сөзді «төрт күлік қолбасшы» деп аударуға да болады.

¹¹⁴ Мәтінде 博尔术 деп хатталған. Оның аты Во’орси делінсе керек. Арулат тайпасынан шыққан адам. Деректемелерде жазылуынша оның әкесі кезінде Есүгей батырдың сенімді серіктерінің бірі болған. Өлген және туған жылдары туралы нақтылы дерек жоқ. Шыңғыс ханның «Dorben-kuluhud» деп аталған әйгілі төрт қолбасшысының бірі.

¹¹⁵ Мәтінде 木华黎 деп хатталған. Қытай деректемелерінде оның аты 木合黎 (Мухәли), 模合里 (Мохәли) деп те транскрипцияланған. Қазақша бұған дейін Мүкүлай деп жазылып келді. Оның аты Muqali деп аталса керек. Жалайыр тайпасының адамы. Шыңғыс ханның «Dorben-kuluhud» деп аталған әйгілі төрт қолбасшысының бірі. 1170 туылып, 1223 жылы дүниеден өтеді.

¹¹⁶ Мәтінде 博罗浑 деп хатталған. Тарихи деректемелерде ол Boroqul деп аталған. Туған жылы туралы дерек жоқ. 1207-жылы қол тұмат еліне қарсы жорықта қаза тапты. Шыңғыс ханның «Dorben-kuluhud» деп аталған әйгілі төрт қолбасшысының бірі.

¹¹⁷ Мәтінде 赤老温 деп хатталған. Сулдус тайпасының адамы. Өлген және туған жылдары туралы мәлімет жоқ. Шыңғыс ханның «Dorben-kuluhud» деп аталған әйгілі төрт қолбасшысының бірі.

¹¹⁸ Мәтінде 哈撒儿 деп хатталған. Моңғолдық әдебиеттерде Зоши Хасар. Қытайлық деректемелерде 搠只哈撒儿 (Шочжи Хасаэр) деген атпен де кездеседі (1164—?). Батырлығымен және мергендігімен әйгілі болған. Оң ханның наймандарға қарсы соғысында ерлігімен көзге түскен.

¹¹⁹ Мәтінде 忽阑盍侧山 деп хатталған.

¹²⁰ Мәтінде (沆忽) деп хатталған. «Цинчжэнлу» кітабында оның атын Ханху-Ахучу (沆忽-阿忽出) деп жазады. Рашид ад-дин берген мәлімет бойынша «Анку-Хақушу» делінеді.

¹²¹ Бұл соғыс 1200 жылы болды.

¹²² Мәтінде 哈答斤部 деп хатталған. Қытай деректемелерінде бұл тайпаның аты 合答斤 (Хэдацзинь), 合塔斤 (Хэтацзинь), 哈答吉 (Хадацзи), 哈塔斤 (Хатацзинь) деген иероглифтермен де хатталған. Бұлардың барлығы

Qatagin деген атаудың әр басқа транскрипциясы болды. Қатагин нирун моңғолдарына жататын тайпа саналады. Темүжинмен ең көп соғысып, оның бүкіл моңғол билігін өз қолына алуына қарсы шығып, жаугершілік көрсеткен моңғол тайпаларының бірі. Кейінгі тарихтарда қатаған деген атпен белгілі.

¹²³ Мәтінде 散只兀部 деп хатталған. Нирун моңғолдарынан тараған тайпа. Бұл тайпаның атын моңғол деректемелері мен мұсылман деректемелерінде салжид (Saldji' out) деп жазады. Қытайлық деректемелерде 珊竹 (Шаньчжу), 撒只兀 (Сачжиу), 散只兀儿 (Саньчжиуэр) т. б. деп те жазылған. «Цзиньши» кітабында 山只昆 (Шаньчжикунь) деп жазылған.

¹²⁴ Мәтінде 朵鲁班部 деп хатталған. Бұл да нирун моңғолдарынан тараған тайпа. Оны моңғолдар дүрвән (Dörgan немесе Dörbän) деп атағаны белгілі. Қытайлық тарихнамаларда 朵儿边 (доэрбань), 秃鲁班 (тулубань), 度礼班 (дулибань), 都鲁班 (доулубань) деп те жазады.

¹²⁵ 阿雷泉 Алэйцуань — Алэй бұлағы. Моңғолдық деректемелерде «Ал-хуэй булаг» делінеді.

¹²⁶ Мәтінде 弘吉刺 деп хатталған. Қоңырат деген этнонимнің қытайша транскрипциясы. Тарихи деректемелерде қоңырат сөзі 弘吉列 (хунцзиле), 晃吉刺 (хуанцзила), 雍吉列 (юнцзиле), 饗吉里 (юнцзили), 翁吉刺惕 (вэнцзилати) деген түрде де кездеседі. «Ляошиде» 王纪刺 (ванцзила) деп хатталған. Шүршүттер құрған Цзинь әулеті заманындағы еңбектерде 广吉刺 (гуанцзила) 光吉刺 (гуанцзила) деп хатталған. Арғұн өзені мен Хулунь-Бүйір көлдерінен шығысқа қарай қытай қорғанына таяу жерлерге қоныстанған. Әбілғазы, Қадырғали Жалайыр қатарлылар қоңыраттарды Огус-Динлиннен таратады (қараңыз: Әбілғазы 1992. 40-бет; К.Д.Оссон 2003. 203-бет; Қадырғали Жалайыр 1997. 25-бет). Рашид ад-динде және моңғол шежірелерінде қоңыраттар нағыз моңғолдар тобына емес, дарликин (жай моңғолдар) тобына жатқызылады. Олардың жаттығын моңғол аңыздары Ергене-Құннан ең ерте шыққан тайпа болғандығынан деп түсіндіреді. Бұл тайпаның арғы аталары Ергене Қип тауынан шыққан кезде, олардың аяқтары қоламтаға күйіп қалғандықтан, олардың көбінің аяғы кемтар болып келетіндігі туралы да аңыз бар (қараңыз: И. Березин. ТВО. 7, 195-бет). Қайткен күнде де қоңыраттардың моңғолдардан ерекшелігі болғаны, моңғолдарға қарағанда әлдеқайда өркениетті болғаны анықталып отыр. Қытайлық деректемелер қытай қорғаны маңына қоныстанған қоңыраттар мен оңғыттардың отырықшылыққа бейімділігін сөз етіп, олар «Жер өңдеп егін салумен айналысады... Өздері өндірген түрлі дақылдардан тамақ әзірлейді» (қараңыз: «Цзяньян жылдарынан бергі жылнамалар», 33-цзюань.) және кейбіреулері «там үйлерде тұрады. Шөптің шүйіні мен судың тұнығын іздеп, көшіп-қонған кезбе тіршілік кешірмейді» (қараңыз: Ту Чи, 153-цзюань, моңғол рулары 2) деген деректер қалдырған. Сондықтан да қытай деректемелері өркениетті қоңыраттарды көшпенді моңғолдардан ерекшелеп түрік тілді оңғыттармен бір топқа жатқызған. Сөйтіп, қоңыраттар мен оңғыттарды өркениетке бейім 熟鞑靼 (Шу-Дада — піскен татар деген сөз) немесе 白鞑靼 (Бай-Дада — Ақ

татар деген сөз) деген атпен атап келді. Керісінше, үш өзеннің басына көшіп келіп, көшпенді мал бағуды кәсіп көзіне айналдырып, көшпенді тірлікке енді-енді бейімделе бастаған моңғол тайпаларын жабайыларға қолданатын 黑鞑靼 (Хэй-Дада — Қара татар) немесе 生鞑靼 (Шэн-Дада — Шикі татар) деген сөздермен атады. Демек, қытайлар бұл кезде қоңыраттардың даму деңгейі моңғолдарға қарағанда көш ілгері деп білген.

Ляо әулеті заманында, жоғарыда айтылғандай, «Ақ татар» атанған қоңыраттар басында Ляо мемлекетіне бағынышты болған еді. Кейін қидан ханзадасы Елюй Даши батысқа ауған тұста осы қоңыраттардың көмегін алған еді. Кейін Цзинь әулеті заманында Моңғолиядағы белді тайпаның бірі ретінде деректемелер бетінен бой көрсете бастады. «Цзиньши» кітабы хабарлаған «Солтүстіктегі гуанцзила (Қоңырат) тайпасы, көптеген тайпаларды бастап шекараға жиі-жиі шабуылдап отыр» деген сияқты деректемелер қоңыраттардың аталмыш аймақтағы ұйытқылық рөлін әйгілейді. Шыңғыс ханның Моңғолиядағы түркі-моңғол тайпаларын бір тудың астына біріктіру жолындағы қимылдары нәтижесінде қоңыраттар екі жарылып кетті. Елдің бір бөлігі Дэй Сеченнің бастауымен Шыңғыс ханға берілсе, екінші тобы 1200 және 1201 жылдары жаджират қатарлылармен одақ құрып, Шыңғыс ханға қарсы соғысы. Бұл соғыс сәтсіз болып, олардың бір бөлімі Шыңғыс ханға бағынды. Қалған бөлігі Алтай жаққа беттеп, наймандарға қосылды.

¹²⁷ Мәтінде 迭夷 деп хатталған. Қоңырат тайпасының адамы. Темүжіннің қайын атасы. Борте-Фуджиннің (Бөрте ханымның) әкесі ретінде белгілі. Рашид ад-дин оның атын Дай-Нойон және Дай-Цзээн, моңғол деректемелері де Дай-Цзээн (Дей шешен немесе Дөй-шешен) деп жазады. «Юаньши» 118-цзюанында оның аты Тэ Сюэчань (特薛禅) деп хатталған.

¹²⁸ Мәтінде 虎图泽 (Хутуцзэ) деп хатталған. Бұл — Хуту көлі. Рашид ад-дин «Кутун наур» деп жазады.

¹²⁹ Мәтінде 杯亦烈川 деп хатталған. Яғни Буир-нор. Қазіргі Моңғолия мен ҚХР шекарасына таяу жатқан көл.

¹³⁰ «Юаньши» кітабы мен қытайлық басқа деректемелер бұл оқиғаны Жамұқа Горхан атанғаннан кейін болған соғыстың алдында болғанын хабарлап келді. Бұл туралы Рашид ад-диннің берген дерегі де «Юаньши» кітабымен бірдей. Керісінше, «Құпия шежіре» алдымен Жамұқаның Горхан атанғанын тізбектей отырып, айтулы оқиғаның Жамұқа Горхан сайланудан кейін болғанын баяндайды. Осы себепті бұл оқиғаның нақты жыл көрсеткішін атап көрсету қиын.

¹³¹ Мәтінде [怯]绿麟 деп хатталған. Бұл моңғолдар «Kelügen müren» деп атаған өзеннің қытайша транскрипцияларының бірі. Рашид ад-динде бұл өзеннің аты k (a)lūgān делінеді.

¹³² Мәтінде бұл адамның аты 按敦阿述 (Аньдуньашу) деп транскрипцияланған. «Құпия шежіре» Алтан-Ашуг деп жазады. Altoun-achouq — Алтын ашуық деген сөз көне түркі тілінде «алтын дулыға» деген мағынаны білдірген.

¹³³ Мәтінде 燕火脱儿 деп хатталған. Оң ханның бұл әмірінің аты «Құпия шежіреде» Elquotour (Элхудур) делінеді. Рашид ад-диннің кітабында Pqūtqūr (Іл-Құтқұр) болып жазылған. Рашид ад-динде және басқа деректемелерде бұл жолы Оң ханнан бөлініп найманның Тайан ханына қосылғандардың арасында Жақа-Қамбұдан тыс Оң ханның Іл-Құри (Іл-Quri), Іл-Құтқұр (Іл-Qutqur), Нарын-Тоғрыл (Narin-Togril), Алын-Тайші (Alin-Taischi) қатарлы әмірлері де болған делінеді.

¹³⁴ Мәтінде 撒撒儿山 (Чэчээршань) деп хатталған. Бұл тау қытай жеріне таяу маңда, қоңыраттар қоныстанған аумақта болған. «Құпия шежіреде» «Цзэгэр» деген жеке түрде де, «Цэкэр-Чухурху» деген тіркеспен де кездеседі.

¹³⁵ Мәтінде 阿刺兀都儿 (Алаудоуэр) деп хатталған.

¹³⁶ Бұл соғысты Рашид ад-дин де 1202 жылы болған деп хабарлайды. Бұл мәлімет «Юаньши» кітабы берген мәліметпен бірдей. Әйткенмен «Құпия шежіренің» бұл туралы берген дерегі қытай және парсы деректемелеріне қарама-қарсы. «Құпия шежіре» бұл соғысты «Юаньши» кітабы алдағы жерде баяндап беретін түрлі тайпалардан құралған Оң хан мен Темүжинге қарсы одақтастардың біріккен шабуылынан кейін болған деп мәлімдейді. Мұны «Құпия шежіренің» тарихи оқиғаларды тарихи деректемеден гөрі эпостық дастанға тән ерекшеліктермен баяндауға бейімділігінен деп білуге болады.

¹³⁷ Мәтінде 鞑河 (Цзяньхэ) деп транскрипцияланған. «Құпия шежіреде» «Қан өзенінің Ергүнеге құйғанында, Жамұқаны хан деп ұлықтап, ...» делінеді.

¹³⁸ 公立札木合为局儿汗 (гун ли Жамұқа вэй Цзюйэр хан) делінген. Бұл «...барлығы бірге Жамұқаны Гүрхан деп ұлықтады» деген сөз. Горхан немесе Гүрхан деген байырғы заманнан келе жатқан түркілік лауазым атағы. Бұған дейін бұл лауазымды біз ең бірінші керей билеушілерінің арасынан кездестіргенбіз.

¹³⁹ Мәтінде 秃律别儿 (Тулюйбеэр) деп хатталған. Басқа деректемелерде мұндай өзен аты кездеспейді. Зерттеушілер оны Ергүне дариясына құятын шағын өзендердің бірі деп қарайды.

¹⁴⁰ Мәтінде 塔海哈 деп жазылған.

¹⁴¹ Мәтінде бұл адамның аты 抄吾儿 деп транскрипцияланған.

¹⁴² Мәтінде 海刺儿, 帖尼火鲁罕之地 делінген. Бұл соғыстың қайда болғаны туралы «Цинчжэнлу» кітабының берген мәліметі де «Юаньши» берген мәліметпен бірдей: «战于海刺儿-帖尼-火罗罕之地» (Хайлаэр-Тениху лу хань жерінде соғысты) делінген. Рашид ад-дин бұл соғысты yīdī-qūqān деген жерде болды деп мәлімдейді. Сонымен, бұл жер Манжурия тараптағы Ергүне өзеніне келіп қосылатын Хайлар өзені маңында болған. «Құпия шежіре» бұл соғыстың Көйтен (Көуитен) деген жерде болғанын хабарлайды. «Құпия шежіренің» мұндай мәлімет беретін де жөні бар. Себебі, «Құпия шежіре» осы жолғы болған соғыс пен осыдан кейін болған «Көйтен шайқасын» бір соғыс ретінде баяндаған. Бұл соғыс 1202 жылы болды.

¹⁴³ Бұл жерде сөз болып отырған қоңыраттар олардың жекелеген тобы деуге болады.

¹⁴⁴ Ит жылы — 1202 жылғы ит жылы айтылып отыр.

¹⁴⁵ Мәтінде бұл жердің аты 兀鲁回失连真河 деп көрсетілген.

¹⁴⁶ Мәтінде татарлардың бұл тайпасының аты 按赤塔塔儿 деп хатталған. Рашид ад-дин кітабы мен «Құпия шежіре» бойынша Алчи-Татар делінеді.

¹⁴⁷ Мәтінде татарлардың бұл тайпасының аты 察罕塔塔儿 деп хатталған. Рашид ад-дин кітабы бойынша Татар-чаган. «Құпия шежіре» бойынша цагаан-татар делінеді.

¹⁴⁸ Бұл соғыс Темүжіннің Оң ханның көмегінсіз өзі жалғыз жүргізген алғашқы шапқыншылық соғысы болды.

¹⁴⁹ Мәтінде бұл адамның аты 按弹 деп хатталған. «Құпия шежіреде» Алтан деп жазады.

¹⁵⁰ Мәтінде 火察儿 деп хатталған. «Құпия шежіре» қатарлы еңбектерде Хучар деген атпен белгілі адам.

¹⁵¹ 答力台 (Далитай) деген аттармен аты аталған бұл адамдар «Құпия шежіре» қатарлы еңбектерде Даритай-Отчигин деген атпен белгілі. Бұл үш адамның үшеуі де Темүжіннің өз туған-туысқандары еді.

¹⁵² Мәтінде 阿兰塞 деп хатталған. Бұл сөзді Алан қамалы деп аударуға тура келеді. Шүршіттің Цзинь мемлекетінің солтүстіктегі көшпенділерден қорғану мақсатында тұрғызған шекаралық қамалы. Бұл қамалдың орнын «Шэнуциньцзинлу» кітабы «Чжуанчжоудың солтүстігінде» деп көрсетеді. Ертедегі Чжуанчжоу қазіргі Чифэн қаласының солтүстігінде болады. Әйткенмен, шүршіттердің қорғаныс қамалдарының қазіргі Ішкі моңғолдың Сиучжумуцинь қошуының (西乌珠穆沁旗) оңтүстігінде жатқан, Үлкен Хинган жоталарының сілемдері саналатын Уланьвао гэ ту тауын басып өткені анықталып отыр.

¹⁵³ Мәтінде 阙奕坛之野 (Цюэитань жчие), яғни Цюэитань даласы деп хатталған. Деректемелерде Кюйтен (моңғолша: Kuiten — суық деген сөз) деген атпен белгілі. Бұл жердің қайда екені туралы әртүрлі пікірлер бар. Қазіргі Халаха өзенінің басталған жерінде, Онон мен Керуленнің ортасында делінеді. Қатысты деректемелерге негізделе отырып, шамамен қазіргі моңғол ұлысының Дорнод және Сухбаатар аймақтары мен ҚХР-дың Ішкі Моңғол автономиясы аумағында болған деуге келеді.

¹⁵⁴ 1202 жылдың күз айларында болған соғыс Оң хан бастаған керей-моңғол қосындарына қарсы ұйымдастырылған алапат соғыс болды. Мұны Оң ханның осыдан бұрынғы найман ұлысына, меркіт Тоқтаға қарсы жүргізген жорықтары мен тайшууд, татар т. б. тайпаларға қарсы соғыстарына жасалған қарымта деуге болады. Сонымен бірге ол моңғолдардың Темүжіннен басқа нояндары Оң ханның қанатының астындағы Темүжін билігіне қарсы ұйымдастырған соғыс болды. Бұл жағын осы соғысқа қатысушылардың тізімінен анықтауға болады. Олардың арасында батыста Алтай таулары-

нан басталып, шығыста Хинган жоталарына, оңтүстікте қытай қорғанынан басталып, солтүстіктегі тайгалық жерлерде қоныстанған тайпалардың басым көбі, найманның Бұйрық ханы, меркіттің Тоқта-ағабегі, ойрат бегі Құтұқабек, моңғолдардың Жамұқасы мен тайшууд т. б тайпалардың беделді билеушілері қатысқаны анық. Соғыс Көйтен даласында өткендіктен тарихта «Көйтен шайқасы» деп аталды. Дегенмен, шайқас аяқталғаннан кейін Оң хан мен Темүжін қашқан жауды бөлініп қуса керек. «Құпия шежіреде» тайшуудтардың соңына түскен Темүжін қолы Онон өзенінің бойында Ашшу батырдың тегеуірінді қарсылығына тап болады. Осы шайқаста Темүжін қосындарының ауыр жеңіліске ұшырағаны, оның өзі ауыр жарақат алып жаны әрең қалғаны туралы деректемелерде егжей-тегжейлі жазылған. Ал керісінше Жамұқаның соңынан түсіп, Ергүне өзені бойына қарай оны өкшелей құрып кеткен Оң хан қолының айтарлықтай жеңіске жеткені байқалады. Себебі, осы жорықтан кейін біз Жамұқаны керейлердің арасынан кездестіре бастаймыз.

¹⁵⁵ Мұндай деректі Рашид ад-дин кітабы да хабарлайды. Сонымен, бұл соғысқа Жамұқа мүлде қатыспаған болып шығады. Осыдан кейінгі уақытта төмендегі аудармада көрсетілгендей Жамұқа Оң ханның, нақты айтқанда Оң ханның ұлы Сенгүмнің қасынан табылады. Соған қарағанда Жамұқа аты шулы «Көйтен шайқасынан» кейін Оң хан қолынан жеңіліп, Сенгүмге кіріптар болғаны расталады.

¹⁵⁶ Мәтінде 术赤 (Шучи) деп хатталған. Қазақтар оны Жошы деп атаған. Шыңғыс ханның тұңғыш ұлы.

¹⁵⁷ Мәтінде 抄儿伯姬 (Чаоэрбайцзинь) делінеді. Оң ханның қызы. Есімі Чауыр бегім. «Құпия шежіре» мен Рашид ад-дин кітабында бұл қыздың аты «Чаур-беги» делінеді.

¹⁵⁸ Мәтінде 秃撒合 деп хатталған. Тарихи деректемелерде тек «Юаньши» ғана оны Оң ханның ұлы деп жазған. Басқа деректемелерде, атап айтқанда «Шәнунинчжэнлу», «Құпия шежіре», Рашид ад-диннің «Жылнамалар жинағы» қатарлы еңбектердің барлығында бұл адамды Илқаның ұлы, Оң ханның немересі деп жазады.

¹⁵⁹ Мәтінде 火阿真伯姬 деп хатталған. Темүжіннің қызы. «Құпия шежіредегі» үлгі бойынша Хожин бике делінген.

¹⁶⁰ Бұл туралы осы деректемедегі 33-түсіндірмеге қараңыз.

¹⁶¹ Доңыз жылы 1203 жылға тура келеді.

¹⁶² Мәтінде 布浑察儿 деп хатталған.

¹⁶³ Мәтінде 乞 (力失)[失力] деп хатталған. «Юаньшиде» Оң ханның бұл жылқышысының аты 乞力失 (Хэлиши) деп қате жазылған. Кітаптың қателігі әу баста 力 (ли) және 失 (ши) деген екі иероглифтің орны ауысып кетуінен туындаған тәрізді. «Юаньши» кітабының біз пайдаланып отырған нұсқасында баспагерлер кітапты қайта басу барысында 乞 (力失)[失力] деп түзеткен. Оң ханның бұл жылқышысының аты басқа деректемелерде, атап айтар болсақ: «Құпия шежіреде» Kichilik деп жазылған. P. Pelliot бұл адамның аты Kichlik деп жазылу керек деп ескерткен (қараңыз: P. Pelliot «Tong

рао». 1930, 24). Түркі тіліндегі Kichi (кісі) деген сөз бен lik қосымшасынан құралды деп қараушылар да бар (қараңыз: René Grousset 1989, 352-бет, 1-түсіндірме). Соған қарап, бұл адамның атын «Кісілік» деген сөздің баламасы деп түсінуімізге болады.

¹⁶⁴ Мәтінде 把帶 деп хатталған.

¹⁶⁵ Мәтінде 折里麦 деп хатталған. Бұл Темүжіннің әйгілі нояндарының бірі. Шыққан тегі урянқат. Рашид ад-дин кітабында Джэлмә-Ухә деген атпен кездеседі.

¹⁶⁶ Мәтінде керейлердің бұл тайпасының аты 朱力斤 деп транскрипцияланған. Бұл тайпаның аты «Цинчжэнлу» кітабында да «Юаньши» кітабында көрсетілгендей 朱力斤 деген үш иероглифпен хатталған. «Құпия шежіре» Жіркин (Žirkin) деп жазған. Мұсылман деректемелерінде де көбінесе «Джиркин» деген атпен жазылған. «Құпия шежіреде» бұл тайпаны керейдің ең батыр тайпасы деп көрсеткен.

¹⁶⁷ Мәтінде бұл тайпаның аты 董哀 (Дунай) деген екі иероглифпен хатталған, «Циньчжэнлу» кітабында да осындай иероглифтермен берілген. Ал, моңғол және мұсылман деректемелері сол дәуірдегі дәстүр негізінде тайпа атының соңына моңғол тілінің көптік жалғауын жалғау арқылы Дунгайд, tünkqāit (qünkqāit) деп жазған. Осындағы көптік жалғауларды алып тастайтын болсақ, бұл жеке-жеке Дунгай және tünkqāi (Түнқай) болып шығады да, қытай деректемелерінде жасалған жоғарыдағы транскрипцияға едәуір жақындайды. Бұл тайпаның этностық тегі қытай деректемелері телә, түркі ескерткіштері тоғыз оғыз деп атаған тайпалармен байланысты деуге болады. Мұнда оларды тоғыз оғыз тайпаларының бірі ретінде қытай деректемелері 同罗 (Тунло), түркі руникалары «тоңра» деп атаған тайпасының тікелей ұрпағы деуге болады. Бұл тайпаның Түрік Қағанаты және Ұйғыр қағанаттары заманында, атап айтқанда VI–IX ғасырларда түркі қауымының отаны саналған Орхонның терістік жағында отырғаны туралы мәліметтер көптеп кездеседі. Бұл тайпа туралы толығырақ Б. Еженханұлы, Ж. Ошан. 2006, қатысты түсіндірмелерге қараңыз.

¹⁶⁸ Мәтінде 火力失烈门部 (Холи-шилемән) деп хатталған. Мұны «Хори Ширемән тайпасы» деп аударуға болады. Бірақ Холи Шилемән тайпа аты емес, адам аты екенін ескеріп «Хори Ширемән қосындары» деп аударып отырмыз. «Құпия шежіредегі» мәліметтер бойынша, ол бұл соғыста Оң ханның торғақтары мен кешіктерін басқарған.

Холи-шилемән (火力失烈门) атының алдыңғы бөлігіндегі «Хори» оның лауазымы немесе атағы еді. Бұл тіркес аталмыш дәуірдегі көптеген тайпалардың өкілдері арасынан кездеседі. Оның өз аты Шилемән деуге болады. Бұл керейлер арасында кездескен тағы бір несториандық есім. 失烈门 (Шилемән) деген адам есімі Жуайни еңбегінде Syratwп, Рашид ад-дин еңбегінде Syratwп ретінде кездеседі. Плато Карпини (Plan Carpin) мұндай есімді Chiremen деп жазады (қараңыз: Plan Carpin және William Rubruk, 170-бет). Бұл Solomon деген аттың түрік-моңғол тіліндегі формасы (қараңыз: P. Pelliot, Les Mongols et la Papauté. Қытайша аудармасы, 217-бет).

¹⁶⁹ Мәтінде 怯里亦 (Целии) деп хатталған. Бұл керей этнонимінің қытай жазбаларындағы тағы бір түрлі транскрипциясы еді.

¹⁷⁰ Біз «Юаньши» кітабы берген жоғарыдағы мәліметтерге және жалпы осы реткі болған соғыста кімнің жеңіліп, кімнің жеңгені туралы мәліметтерге мүлдем сенуге келмейді дегіміз келеді. Себебі, бұл соғыс керейлердің толық жеңісімен аяқталғаны мәлім. Осы соғыстан кейін Темүжін бар болғаны 2600 шерігі ғана қалып, Моңғолияның қиыр шығыс жақ аймағына таман барып бой тасалайды. Ол жақта аң атып жеп, Балжұнақ көлінің шалшық суын ішіп, әрең жан сақтағаны туралы мәліметтерге кездессек, керейлердің соғыстан кейінгі жағдайының әлдеқайда жақсы болғанын көре аламыз. Мұны олардың «моңғолдардың көбі Жамуқа, Алтан, Хұшарлармен бірге бізде емес пе? Темүжінмен бірге жүрген моңғолдар ұзап қайда барар дейсің. Олар ат үстінде ағаш астыңда қалып таусылады. Бітті. Егер олар өздері келмесе, біз барып етегімізге тезек тергендей теріп әкелейік» десіп жатқан сөзінен байқауға болады (қараңыз: «Құпия шежіре» 1992, 116-бет.). Ендеше соғыста жеңген керейлердің «Оң ханды тастап» соғыста жеңілген моңғолдарға «тізе бүгуі» ешбір ақылға сыймайды. Егер біз Оң хан керейлерінің бір бөлігі делінген 怯里亦 (Целии/Керей) тайпасының Темүжінге келіп бағынуы туралы бұл мәліметті шындық деп қарар болсақ, онда бұл оқиғаны соғыстан есеңгіреп қалған Темүжіннің есін қайта жиғаннан кейінгі күндердің оқиғасы деуге болады.

¹⁷¹ Мәтінде 董哥泽 деп хатталған. Бұл тіркесті Дунгэ сазы деп түсінуге болады.

¹⁷² Мәтінде Оң ханға елшілікке аттанған адамның есімі 阿里海 деп хатталған. Моңғолдық деректемелер бұл адамның атын Архай Хасар деп атайды. Біз мәтінде 阿里海 деп хатталған адамды сол Архай Хасар деп түсіндік. Қатысты деректемелерде Архай Хасармен бірге елшілікке барған Сүхэхэй-жаун деген тағы бір адамның аты аталады.

¹⁷³ Мәтінде 河西 деп хатталған. Бұл жерде таңғұт елі айтылып отыр.

¹⁷⁴ Мәтінде 金 деп хатталған. Бұл жерде шүршіттердің Цзинь мемлекеті айтылып отыр.

¹⁷⁵ Мәтінде бұл жердің аты 哈丁里 деген үш иероглифпен хатталған.

¹⁷⁶ Мәтінде сөз болып отырған Темүжіннің Оң ханға жасаған бесінші жақсылығының нендей оқиғаны меңзеп отырғанын тек Рашид ад-дин кітабында айтылған мынадай бір оқиғаға қатысы бар деп қарауға болады. Онда баяндалғандай: «Иә, хан әкем, кейін келе мен сұңқар құстай ұшып Чурхуман тауына бардым. Буйр көлден ұшып өтіп, сізге сұры сирақ қарқараны ұстап беріп едім. «Ол кім?» десеңіз, мен сізге айтайын. Ол дүрвәндер мен татарлар еді. Осыдан кейін мен тағы ақсұңқардай зымырап, Құлүн көлінен ұшып өтіп, сұр сирақ тырнаны ұстап әкеліп [сізге] беріп едім. Сіз тағы «Ол кім?» дерсіз. Ол қатагіндер, салжидтар мен қоңыраттар еді. Сіз бүгін осы тайпалардың күшін пайдаланып, солармен менің өзімді қорқытып отырсыз.

Бұл менің сізге жасаған тағы бір жақсылығым еді» (қараңыз: Рашид ад-дин ҚА, І—2. 176 және 177-беттер).

¹⁷⁷ Мәтінде бұл адамның аты 八刺哈 деп хатталған.

¹⁷⁸ Мәтінде 聂坤 деп хатталған. Қатысты деректемелерде оның аты Нэгүүн деп жазылған.

¹⁷⁹ Мәтінде 忽都刺 деп хатталған. Бұл Қутула дегеннің қытайша транскрипциясы деп түсінуге болады.

¹⁸⁰ Мәтіннің бұл тұсында қоңырат тайпасының аты 弘吉 (利) [刺]) деп хатталған. Бұл мәтінтанушылардың кезінде аталмыш кітаптың ғылыми басылымын жасаған кезде «Динчжэнлу» қатарлы еңбектерге негізде отырып жасаған түзетулері болатын (қараңыз: «Юаньши», 27-бет).

¹⁸¹ Мәтінде бұл тайпаның аты 溺儿斤 (Неэрцзинь) деп транскрипцияланған. Бұл тайпаны қоңыраттардың бір тармағы болған елжикін (Ildjikines) деп қарауға болады. Қоңырат тайпасының рулық құрамы туралы К. Д' Оссон өз еңбегінде біршама толық баяндаған (К. Д' Оссон 2003. 204-бет).

¹⁸² Мәтінде 班朱尼河 деп хатталған. Бұл бойынша Баньчжунни өзені деп түсінуге болады. «Құпия шежіре» бұл жерді Балжұна-науур (Balžuna-naur) деп жазады. Мұның көл не өзен екені беймәлім. Пеллио бұл жердің орнын Керулен өзенінің төменгі бойынан іздеуді ескерткен еді (Shêng wu ch' in-cheng lu. 45, 47-беттер). Чжэнь Дэчжи бұл жер Керулен өзенінің төменгі бойының оңтүстік жағасында болған деп қарайды (Чэнь Дэчжи 1997 (13). 354-б.).

¹⁸³ Мәтінде 亦乞烈 деп хатталған. Бұл Икирас (Ikirass) деген тайпаның транскрипциясы деп түсінуге болады. Қытай деректемелерінде бұл тайпаның аты 亦乞烈思 (Ицилесы), 亦怯烈 (Ициле), 亦乞刺 (Ицила), 亦启烈 (Ициле) деп те хатталған. Әдетте икирас тайпасы моңғолдардың дорлигин (Durlukin) тобынан таратылады. Шын мәнінде олар қоңырат тайпаларының бірі саналады. Шежірелер бойынша олардың шығу тегі «Алтын құмырадан жаралған», осының өзі олардың моңғолдардан ерекше этнос екенін анықтай алады. Шыңғыс хан заманына дейінгі кезде олар Аргун (Эргүүн) өзенінің бойындағы далалық аймақтарда көшіп-қонып жүрген. Олардың дорлигин моңғолдардың (Durlukin/ жай моңғолдар) санатына қосылуы кейінгі кезде болғанға ұқсайды.

¹⁸⁴ Мәтінде бұл адамның аты 孛徒 деп хатталған.

¹⁸⁵ Мәтінде 火鲁刺部 деп хатталған. Қорұлас (Qorulas//Qorlos) деген тайпаның транскрипциясы деп түсінуге болады. Бұл тайпаның аты қытай деректемелерінде 火鲁刺思 (Холуласы), 火里刺 (Холила), 郭儿刺思 (Го-эрласы), 霍里刺儿 (Холилаэр) деп те хатталып келді. Хорлас тайпасы моңғолдардың дорлигин (Durlukin) тобынан таратылады. Олар қоңырат тайпаларының бірі саналады. Шежірелер бойынша олардың шығу тегі «Алтын құмырадан жаралған». Олар Хэлөн көлінің солтүстік-батысындағы далалық аймақтарда көшіп-қонып жүрген. Моңғолдардың арғы анасы саналатын Алан-қоуа (Alan-gho'a, Alanqo'a/Алун-сүлу) осы тайпаның қызы делінеді. Алан-қоуаны Шыңғыс қағанның он бірінші атасы болған Добу-мерген алған. Демек, бұл тайпаны тарихы өте ұзақ, байырғы тайпа деуге болады.

¹⁸⁶ Мәтінде бұл таудың аты 哈刺浑山 деп хатталған. «Құпия шежіре» бұл жердің атын Хараун жидун (Qârâouïn-Djîdoûn) деп жазған. Haenisch бұл таудың атын Qara' oundjidoun (қараңыз: «Wörterb» 176-бет) деп реконструкциялаған. Бұл қазіргі Хинган тау жоталарының сол дәуірдегі аты.

¹⁸⁷ Мәтінде 脱虎 деп хатталған. «Құпия шежіреде» Қасардың өзінің әйелі мен Егу, Есінкей, Тұқу деген үш баласын Оң ханның жеріне қалдырып кеткені сөз болады.

¹⁸⁸ Мәтінде бұл жердің аты қытайша 哈兰真沙陀 деп хатталған. Халалджин — элет деген сөздің қытайша жартылай транскрипциясы және жартылай мағыналық аудармасы болуы мүмкін. Бұл жердің орны қазіргі Ішкі Моңғол автономиялы өлкесіндегі Дунучжумуцин (东乌珠穆沁旗) қошынының солтүстігінде (Чэнь Дэжи 1997 (13). 354 б.).

¹⁸⁹ Басқа деректемелерде осы реткі Халаньчжэньшато жерінде болған соғыс туралы ешқандай мәлімет берілмеген. «Құпия шежіреде» Оң хан мен Темүжиннің ортасында болған мұндай соғыс туралы ешбір дерек тіркелмеген. Бар болғаны алдыңғы жолғы Илқаның бетіне оқ тиген соғыспен тамам болады. Артынан Темүжиннің Оң ханға елші жіберуі, іле-шала әскер аттандырып, Жерөндіріді басып алуы баяндалады. Моңғолдардың керейлерді жаулап алу соғысы осымен тамам болады.

¹⁹⁰ Мәтінде оның аты 答力台 деп хатталған. Қатысты деректемелерде Даритай деп жазылғаны белгілі.

¹⁹¹ Мәтінде бұл адамның аты 巴怜 деп хатталған. Қатысты деректемелерде Баарин деп жазылған.

¹⁹² Мәтінде 太子 деп хатталған. Бұл жерде Темүжин айтылып отыр. Темүжиннің бұл кезде мұндай атағы болмағанына қарап отырып, оны «Юаньши» авторларының өздері қосқан сөздерінің бірі деп түсінуге болады.

¹⁹³ Мәтіннің бұл тұсында Оң ханды 王 (Ван) деп атаған. Бұл Оң ханға шүршіттердің Цзинь әулеті берген атақ екені жоғарыда айтылған.

¹⁹⁴ «Құпия шежіреде» Оң хан өзінің Itürken деген елшісін аттандырғаны айтылады. Ғалымдар оның атын Iturgen деп реконструкциялағанды дұрыс санайды (қараңыз: René Grousset 1989, 356-бет).

¹⁹⁵ Мәтінде 领军士街枚 деп хатталған. Бұл тіркесті «Әскерлердің аузына ағаш тістетіп» деп түсінуге болады. Ерте заманда құпия әскери жорықтарға аттанған кезде шеріктерді албаты дабырласып сөйлестірмеу, сол арқылы құпиялықты сақтау үшін, әр адамның аузына ағаш тістетіп қоятын болған. Темүжин керейлерге қарсы жорықта осы тәсілді қолданып, шеріктерінің аузына қамшысының сабын тістетіп қойған.

¹⁹⁶ Мәтінде 折折运都山 деп хатталған. Бұл таудың аты Djer undur тауы деп реконструкцияланған. Бұл жолғы соғыс осы таудың қысаң жері болған Djer qabtcıqai (Жер қапшағай) деген жерде болды (қараңыз: René Grousset 1989, 356-бет). Соғыс үш тәулікке созылды.

¹⁹⁷ Мәтіннің бұл тұсында керей этнонимін 克烈 деген екі иероглифпен хаттаған. Аталмыш дәуірдегі қытай деректемелерінде бұл этнонимді көбінесе осы екі иероглифпен хаттайды.

¹⁹⁸ Рашид ад-дин еңбегінде Оң ханды өлтірген екі шекарашының атын Құри Сұбаучу және Тинк-Шал деп жазады. «Цинчжэнлу» бұл екі адамның атын 火里速八赤 (Холисувачи) және 帖迪沙 (Тедиша) деп хаттаған. Рашид ад-дин өз еңбегінде «Тайан хан олардың бұл қылығын жақтаған жоқ. Ол: «Сендер мұндай ұлы әмірді не себепті өлтіріп тастадыңдар? Оны тірі алып келулерің керек еді ғой!» деп жазғырды. Ол [Оң ханның] ұлылығын құрметтеу [керек екендігін] әйгілеу үшін, Оң ханның басын күміспен күптетіп, өзінің алтын тағының үстіне көп уақыт бойы қойып қойды».

¹⁹⁹ Қытайша 西夏 делінген. Бұл жерде таңғыт елі айтылып отыр.

²⁰⁰ Мәтінде 龟兹国 деп хатталған. Бұл Күсан дегеннің қытайша транскрипциясы ретінде ертеден белгілі. Бұл жердің орны қазіргі ҚХР ШҰАА аумағындағы Күчада (库车).

²⁰¹ «Циньцзинлу» кітабы бұл туралы «Илахэ Сисяға (таңғытқа. — Ж. О.) барды. Одан Ицзина [қытайша 亦即纳 деп хатталған бұл қаланың орны қазіргі ҚХР Ішкі Моңғолия автономиялы өлкесіндегі Элутэ Эцзина ауданы аумағында. — Ж. О.] деген кенттен өтіп, Боли тибеттерді [мәтінде 波黎吐蕃 деп хатталған, бұл Воугі-Тибет дегеннің қытайша транскрипциясы. — Ж. О.] шауып сонда қоныстанбақшы болады. Бірақ тибеттер дүйім елін жинап келіп, оны бұл арадан қуып жіберді. Олар тозып Сиюйдегі Цюйсянға [мәтінде 西域曲先 деп хатталған. Мұндағы Сиюй деп қазіргі Шыңжаңды айтып отыр. Ал 曲先 деген Күшар дегеннің транскрипциясы. — Ж. О.] барып Чээргэсыман [мәтінде 彻儿哥思蛮 деп хатталған] деген жерге барып қонғанда, Хэлинчэ Хала [мәтінде 黑邻赤哈刺 деп хатталған] деген адам оны өлтіріп тастады» деп мәлімдейді (қараңыз: «Цинчжэнлу» Ван Говэй нұсқасы). Рашид ад-дин өз еңбегінде: «Моңғол уәлаятында Айсак атты қала бар еді [Сангун] [Илқа Сенгүн айтылып отыр] осы ара арқылы тибеттер уәлаятына бет алады, әрі сонда тұрақтауды ойластырады. Бірақ Тибет жұрты оларды қуғынға алады. Оның нөкерлерінің тоз-тозы шығады. Сөйтіп ол бұл жерден қашып шығады. Қашқар, Хотан жерінде Күсан атты уәлаят болған. Ол жерді Қылыш Қара дейтін әмір билейтін. Сол осы уәлаяттың Шапар Кахах деген жерінен Сангунды тауып алады да өлтіріп тастайды» деп жазады. Рашид ад-дин өз еңбегінің енді бір тұсында «Оң хан қолды болып, өлтіріліп тасталғаннан кейін, оның ұлы Сангун қашып құтылады. Ол моңғол жерінің сусыз шөлінің шетін ала орналасқан Айсак-балағасун атты елді мекенді басып өтіп, Бори Тибет аймағына қашып барып, ондағы кей жерлерді тонай бастайды. Бір мезгіл сонда болып, ол араның тоз-топалаңын шығарады. Тибет рулары мен қара халқы жиналып келіп, олар тұрған жерді қоршауға алады. Оны қолға түсірмекші болады. [Бірақ] ол соғыста жеңіліп қалғанымен, қоршауды бұзып шығып, олардың құрығына ілікпей қашып құтылады да, Қашқар, Хотан уәлаятына қарасты Күсату-Чэркәшмәһ деген жерге ауып барады. Сол жердің билеуші әмірі, Халаш тайпасының Қылыш Қара деген ұлығы оны ұстап алып өлтіріп тастайды» деп жазған.

²⁰² Мәтінде бұл жердің аты 帖麦该川 деп хатталған. Мұны моңғолдық деректемелердегі Темэйэн кегер дегеннің қытайша транскрипциясы деуге болады. Рашид ад-дин Тéméé деп жазған.

²⁰³ Мәтінде 太阳罕 деп хатталған. Бұл найман билеушісі Тайан хан атының «Юаныши» кітабындағы тағы бір түрлі транскрипциясы деп есептеледі.

²⁰⁴ Мәтінде 白达达部 (Байдадабу) деп хатталған. Бұл «ақ татар» деген сөздің қытайша мағыналық аудармасы еді. Моңғолдар билік құрудан бұрын қытайлар оңғыттарды және қоңыраттардың жекелеген топтарын «ақ татар» деп атаған. Мәтінде ақ татар деп оңғыттарды айтып отыр. Оңғыттарды көне заманнан келе жатқан түрік тектес тайпалардың бірі деуге болады. Олардың этностық құрамы біршама күрделі болған. Негізгі бөлігі ілгеріде Жоңғарияны мекендеп, кейін келе шығысқа көшіп барып, Қытай қорғаны маңына барып қоныстанған Шато түріктері делінеді. Дегенмен олардың түрлі замандарда Моңғолиядан оңтүстікке таман ауып кетіп отырған түрік текті тайпалармен толығып отырғанын байқау қиын емес. ІХ ғасырда оларға оңтүстікке ауған бұрынғы Ұйғыр қағанаты құрамындағы түркі тілдес тайпалар да келіп қосылған.

²⁰⁵ Мәтінде 阿刺忽思 деп хатталған. Қатысты деректемелерде оңғыт билеушісінің аты Алақұш-тегін-хури деген атпен белгілі. Мұндағы Алақұш оның аты. Тегін және хури дегендер мансабы немесе лауазымы деп түсінуге болады.

²⁰⁶ Мәтінде 帝 деп хатталған. Бұл иероглифтің жеке мағынасы «патша» дегенді білдіреді. Аталмыш дәуірдегі түркі-моңғол жұртының бұл туралы ұғымдарын ескере отырып «қаған» деп аудардық.

²⁰⁷ 1204 жылғы тышқан жылы айтылып отыр.

²⁰⁸ Мәтінде оның аты 翰赤斤 (Вочицзинь) деп жазылған. Шыңғыс ханның кенже інісі. Өз аты Темуге. Әдебиеттерде Отчигин, кейде Темуге Отчигин деген аттармен кездеседі. Шыңғыс хан моңғол мемлекетін құрғаннан кейін Отчигин мен шешесі Юэлунь екеуінің еншісіне Қалқа өзені мен Хинган тауларынан шығысқа қарайғы жерлерді берді. Шыңғыс хан Орта Азия мен Қазақстанға жорыққа аттанған кезде Моңғолиядағы ордасын сақтап тұруды осы Отчигинге табыстайды. Отчигин сөзі байырғы түрік тіліндегі «От-тігін» (От-текін) сөзінен келгені байқалады. Көне түріктерде кенже баланы қара шаңырақтың иесі деп қарап, қара шаңырақ кенже ұлға тапсырылуы себепті оны «оттегін» деп атаған.

²⁰⁹ Мәтінде 别里古台 деп хатталған. Темүжіннің әкесі бір, шешесі бөлек інісі, әйгілі батыр. Қатысты әдебиеттерде оның аты Бэлгүтэй (Belgoutei) деп жазылып келеді.

²¹⁰ Мәтінде 建武该山 деп хатталған. «Құпия шежіре» бұл жолғы әскери санақтың «Қалқа өзеніндегі Орнугтың Хэлтгий хад деген жерде» өткені туралы дерек береді. Мәтіндегі 建武该 (Цзяньтэгай) мен моңғол деректемелеріндегі «Хэлтгий» дыбысталуы жағынан тым алыс емес. «Құпия шежіреде» көрсетілгені бойынша болғанда бұл жер Қалқа өзенінің батысында бола-

ды. Онда керейлердің тегеуірінді жорығынан жеңіліп, тамам қолынан қалған 2600 адамның 1300-ін бастап, Қалқа өзенінің батысына таман жылжып, аң аулап тамағын тауып жеп жүргенде жарасы асқынып өлген Құбылдарды осы жерге жерлегені туралы мәлімет кездеседі.

²¹¹ Мәтінде 虎必来 деп хатталған. Бұл Темүжіннің «төрт итінің» бірі болған Құбылай батыр Құбылай ноян деген атпен де әйгілі. Барұлас тайпасының адамы. 1210 жылы әскер бастап, қарлұқ билеушісі Арыслан ханды моңғолдарға бағынышты етіп қайтқан осы Құбылай батыр еді.

²¹² «Юаныши» кітабының осы тұсында Жебе ноянның аты 哲别 (Чжэбе) деген екі иероглифпен хатталған. Моңғолдық деректемелерде «Зэв» деп жазады. Өз аты Зургаадай. Бәсүүд тайпасының адамы.

²¹³ Қосынның алдыңғы шептегі шабуылшыларын аталмыш дәуірдегі әдебиеттер Manǵaleh деп жазады.

²¹⁴ Мәтінде Алтай тауының аты 按台 (Антай) деген екі иероглифпен хатталған. Мұндай транскрипция Алтай топониміне едәуір жуық келеді.

²¹⁵ Мәтінде бұл таудың аты 沆海山 (Ханхай шань) деп транскрипцияланған. Бұл Алтай тау жоталарының теріскейіндегі Қанқай тау жоталары. Қытай деректемелерінде бұл таудың аты түркі дәуірінен бастап мәлім. Түркі жұртының алтын бесігі саналатын бұл аймақ қай заманда да киелі жер саналып, көшпенділер империясының орда тіккен отаны болған. Арғысы Ғұн тәңірқұтынан бастап, Түрік Қағанаты, Ұйғыр қағанаты, Қырғыз қағанаты қатарлы қағанаттардың қай-қайсысы да өз ордасын осында тіккен. Бұл аймақ Керей Ұлысы заманында солардың қарамағында болған. Сондықтан, Керей Ұлысы дәл осы аймақта отырғаны үшін батыста Алтай тауларынан тартып, Шығыс Моңғолиядағы Хинган жоталарына дейінгі аймақтарға түрлі жорықтарды ұйымдастырумен болды. Ұлыс жойылғаннан кейін наймандар үшін бұл аймақтың ендігі заңды иесі өздері екендігін мойындату керек болды. Тайан хан моңғолдарға жасаған жорығында өзінің негізгі күштерін осылай жылжыта бастауы да соны ескертеді. Тайан ханның әскерін топтаған жерлері туралы «Юаныши» берген деректі «Циньчжэнлу» кітабы да растайды. Аталмыш еңбек бұл туралы: «昔于沆海山的哈只儿儿孙 (Ханхай тауындағы Хачжиэр-усунь өзеніне келіп жайғасты)» деп жазады. «Құпия шежіреде» Тайан ханның қонған жерін: «Қанқайдың Хачир ус» деген жері дейді. Дегенмен, деректемелерде белгілі болуынша, осы кезде Темүжіннің «Жебе мен Құбылай екеуін Керуленге қарай барлаушы етіп жібергені» және дәл осы мезетте Тайан ханның қарауылшылары оның негізгі қосындары тұрған жерден әлдеқайда шалғайдағы Саары кегер маңында Жебе мен Құбылай бастаған моңғолдардың алдыңғы шеп қосындарымен қақтығыса бастағаны белгілі. Бұл жер қазіргі Ұланбатырдан тым алыс емес, негізінде бұрынғы Керей Ұлысының орталық аймағы есептелетін жерлерге тура келеді. Осының өзі наймандардың Керей Ұлысы жойылғаннан кейін, бұрынғы осы ұлысқа қарасты аймақтарға бірден өз иелігін байқата бастағандығын, моңғолдардың наймандарға қарсы жасалған жорығы моңғол жерінің қиыр шығысынан басталғанын дәлелдейді.

²¹⁶ Мәтінде бұл адамның аты 阿怜太石 деп хатталған. Рашид ад-дин кітабы сияқты қатысты еңбектерде Alin-Taischi деген атпен мәлім. Бұлай болғанда оны Әлен тәйжі деп қалпына келтіруге болады. Дегенмен, «Құпия шежіре» оны Агін-тайжі деп береді. Оң ханның бұл ұлығы кезінде Жақа-Қамбұ құрған Оң ханға қарсы бір кеңеске қатысып, 1200-жылдар шамасында найман ханына қашып кеткен. Рашид ад-дин Жақа-Қамбұ ұйымдастырған осы қара жиынға қатысушылар ретінде Алин-Тайшы (Alin-Taischi), Алтүн-Ашұқ (Altun-Aşuq), Күл-Бүрі (Kul-Buri), Ел-Құри (El-Quri), Ел-Құтқұр (El-Qutqur), Нарын-Тоғрыл (Narin-Togril) қатарлы адамдарды атайды. Жақа-Қамбұ Оң ханның Ел-Құри (El-Quri), Ел-Құтқұр (El-Qutqur), Нарын-Тоғрыл (Narin-Togril), Алин-Тайшы (Alin-Taischi) қатарлы төрт әмірімен бірге Оң ханның дұшпаны найман ханына қашып кетті деп жазған. «Құпия шежіреде» бұл кеңеске қатысқандарды атай келе, Жақа-Қамбұдың олардан шамалы уақыт бұрын наймандарға қашып кеткені айтылады. «Юаньши» кітабы, жоғарыда көрсетіп өткендей, осы оқиғадан кейін «Жақа-Қамбұ мен Яньхото-эр қатарлылар наймандарға қашып кетеді» деп мәлімдейді. «Юаньши» кітабының осы тұсында оны «克烈部长阿怜太石» деп жазады. Бұл сөзді «керей тайпасының әмірі Алин Тайши» деп аударуға тура келеді. Осының өзі Алин-Тайшының наймандар арасында салт бас, сабау қамшысымен ғана ауып бармағанын, ел-жұртымен, аламандарымен бірге барғанын және осы жолғы одақтың құрамында ол бастаған керейлердің де маңызды орын алатындығын аңғартады. Сондықтан, «Юаньши», «Құпия шежіре», Рашид ад-дин кітабы қатарлы еңбектердің барлығы Алин-Тайшыны осы реткі соғыстағы наймандардың басты одақтастары болған меркіттің Тоқта аға бегінің, ойраттың Құдұқа бегінің қатарында атап, оған ерекше мән берген деп түсінуге болады.

²¹⁷ Мәтінде 猥刺 деген екі иероглифпен хатталған. Қытай деректемелерінде бұл тайпаның аты туралы жасалған транскрипция біркелкі емес. Юань дәуіріндегі деректемелерде 外刺 (Вайла), 幹亦刺 (Воила), 幹亦刺惕 (Воилати) деп хатталған. Мин дәуіріндегі деректемелерде Вала (瓦刺) деп атап келді. Ал Цин дәуіріне келгенде олардың атын 厄鲁特 (Элутэ), 额鲁特 (Элутэ) деп жазып, бұл тұтас батыс моңғолдардың жалпы атауы ретінде қолданылды. Бұл тайпаның атын Ойр немесе ойра деп қарауға тура келеді. Бұл бір кездегі осы өңірдің билеуші этносы болған ойғыр этнонимін еске салады. Олар «Ноін ірген» (ормандықтар/ағаш елі) қауымына жатты. Ең алғашқы ата-мекені Енесейдің жоғарғы бойының оңтүстік жағалауындағы тайгалық өңірлер болды (қараңыз: Чэнь Дэжи 2005. 91-бет).

²¹⁸ Мәтінде оның аты 忽都花别吉 деп хатталған. Бұл «Құпия шежіре» қатарлы еңбектерде көрсетілген Qütüqeh-bikī, Quduqa-beki деген есімнің қытайша транскрипциясы деуге болады. Ойраттар да меркіттер сияқты өз билеушілерін «Бек» деп атаған. Бұл туралы «Цинчжэнлу» кітабының деректемелері «Юаньши» берген мәліметтермен бірізді.

²¹⁹ Мәтінде бұл тайпаның аты 秃鲁班 деп хатталған. Бұл Dörben//Dörbän деген тайпа атының «Юаньши» кітабындағы тағы бір түрлі транскрипциясы. Жоғарыда біз оның 朵鲁班部 (долубань бу) деген транскрипциясын кездестірген болатынбыз.

²²⁰ Мәтінде 哈答斤 деп хатталған. Бұл Qatajün (Қатаған) дегеннің қытайша транскрипциясы.

²²¹ Мәтінде 散只兀 деп хатталған. Бұл Saldji' out//Salziyut деген тайпа атының қытайша транскрипциясы.

²²² «Құпия шежіреде» «Тышқан жылы (1204 ж.) жаздың басқы айының он алтыншы күні туына сыйынып аттанып, Жебе мен Құбылай екеуін Керуленге қарай барлаушы етіп жібереді. Ол екеуі Сары кегерге [Saqarikerke] барғанда, Қаңқырқанның [Qaŋqarqan] бас жағына орналасқан найманның қарауылдарына кездеседі. Осы жерде екі жақ атысып, біздің жақтан ерттеулі, арық сұр ат қолға түседі. Найман қарауылшылары оны ұстап алып, «моңғолдың аттары арық екен» деседі» деп жазады.

²²³ «Юаньши» кітабында бұл тарихи оқиғалар қысқаша баяндалған. Бұл туралы З. Қинаятұлы өз еңбектерінің бірінде Тайаң хан бұл жолы «Хачир (қазіргі Хануй өзені) бойынан атқа қонып, Тамир өзенін бойлай құлдап, Орхоннан өтіп, Моңғолияның қазіргі Бұлғын аймағының жері Цахиур Могодты құлдап, Наху Хон тауының бөктерінде Шыңғыс хан қолымен бетпе-бет келді» деп жазады (З. Қинаятұлы. Моңғол үстірті мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX–XII ғасырлар. Астана, 2001, 76-бет)

²²⁴ «Құпия шежіреде» бұл жолы Жамұқамен бірге жүрген Жадаран, Қатаған, Салжығұт, Дөрбен, Тайычығұт, Қоңырат тайпаларының келіп, бағынғанын хабарлайды.

²²⁵ Мәтінде бұл адамның аты 带儿兀孙 деп хатталған. «Құпия шежіре» Daig-Usun деп жазған.

²²⁶ Тайыр-үсүн меркіттің бір тармағы Уас-меркіт (Uwas-Merkit) тобының бегі еді. Бұл жолы ол моңғолдармен соғысудан бас тартып, Шыңғыс ханға бағынады. Оған өзінің Құлан есімді қызын беріп құда болады. Бірақ Шыңғыс хан Алтайдың күнгеі бетінде наймандар мен Тоқта аға бектің меркіттерімен соғысуға кеткен. Осы кезде ол айтқанынан тайып, бүлік тудырып қайта бөлініп кетеді. Сонымен ол Селенге өзенінің жағасындағы Qaqa'oung-qabchal деген жерде қамал салып, моңғолдармен қайта соғысып жеңіледі. Ақырында қатыгез жазаға тап болады.

²²⁷ Мәтінде 泰寒寨 (Тайханьчжай) деп хатталған. Бұл Тайхан қорған деген мағына береді. Пеллионың зерттеуінше бұл «Taiqal fourghan» (Тау басындағы қорған) деп аталса керек (қараңыз: P. Pelliot, «T'ong rao». 1930, 290-бет). Ғалымдар бұл жерді Селенге тарапында деп біледі (қараңыз: René Grousset 1989, 362-бет).

²²⁸ Мәтінде 孛罗欢 деп хатталған. Бұл моңғол деректемелеріндегі Boroqul-Ноуан деген адам есімінің қытайша транскрипциясы.

²²⁹ Мәтінде 沈白 деп хатталған. Бұл моңғолдың әйгілі нояны Чымбай есімінің қытайша транскрипциясы. Чымбай Темүжінді ажалдан құтқарған Сорқан Сарының ұлы.

²³⁰ Сийр жылы 1205 жылға тура келеді.

²³¹ Мәтінде 力吉里寨 деп хатталған. Мұны Лицзили қамалы деп аударуға болады. Таңғыттардың қамалы берік осынау қаласының атын «Циньчжэнлу» кітабы да 力吉里 (Лицзили) деп жазған. Рашид ад-диннің еңбектерінде lǐbkī, lǐbkī, lǐkī деген сияқты әркелкі болып жазылған.

²³² Мәтінде 落思 (Лосы) деп транскрипцияланған. Бұл қаланың аты Рашид ад-диннің еңбегінде: klnk-lāūš, klnk-lūšī, klnk-ūš т.б. Бұл қаланың аты «Циньчжэнлу» кітабында да «Юаньшидегі» сияқты 落思 (Лосы) деп хатталған.

²³³ Мәтінде 元年 (Юаньнянь) деп жазылған. Қытайлық жылнамалық көрсеткіштің бірінші жылы әрқашан да «Юаньнянь» деп аталады. Қытай тарихшылары өте көне кезден бастап Моңғол мемлекетінің құрылған уақытын барыс жылы, яғни 1206 жылы өткен ұлы құрылтайда моңғол ақсүйектері мен нояндарының Темүжінді «Шыңғыс қаған» деп ұлықтаған оқиғадан бастайды. Қытайлық деректемелер осы жылды күллі қытайды моңғолдар билеген заманның, қытай тарихында «Юань әулеті» деп атайтын әулеттің жыл есебінің басталған жылы санайды. Сондықтан, мәтінде 元年 (Юаньнянь/бірінші жыл) деп жазған. Бұл жыл 1206 жылға тура келеді.

²³⁴ Мәтінде 成吉思皇帝 деп хатталған. «Чэнцзисы хуандидегі» бұл тіркесті «Шыңғыс патша» немесе «император Шыңғыс» деп те аударуға болады. Дегенмен, сол дәуірге тән деректемелердің барлығы кезінде оны байырғы түркі-моңғолдық үлгі бойынша «Шыңғыс қаған» деп ұлықтағанын растайды. Солай дегенмен, кей ғалымдар түркі тілді халықтардың кейбір топтары кезінде моңғолдардың ең жоғарғы билеушілерін көне түркі тіліндегі Uluq suï деген атпен атаған дейді (Гэн Шэминь 1978 және Шан Яньбинь 1999, 20-бет).

²³⁵ Цзинь әулетінің Тайхэ жылнамасының (金泰和) 6-жылы 1206 жылға сәйкес келеді.

²³⁶ Мәтінде 兀鲁塔山 деп хатталған. Бұл Ұлы тау немесе Ұлуқ тағ дегеннің қытайша транскрипциясы. Ұлуқ тағ (Ұлытау) тауының Алтай тау қыраттарының бірі екенінде дау жоқ. Дегенмен, оның нақты орны туралы пікірталастар болып келеді. К. Д'Оссон бұл жөнінде: «Называемые турками Улуг-Таг или Великие горы, которые, составляя на западе продолжение хребта Малого Алтая, выше озера Балхаша, отделяют Сибирь от древней Турции» деп жазған (қараңыз: К. Д'Оссон 2003, С. 66).

²³⁷ «Құпия шежіреде» бұл оқиға туралы ешқандай дерек келтірілмеген.

²³⁸ Мәтінде Найман ханзадасы Күшліктің есімі 屈出律 (Цюйчулюй) деп жазылған. Күшлік есімінің «Юаньши» кітабындағы мұндай үлгідегі транскрипциясы тұтас кітапта бірдей емес. Бұл туралы төменде біз қажетті жерінде ескертіп отырамыз. «Құпия шежіреде» Күшліктің аты Küçülük-qan делінеді. Ал Рашид ад-дин кітабында koiçhloük болып келеді.

²³⁹ Мәтінде Ертіс өзенінің атын 也儿的石河 (Еәрдәши хә/ Еәрдәши өзені) деп жазған.

²⁴⁰ Цзинь (金) мемлекет аты. 1115–1234 жылдар аралығында Солтүстік Қытай жерінде тұңғыс тілді этнос шүршіттер құрған мемлекет. Шүршіт билеушісі Агуда іргесін қалаған бұл мемлекеттің атын шүршіт тілінде «Анчуху» (Анчуху – шүршіт тілінде «алтын» деген сөз) деп атаған. Түркі-моңғол жұрты бұл мемлекетті өз кезінде «Алтан хандығы» деп атап келді. Шүршіттердің аты қытай деректемелерінде 女真 (нюйчжэнь), 女直 (нюйчжи), 朱里真 (Чжуличжэнь), 朱里扯特 (Чжуличэтэ), 主儿彻惕 (Чжуэрчэти), 拙儿察歹 (Чжоэрчадай) 珠申 (Чжущэнь) т. б. деп әртүрлі жазылады. Бұл мемлекет 1234 жылы моңғолдар тарапынан біржолата жойылды.

²⁴¹ Мәтінде 咸补海罕 деп хатталған. Қытай деректемелерінде 俺巴孩可汗 (Анбахай кэхан) деген атпен де транскрипцияланған. Моңғолдық деректемелерде тайчығұт ханы делініп, Амбағай қаған (Амбағай қаған) деп атайды. Деректемелерде Амбағай хан Шыңғыс ханның арғы бабасы Хабул ханның інісі делінеді. Амбағай хан Хабул хан өлгеннен кейін бүкіл моңғол тайпаларына билік еткен. Татарларға қыз ұзатып барған сапарында татарлар оны ұстап алып, шүршіттердің Цзинь мемлекетіне берген. Шүршіттер оны ағаш есекке шегелеп, қинап өлтірген.

²⁴² Мәтінде оның есімі 璟 деген жалғыз иероглифпен хатталған. Цзинь патшалығының, атап айтқанда Алтан хандығының кезекті билеушісі. Оның толық аты-жөні 完颜璟 (Ванян Цзин) (1168–1208). Қытай тарихында император 金章宗 (Цзин Чжанцзун) деген атпен белгілі.

²⁴³ 1207 жыл.

²⁴⁴ Мәтінде бұл қаланың аты 斡罗孩 деген иероглифтермен жазылған. Рашид ад-дин Урукай деп жазып, оның таңғыт тілінде Ирғай, моңғол тілінде Иргиа деп атанғанын ескерткен. «Құпия шежіреде» Уғақай балақасу деп жазады. Орны қазіргі ҚХР Нинся Хуэйцзу Автономиялы өлкесі аумағында.

²⁴⁵ Мәтінде 按弹 деп хатталған. Рашид ад-дин Шыңғыс ханның бұл елшісінің есімін Алтан деп жазған. Оның тегі кім екендігі және осыған дейінгі және осыдан кейінгі өмірі туралы еш дерек жоқ. Дегенмен қырғыздарға елшілікке жіберілуіне қарағанда Шыңғыс ханға бағынған түркі тілді тайпалардың бірінің өкілі болғанға ұқсайды.

²⁴⁶ Мәтінде 不兀刺 (буула) деп хатталған. Рашид ад-дин Шыңғыс ханның бұл елшісінің есімін Бура деп жазған. Атының өзі айтып тұрғандай оны да түркі тілді тайпалардың бірінің өкілі деуге болады.

²⁴⁷ «Юаньши» кітабының бұл тұсында қырғыз этнонимі 乞力吉思 (Цилицзисы) деп хатталған. Қытайлық деректемелер бұл дәуірде олардың атын 吉利吉思 (Цилицзисы), 怯里吉思 (Целицзисы), 乞咬契 (Цияоци), 怯里吉思 (Цилицзисы), 纥里迄思 (Хэлицисы) деп те хаттаған. «Құпия шежіреде» қырғыз этнонимінің соңына көптік жалғауын жалғап Kirgis+ut (Кіркис+ұт) деп жазған. Қырғыздар Кем-кемшік өзенінен солтүстікке қарайғы Енесеі

өзенінің бойында тұрған (осы және басқа да мәселелер туралы толығырақ мынадан қараңыз: К. Д'Оссон 2003, С.225). Малшаруашылығымен және егіншілікпен де айналысқан. Қала кенттерінің саны да бірталай болған. Бұл тұста қырғыздардың жалпы қанша және қандай тайпалардан тұратыны туралы егжей-тегжейлі мәлімет жоқ. Дегенмен, «Юаньши» кітабы 63-цзюань, шежіре IV, География VI «Солтүстік-батыс аймақтардың географиясы туралы қосымша мәліметтер» атты деректемеде Цзи-эрцзисы (Qirgiz//Kirgiz), Ханьхэна (Qabqanas), Цзяньчжоу (Kemçihud), Иланьчжоу (Pançiu) елдерін қырғыздарға қарасты елдер ретінде атайды. Рашид ад-дин қырғыздар туралы: «Киргиз и Кем-кемджиут две области смежные друг с другом. Обе они составляют одно владение (мамлакат)» деп жазған (қараңыз: Рашид ад-дин. СЛ, I–1, С. 150–151).

²⁴⁸ Мәтінде 野蝶亦纳里部, 阿里替也儿部... деп хатталған. Мұндай тіркесті жеке-жеке «Еде-инали тайпасы» және «Алити-еэр тайпасы» деп, «Еде-инали» дегенді «Иети инал»/«Yeti inal» (Жети Инал) деп түсінуімізге тура келеді. Мәтіндегі «Алити-еэр тайпасы» деген тіркесті «Алты ер (ел)»/«alti er (yel)» деп түсінген дұрыс. Себебі, қырғыздар арасында «Инал» деген лауазыммен қатар «Ер» деген лауазым да болды. Біздің жоғарыдағы тіркесті әкімшілік аймақ деген түсінігімізді «Циньчжэнлу» кітабы да растай түседі. Онда: «Әуелі Андан, Буула деген екі елші цилицзисыларға жіберілді. Олардың билеушісі Волосы Инан және Али ти еэр, Еде-ина ли тайпалары да [өзінің] Или гә Те муэр деген елшісін жіберді» деп жазылған (қараңыз: «Циньчжэнлу» кітабының Ван Говэй түсіндірме жазған нұсқасы). Солай дегенмен бұл туралы «Қупия шежіренің»: «Түмен Қырғыз жеріне жеткенде қырғыздың нояндары Еді-Инал (Edi-Inal), Алдыгер (Aldiker), Өребек тегін (Örebek-digin) ілесіп бағынып, ақ сұңқар, ақ жылаңқы, қара бұлғын алып келіп, Жошымен кездеседі» деген дерегі де бар.

²⁴⁹ 1208 жыл.

²⁵⁰ Мәтіннің бұл тұсында Күшліктің есімі 屈出律罕 (Цюйчулюйхань) деп хатталған. Бұл — Күшлік хан деген сөздің қытайша транскрипциясы.

²⁵¹ «Юаньши» кітабы бұл жерде ойрат этнонимін 斡亦剌 (Воила) деген үш иероглифпен хаттаған.

²⁵² Мәтінде 契丹 (Цидань) деп көрсетілген. Бұл қидан немесе қитан деген этнонимнің қытайша транскрипциясы деп саналады. Бұл жерде Гүр хан билеуіндегі Қарақытай мемлекеті айтылып отыр.

²⁵³ 1209 жыл.

²⁵⁴ Мәтінде 畏吾儿国 (Вэйуэрго) деп хатталған. Сөзбе-сөз аударғанда Ұйғыр мемлекеті. Мәтінде Бешбалықтағы ұйғыр Идұқ-құты айтылып отыр.

²⁵⁵ Мәтінде аталмыш Таңғыт билеушісінің аты 李安全 деп хатталады. Тарихи деректемелерде 赵襄宗 (Ся Сянцзун) деген атпен белгілі. 1206–1210 жылдар аралығында таңғыттарға билік етті.

²⁵⁶ Мәтінде 高令公 деп хатталған. Өз аты Гао И (高逸). Лингун (令公) деген лауазымы немесе мансабы. Моңғолдарға тұтқын болғаннан кейін аса қайсарлық танытып, ақыры моңғолдардың қолынан өледі.

²⁵⁷ Мәтінде 兀刺海 деп хатталған.

²⁵⁸ Мәтінде 太傅 деп хатталған. Мансап аты. Қаланың әскери, әкімшілік бастығы Тайфу деп аталған.

²⁵⁹ Мәтінде 西壁氏 деп хатталған.

²⁶⁰ Мәтінде бұл жердің аты 克夷门 деп хатталады. Қамал қорғаны болса керек.

²⁶¹ Мәтінде 嵬名令公 деп хатталған. Мұндағы 嵬名 (Вэймин) оның аты. 令公 (Линьгун) лауазымы деп қарауға болады.

²⁶² Қытайша 中兴府 деп хатталады. Таңғыт елінің астаналық қаласы. Ертеректе 兴庆府 (Синцинфу) деп аталған. 1205 жылы моңғол шапқыншылары шабуыл жасап, кері қайтып кеткеннен кейін қаланың атын 中兴府 (Чжунсинфу) деп өзгерткен. Орны қазіргі ҚХР Нинся Хуайцзу автономиялы өлкесіндегі Линьчуань (临川) деген жерде.

²⁶³ Мәтінде бұл адамның аты 讹答 деп хатталған.

²⁶⁴ 1210 жыл.

²⁶⁵ Мәтінде 乌沙堡 деп хатталған.

²⁶⁶ «Юаньши» кітабының бұл тұсында Жебенің есімін 遮别 (Чжэбе) деп тағы бір түрлі транскрипциялаған.

²⁶⁷ Қытайшасы 净州 деп таңбаланады. Бұл жердің орны қазіргі Ішкі Моңғолия автономиялы өлкесі аумағындағы Сыцзыван қошынының (四子王旗) солтүстік-батыс жағында.

²⁶⁸ Мәтінде 卫王允济 (Вэйван Юньцзи) деп хатталған. Мұндағы Вэйван (卫王) оның лауазымы. Өз аты — Юньцзи (允济), толық аты-жөні 完颜允济 (Ваньянь Юньцзи) делінеді.

²⁶⁹ 1211 жыл.

²⁷⁰ «Юаньши» кітабының бұл тұсында бұл өзеннің аты 怯绿连 деп хатталған. «Құпия шежіреде» Kelüren-müren деп көрсетеді.

²⁷¹ Мәтінде 西域 деп хатталған. Сиюй — қытайша географиялық атау. «Батыс өңір», «Батыс аймақ» деп аударуға болады. Ерте заманда қытайлар Қытайдың күнбатысында жатқан аймақтарды жалпылама «Сиюй» деп атаған.

²⁷² Мәтінде 哈刺鲁部 деп хатталған. Сөзбе-сөз Қалалу елі деп аударуға болады. Қалалу (哈刺鲁) — «Юаньши» кітабындағы қарлұқ этнониміне жасалған транскрипциялардың бірі. Қарлұқ этнонимі аталмыш дәуірге тән қытай деректемелерінде 合儿鲁 (Хээрлу), 罕禄鲁 (Ханьлүлу), 匣刺鲁 (Сялалу), 哈刺奴儿 (Халануэр), 柯耳鲁 (Кээрлу) деген түрде де транскрипцияланып отырған. «Құпия шежіреде» моңғолдық үлгіге салып, Qarluγud// Qarluγut деп жазады. Бұл олардың «қарлұқтар» дегені еді.

²⁷³ Мәтінде 阿昔兰罕 деп хатталған. Жувейни «Qayalgh», Рубурк «Cailac» деп жазған қаланы орталық еткен қарлұқ билеушісі. Жувейни оның есімін «Arslan Khan» деп (қараңыз: Juvaṇy. 81-б.), олардың орталық қаласының атын «Qayalgh» деп жазған (қараңыз: Juvaṇy. 44-б.). Бұл қаланың орны Алматы облысы Қойлық (бұрынғы Антоновка) ауылының шығыс жақ шетінде

Ащыбұлақ өзенінің жағасында (К. Байпақов, 2005. 90-бет). Қарлұқтардың Арслан ханы мен Қарақытай билеушісінің қайшылықтары себепті ол Қарақытайдан біржолата бет бұрып, моңғолдарға бағынғаны туралы Жувейни құнды деректемелер келтірген.

²⁷⁴ Мәтінде 畏吾儿国 деп хатталған. Мұны сөзбе-сөз «Ұйғыр мемлекеті» деп аударуға болады. Қытай деректемелері ұйғыр деген этнонимді 畏吾而 (Вэйуэр), 伟兀 (Вэйу), 卫吾 (Вэйу), 委兀 (Вэйу), 瑰古 (Гюйгу), 乌鹁 (Уюй), 外五 (Вайу) деп те жазады. Дегенмен, бұл дәуірде Қочо мен Бешбалық тұрғындары ғана ұйғыр деп аталған. Мұны М. Қашқаридің: «Ұйғыр – Бес шахардағы бір елдің аты» деген қысқаша мәліметі де растайды (М. Қашқари, 1-том, 142-б.).

²⁷⁵ Мәтінде 亦都护 деп хатталған. Идүк-Қут деген сөздің қытайша транскрипциясы. Бұл замандағы ұйғыр Идүк-Құтының есімі Baḡchuq-Alt-Digin Iduq-qut делінеді.

²⁷⁶ Мәтінде 野狐岭 деп хатталған. Бұл жер қазіргі Хэбэй провинциясындағы Ваньцюаньшаньфанбао (万全善房堡) деген жердің шығыс жағында.

²⁷⁷ Қытайша 定薛 деп хатталған.

²⁷⁸ Қытайша 大水泺 деп хатталған.

²⁷⁹ Қытайша 丰利 деп хатталады.

²⁸⁰ Қытайша 五月营 деп хатталады.

²⁸¹ Қытайша 选平 деп хатталады.

²⁸² Қытайша 会河川 деп хатталады.

²⁸³ Қытайша 德兴府 деп хатталған.

²⁸⁴ Қытайша 居庸关 деп хатталады.

²⁸⁵ Қытайша 中都 деп хатталады. Қазіргі Пекин қаласы.

²⁸⁶ Қытайшасы 耶律阿海 деп хатталады. «Чанчунь Чжэньжэнь си ю цзи» атты еңбекте оның аты «Ила Гогун» (移刺国公) деп хатталған (Ян Цзянсинь 1987. 205-бет). «Юаньши» кітабында оған тарихи тұлғалардың қатарында мән беріп, арнаулы өмірбаяны жазылған (дегенмен, «Юаньши» кітабының осы тұсы мен «Елюй Ахайдың өмірбаяны» берген мәліметтер арасында кей оқиғаның уақыт көрсеткіші жағында қайшылықтар бар). Елюй Ахай Цзинь дәуіріндегі этностық қидан (қарақытай) ұлтының өкілі. Цзинь мемлекетінде жоғары лауазымды міндеттер атқарған. Кезінде Цзинь мемлекеті тарапынан Керей Ұлысына елші болып барған. Ол дәл сол жерде Оң ханның ордасында Оң ханның қол астында жұмыс атқарып жүрген жерінде Темүжінмен тұлғаш рет кездескен. Ол Шыңғыс ханға берілгеннен кейін оның қытай жеріне жасаған жорықтарында алдыңғы шепте жүріп, көп шайқастарда еңбек көрсеткендіктен, 1214 жылы Шыңғыс хан оған «Ахай-Тайши» деген атақ берген. Сондықтан, оның аты кей деректемелерде Ахай Тайши деп те жазылады. Елюй Ахай Шыңғыс ханның батысқа жасаған жорықтарына да белсене атсалысады. Отырарды жаулап алу, Отырар билеушісі, Қайырханды тұтқындау, оны жазаға тарту, Бұхара, Самарқанд қалаларын жаулап алу сияқты оқиғалардың басы-қасында болған. Самарқанд қаласы жаулап

алынғаннан кейін осы қаланың даруқашы болған. Ол өлгеннен кейін бұл міндетті оның Мянсьегэ (绵思哥) есімді ұлы атқарған (қараңыз: «Юаньши» – Елюй Ахайдың өмірбаяны, 3548–3550 беттер).

²⁸⁷ Мәтінде 朮赤 (Шучи) деп хатталған. Шыңғыс ханның тұңғыш ұлы Жошының есімі қытайша осылай транскрипцияланады. Кей деректемелерде 拙赤 (Чжочи) деген транскрипциясы да бар.

²⁸⁸ Мәтінде 察合台 деп хатталған. Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатайдың есімі қытайша осылай транскрипцияланады.

²⁸⁹ Мәтінде 窝阔台 (Вокотай) деп хатталған. Шыңғыс ханның үшінші ұлы Үгедейдің есімі «Юаньши» кітабында негізінен осылай транскрипцияланады.

²⁹⁰ Қытайша 云内 хатталады. Ол жердің орны қазіргі ҚХР Ішкі Моңғол автономиялы өлкесі Токэто (托克托) деген жердің солтүстік-шығыс жағында.

²⁹¹ 东胜 – бұл жердің орны қазіргі ҚХР Ішкі Моңғол автономиялы өлкесіндегі Токэто (托克托) деген жерде.

²⁹² Мәтінде 武 деп хатталған. Бұл жердің толық аты 武州 (Учжоу). Ерте заманғы Ужоу қазіргі ҚХР Шаньси провинциясындағы Учжай (五寨) деген жердің солтүстігінде болған.

²⁹³ Мәтінде 朔 деп хатталған. 朔州 (Шочжоу) айтылып отыр.

²⁹⁴ Чжоу (州) – қытайдың ерте замандағы әкімшілік аймағы. Чжоудың үлкен-кішілігі әр дәуірде әр басқа болды. Хань патшалығы заманында цзуньнен (郡) бір дәреже жоғары, Тан патшалығы дәуірінде өткен замандардағы цзуньмен (郡) деңгейлес болды. Ежелгі түріктер чжоу терминін өз тілдеріне бейімдеп «sub» деп атаған (қараңыз: Гэн Шиминь 2005. 239-бет).

²⁹⁵ Бұл жолғы жорықта Оңғит билеушісі Алақұш-Тегін-Құри Қытай қорғанының қақпаларын моңғолдарға ашып береді және оларға чжоуларға баратын жолдарды көрсетіп, өзі жол бастап отырады.

²⁹⁶ Қытайша 刘伯林 деп хатталады.

²⁹⁷ Қытайша 夹谷长哥 деп хатталады.

²⁹⁸ Тайцзудың 14-жылы, яғни қоян жылы 1219 жылға сәйкес келеді. Қытайлық деректемелер мен мұсылман деректемелерінің барлығы моңғолдардың Орта Азияға жорық жасау уақытын осы жыл деп хабарлайды. Дегенмен, 1220–1223 жылдардағы оқиғалардың уақыт көрсеткіші туралы қытайлық деректемелер мен мұсылман деректемелері арасында бір жылдық парық сақталып отырады (Pelliot. T'oum Paо.1929, 161-бет).

²⁹⁹ Мұсылман авторларының мәліметтері бойынша болғанда, 1218 жылдың жаз айында Отырарға келіп жеткен Шыңғыс ханның 450 адамдық керуенін Отырар қаласының билеушісі Қайырхан иналшық саудагерлер тыңшылық жасады деген күдікпен түгел өлтіріп тастап, керуенді тонап алған. Осыдан кейін Шыңғыс хан Хорезм шах Мұхаммедке Қайырханды ұстап беруді талап етіп, елші жіберген. Хорезм шах Мұхаммед Шыңғыс ханның бұл талабын орындаудың орнына оның жіберген елшілерінің ішіндегі этностық түрік текті

Бағра деген елшісінің басын кесіп алады да, қалған екі этностық моңғол текті елшісінің басын тақырлап қырып, келген жолымен қайта жолға салады. Бұл тарихта Шыңғыс ханның батысқа жорық жасауындағы басты себептерінің бірі делінеді. Сонымен, Шыңғыс хан 1218 жылдың соңында Моңғолиядан аттанып, 1219 жылдың жазында Ертістің жағасында әскер топтайды. Күзге қарай Қойлық маңына таман жылжып келеді. Онда жорықшылардың қатары Бешбалықтың ұйғыр Идүк-құты Баршүк-арт тегіннің, Қойлықтағы қарлұқ Арыслан ханның, Алмалықтағы Сығанақ тегіннің қосындарымен толығып, қосынның ұзын саны 200 мың адамнан асады. Қысқа қарай олар Отырар қаласына жетеді. Қосын төрт бағытқа бөлінеді. Бірінші бағыттағы қосынға Үгедей мен Шағатай қолбасшылық жасап, олар Отырарды қоршауға алады. Екінші бағыттағы қолды Жошы бастап, бұл қосын Сырдарияның төменгі бойындағы Жент, Янгікент қалаларына шабуыл жасайды. Үшінші бағыттағы қосынды Сұғту, Алақ, Тоғай қатарлылар бастап, Сырдың жоғары ағысындағы қалаларды бағындыруға аттанады. Төртінші бағыттағы қосынға Шыңғыс ханның өзі және Төле басшылық етіп, Шу өзенінің бойымен Бұхараға қарай жылажиды.

³⁰⁰ Мәтіннің бұл тұсында Отырар қаласының аты 讹答刺城 (Әдала қаласы) деп транскрипцияланған. Қаланың аты бір ғана «Юаньши» кітабының өзінде бірнеше түрлі болып хатталған. «Сибөйдифулу» тарауында 兀提刺耳 (Утэлаэр) деп транскрипцияланған. Бұдан тыс 斡脱罗儿 (Вотолоэр), 兀提刺耳 (Утэлаэр), 兀答刺儿 (Удалаэр) деген транскрипциялар да кездеседі. Моңғолдар Отырарға 1219 жылдың күзінде шабуыл жасап, алты айдан кейін алады.

³⁰¹ Мәтінде Отырар билеушісі инаншық Қайырханның аты 哈只儿只兰秃 (Хачжиэр Чжиланьту) деп транскрипцияланған. Мұнда 哈只儿 (Хачжиэр) деген үш иероглифті «Қайыр» дегеннің, ал 只兰秃 (чжиланьту) деген үш иероглифті «инаншық» дегеннің транскрипциясы деуге болады.

³⁰² Моңғол әскерлері Отырарды алғаннан кейін қаланы тонап, мейлінше қиратты. Қала билеушісі Қайырхан инаншықтың көзіне, құлағына қорғасын ерітіп құйып, азаптап өлтірді.

³⁰³ 1220 жыл.

³⁰⁴ «Юаньшидің» бұл тұсындағы мәтінде 蒲华 (Пухуа) қаласы деп хатталған. Отырар қаласының аты әртүрлі транскрипцияланғаны сияқты Бұхара қаласының атын да әр жерде әртүрлі етіп транскрипциялаған. Мәтіндегі 蒲华 (Пухуа) Бұхара дегеннің бір түрлі транскрипциясы.

³⁰⁵ Мәтінде 寻思干城 (Сюньсыгань) — Самарқанд қаласының аты «Юаньши» кітабының бұл тұсында осындай үлгіде хатталған. Төменде бұдан өзге үлгідегі транскрипциясы да кездеседі.

³⁰⁶ Мәтіннің бұл тұсында Отырардың аты 斡脱罗儿城 (Вотолоэр) деп хатталған. «Юаньшидің» бұл мәліметі бойынша болғанда Шыңғыс хан 1220 жылдың жазында Ертісті жайлап, күзде Отырар қаласына қайтадан шабуыл жасаған болады.

³⁰⁷ 1221 жыл.

³⁰⁸ Бұхара қаласының аты «Юаньши» кітабының бұл тұсында 卜哈儿 (Бухаэр) деп хатталған.

³⁰⁹ Самарқанд қаласының аты «Юаньши» кітабының бұл тұсында 薛米思干 (Сюэмисыгань) деп хатталған. Бұл Самарқанд атауының расында «Құпия шежіреде» көрсетілгендей Semisgen немесе Sämiskän//Semisgab, байырғы түрік тілінде Sämiskänt атанғанын дәлелдей алады (қараңыз: P. Pelliot. T'oung Pao, 1930, 136. 1935, 159). Ескере кетерлігі, мәтінде Бұхара, Самарқанд қалаларының атына басқаша транскрипция жасалумен бірге, бұл қалалардың жаулап алынған уақыты 1221 жылы делінген. Шын мәнінде бұл оқиға осыдан бір жыл бұрын болуға тиісті. Сондықтан бұл жерде тарихи оқиғаларда қайталану бар деп күмандануға тура келеді.

³¹⁰ Мәтінде 养吉干 деп хатталған. Бұл ортағасырлық қала Янгікент дегеннің «Юаньши» кітабындағы транскрипциясы болатын. Бұл қала туралы дерек X ғасырдағы араб саяхатшылары Ибн-Хаукал мен Мас'удидің саяхатнамаларында кездеседі.

³¹¹ Мәтінде бұл қаланың аты 八儿真 деп хатталған. Мәтіндегі Баэрчжэнь (八儿真) қаласы Баршынкент (Баршыныкент) деген қала атының қытайша транскрипциясы деуге болады. Армян саяхатшылары бұл қаланы Barchin//Parchin деп жазды.

³¹² Мәтінде 铁门关 (Темэньгуань) деп хатталған. Бұл жер аты қытай деректемелерінде ертеректен бері хатқа түсті, атап айтар болсақ «Синь Таншу» кітабының «Сиюй цзюань» тармағында, қытай саяхатшысы Сюань Цзанның «Да Тан Сиюй цзи» атты еңбегінде «铁门关 (Темэньгуань)» деп хатталған. Бұл сөзбе-сөз аударғанда «Темір қақпалы өткел» болып шығады. Мұны сол дәуірде жасалған мағыналық аударма деп қарауға болады. Түрік руникаларында ол жердің аты «Тәміг қарғұқа» делінеді.

³¹³ Угусунь Чжундуань (乌古孙仲端) — (?–1233 жж.) Цзинь әулетінің мансаптысы. Ұлты шүршіт, Цзиньнің мемлекет қайраткерлерінің бірі. 1220 жылы жазда Цзинь елінің тағы бір мемлекет қайраткері Аньянь Чжэньфэн (安延珍奉) екеуі моңғолдармен бітімгершілікке келу үшін елшілікке аттанады. Олар алдымен Мұқалымен кездеседі. Одан кейін өзі Орта Азияда жорықта жүрген Шыңғыс ханмен кездесу үшін алыс сапарға аттанып, Орта Азия жерінде Шыңғыс ханмен кездеседі. 1221 жылдың қысында өз еліне қайтып оралады. Ол еліне оралғаннан кейін елшілік сапарда жол бойында көрген-білгендерін айтып береді. Оның ауызекі айтқандарын Лю Ци деген адам хатқа түсіріп алады. Бұл еңбек тарихта «Бэйшицзи» («Солтүстікке елшілік сапар естеліктері») деген атпен мәлім.

³¹⁴ Мәтінде 班勒纒 қаласы деп транскрипцияланған. Бұл ортағасырлық қала аты Балых дегеннің қытайша транскрипцияларының бірі деп түсінуге тура келеді.

³¹⁵ Мәтінде Үргеніш қаласының аты 玉龙杰赤 деп транскрипцияланған. Бұл қаланы алу барысында Шағатай мен Жошы арасында туындаған ала-

уыздық қаланың алынуын кешеуілдетеді. Бұған қатты ашуланған Шыңғыс хан қосынды Үгедейдің басқаруына беруді бұйырады. Үргеніш қаласы алынғаннан кейін Шағатай әкесінің қасына қайтып келеді. Ал Жошы болса Сырдарияның солтүстігінде қалды.

³¹⁶ 拖雷 (Толэй) — Төле, Шыңғыс ханның кенже ұлы. Моңғол деректемелерінде Tolui және Tulai деп жазылып келеді. «Юаньши» кітабында Төлениң аты 拖雷 (Толэй) деп аталады. Туған жылы белгісіз. 1227 жылы Шыңғыс хан тосыннан дүниеден озғаннан кейін, Төле әкесі Шыңғыс ханның Онон мен Керулен өзені бойындағы ел-жұрты мен қосындарын уақытша басқарып, оны өз бақылауына алған еді. Келесі жылы ұлы құрылтай ашып, әке өсиеті бойынша ағасы Үгедейді Ұлы хан тағына отырғызып, салтанатты ұлықтау салтын өткізіп берді. 1232 жылы дүние салды.

³¹⁷ Мәтінде Марушак қаласының аты 马鲁察叶可 деп хатталған. Бұл қаланың тағы бір аты «Мерв-ал-Руд» делінген. Өз кезінде Мерв қаласына қарасты шағын қала болған.

³¹⁸ Мәтінде Мерв қаласының аты 马鲁 деп хатталған. «Юаньши» кітабының «Сибәйдифулу» тарауында 马里兀 (Малиу) және 马甫 (Мафу) сияқты тағы екі түрлі транскрипциясы бар. Бұл қала Меру Шахиджан деп те аталған. Мургаб өзенінің бас жағында тұрған бұл қала Марушактан әлдеқайда үлкен болған.

³¹⁹ Мәтінде Серақс қаласының аты 普刺思 деп хатталған. «Юаньши» кітабының «Сибәйдифулу» тарауында 撒刺哈夕 (Салахаси) деп транскрипцияланған. Бұл дыбысталуы жағынан Серақс дегенге әлдеқайда жақын.

³²⁰ 17-жылы, яғни жылқы жылы 1222 жылға тура келеді. «Юаньшидің» бұл мәліметтері мұсылман деректемелеріндегі уақыт көрсеткішінен бір жыл кеш. Бұл мәселеде мұсылман деректемелері негізге алынуы керек.

³²¹ Мәтінде 徒思 деп хатталған. «Юаньши» кітабының «Сибәйдифулу» тарауында бұл қаланың аты 途思 (тусы) деген басқа екі иероглифпен хатталған. Қала моңғол шапқыншылығы кезінде ауыр зардапқа ұшыраған. Қаланы ең бірінші 1220 жылы Сүбедей ноян тонап алды. Келесі жылы Төле қаланы түгелге жуық қиратып тастады.

³²² Мәтінде бұл қаланың аты 匿察兀儿 деп хатталған. Бұл Нишапур немесе Нишаур дегеннің қытайша транскрипциясы. Қаланың аты «Юаньшидің» әр жерінде әртүрлі хатталған, «Баршұқ-арт-тегін өмірбаянында»: 你沙卜里 (Нишабули), «Исмалилдің өмірбаянында»: 你沙不儿 (Нишабуэр), «Сибәйдифулуда»: 乃沙不耳 (Найшабуэр) деп транскрипцияланған.

³²³ Мәтінде 木刺夷国 деп хатталған. Мұсылмандар қауымы Мулахид деп атап келген елдің «Юаньши» кітабындағы транскрипциясы деп түсінуге болады. «Юаньши» кітабының жекелеген тарауларында бұл елдің аты кейде 没里奚 (молиси) деп те транскрипцияланған. Мұндай транскрипция төменде бірнеше жерде кездеседі. Шыңғыс хан қосындары бұл елді басып өткен, моңғолдар оны Мөңке ханның заманында біржолата бағындырып алған.

³²⁴ Мәтінде 擄擄阩河 (Шошоланьхэ) деп транскрипцияланған. Бұл өзен Нишапур мен Андхой аралығындағы Жокжоран өзені еді.

³²⁵ Мәтінде Гератты 也里 (Ели) деп транскрипциялаған. Ерте замандарда бұл қаланы Агіа деп атаған.

³²⁶ «Юаньшидің» бұл жерінде Талиханьчжай (塔里寒寨) деп атаған, ал «Сибэйдифулу» тарауында 塔里干 (талигань) деп хатталған.

³²⁷ Мәтінде 札阑丁 деп хатталған. Бұл Хорезм билеушісі Жалал ад-дин есімінің «Юаньши» кітабындағы транскрипциясы болды.

³²⁸ Мәтінде 灭里可汗 деп хатталған. Бұл тіркес арабша «Мәлік» және түрікше «қаған» деген екі мансап атының қоспасынан жасалған «Мәлік хан» деген тіркестің қытайша транскрипциясы деп түсінуге болады. «Қупия шежіреде» Qan-Melik деген тіркес бар. «Юаньши» кітабындағы «Мели-кэхань» мен «Қупия шежіредегі» «Qan-Melik» деген екеуі бір ұғымды білдірсе керек. Бұл жерде Мерв билеушісінің өкілі айтылған деуге болады. Оның аты-жөні екі кітапта да айтылмаған.

³²⁹ Мәтінде 忽都忽 деп хатталған. «Қупия шежіреде» Шікі-Құтқу (Šiki-Qutuqu) делінген.

³³⁰ Мәтінде 八刺 деп хатталған. Мұнда әйгілі Бала ноян айтылып отыр.

³³¹ Мәтінде 回鹘国 деп хатталған. Оны сөзбе-сөз «Хуэйгу мемлекеті» деп түсінуге болады. Қытай деректемелерінде Тан дәуірінде Моңғолияда билік құрған ұйғырларды 回鹘 (Хуэйгу) деп атаған. Юань дәуірінің алдындағы бір кезеңде Орта Азиядағы Хорезм шах мемлекетін 回回国 (Хуэйхуэйго) деп атап келді. Дегенмен, 回鹘 (Хуэйгу) кей кездері осы 回回 (Хуэйхуэй) дегеннің баламасы ретінде де кездеседі. Мәтіндегі 回鹘 (Хуэйгу) дәл осындай мағынада Хорезм шах мемлекетін меңзеп отыр.

³³² Мәтінде 河朔 деп хатталған.

³³³ Мәтінде 河南王 деп хатталған. Қытай жерінде бұрыннан бар лауазымдық атақ.

³³⁴ Мәтінде 关西 деп хатталған.

³³⁵ 1223 жыл.

³³⁶ Тайши-Гован (太师国王) Бұл екеуі де Мұқалыға көзінің тірісінде берілген лауазымдық атақтар.

³³⁷ Мәтінде бұл жердің аты 八鲁湾川 деп хатталған. «Пируан» деген жер атының «Юаньши» кітабындағы транскрипциясы.

³³⁸ Мәтінде 达鲁花赤 деп хатталған. Моңғолша мансап аты. 达鲁花赤 моңғолша Daɣuqa+šin деген сөздің қытайша транскрипциясы. Көне түріктер мұндай мансапты Басқақ (Basqaq) деп атады. Жергілікті орындағы ең үлкен әкімшілік, әскери бақылаушы ұлық. Моңғол ақсүйектері көптеген жат елдерді жаулап алғаннан кейін, бұл елдерді өздері билеуге мүмкіндігі болмағандықтан, жергілікті билеушісі арқылы басқарып отыруына тура келді. Осы орайда бұл жерлерге өздері тарапынан даруқашылар жіберіп отырды. Негізінде, даруқашылардың билігі жергілікті ұлықтардан жоғары болып, оларды бақылап отырды.

³³⁹ 1224 жыл.

³⁴⁰ 宋 (Сун) — бұл жерде Оңтүстік Қытайдағы этностық ханьдар құрған Сун әулеті айтылып отыр. Бұл мемлекет тарихта Оңтүстік Сун мемлекеті деп те аталады. Әулет 1127 жылы құрылып, Линьань қаласын (қазіргі Ханчжоу қаласы) астана етті. 1279 жылы моңғолдар біржолата жойды.

³⁴¹ Мәтінде 大名总管 деп хатталған.

³⁴² Бұл адамның аты 彭义斌 деп жазылады.

³⁴³ 史天倪 (Ши Тяньни) — Цзинь елінің адамы. 1213 жылы моңғолдарға бағынған. Кейін Мұқалымен бірге моңғолдардың Орталық Қытай аймағын жаулап алу соғыстарында елеулі еңбек етті. Кейін қол бастап, моңғолдың әйгілі қолбасшыларының бірі ретінде тарихта аты қалды.

³⁴⁴ Мәтінде 恩州 (Энчжоу) деп хатталған.

³⁴⁵ Қытайша 东印度国 деп хатталған. Бұл тіркесті Шығыс Үнді елі деп аударуға болады.

³⁴⁶ Мәтінде 角端 деп хатталған. «Юаньши» «是岁, 帝至东印度国, 角端见, 班师» деген мәліметті ғана береді. «Юаньшидің» 146-цзюаны «Елюй Чуцайдың өмірбаянында»: Мешін жылы [1224 жылы] қаған Шығыс Үнді жеріне барып, Темір қақпада еру отырған кезде басында сыңар мүйізі бар, түр-пішімі маралға, құйрығы жылқыға ұқсас, түсі жасыл бір хайуанға кездеседі. Ол бірден адамша сөзге келіп, нөкерлерге: «Қағандарың ертерек кері қайтсын» депті. Қаған бұл жайттың жөнін Чуцайдан сұрағанда, ол: «Бұл цзюадуань деген ізгілік хайуаны. Ол төрткүл дүниенің тілін біледі. Ізгілікті жебеп, жауыздықты тежеп отырады. Бұл тәңірдің, тақсыр, сізге арнаулы берген аяны екен. Тақсыр, сіз тәңірдің тұңғыш ұлы едіңіз, жер бетіндегі қарайған халық сіздің балаларыңыз еді. Тәңірдің қалауына құлақ асып, қарайған халықтың өмірін қорғағайсыз» дегенді айтады. Сонымен, Қаған сол күні ат басын кері бұрады. Бұл туралы «Синь Юаньши»: «Қаған қайтарда Үнді жері арқылы таңғыттарды басып өткісі келген еді. Бірнеше қаладан өткеннен кейін, таңғыттардың бүлік шығарғаны туралы хабар ала бастады, оның үстіне жол өте қиын болды. Сонымен, бағытты өзгертіп, Чжихунь (Сейхун) өзенінен өтіп, бұрынғы жүрген жолымен қайта жүріп, Самарқандқа қайтып оралды. Осы кезде оның қоластындағы біреулер: алдарынан басында сыңар мүйізі бар, түр-тұлғасы маралға, құйрығы жылқыға ұқсайтын бір мақұлықты көргенін, ол бірден адамша тілге келіп: «Қағандарың тезірек еліне қайтсын» деп тіл қатқанын айтады. Сонымен, Қаған кері қайтуға бекінеді» деп жазады (қараңыз: «Синь Юаньши». 6777-бет). Дегенмен, «Синь Юаньши» бұл оқиғаны Тайцзудың 17-жылы, яғни 1222 жылдың есебіне жатқызады. «Юаньшидің» мәліметі бойынша Шыңғыс хан Шығыс Үнді еліне Тайцзудың 19-жылы, яғни 1224 жылы барған делінеді.

³⁴⁷ 1225 жыл.

³⁴⁸ Бұл жағын Рашид ад-дин де растап: Шыңғыс хан тауық жылының көктемінде Моңғолиядағы ордасына барды деп мәлімет береді (Рашид ад-дин II, 94, 118-беттер). «Құпия шежіреде» Сартауылға жасалған жорық бас-

аяғы жеті жылға созылды делінген, бұл қате. Шын мәнінде, жорық алты жылда аяқталған. Ең қызығы «Құпия шежіре» бізге тағы: «Осыдан кейін тауық жылы (1225 жылы) күзде Тола өзенінің жағасындағы Қара орманға үлкен ордасын қондырды» деген дерек береді.

³⁴⁹ 1227 жыл.

³⁵⁰ Мәтінде «崩于萨里川哈老徒之行宫» деп хатталған. Мұндағы 萨里川 жоғарыда көрсетілгендей Sayari-keger еді. 哈老徒行宫 (Халаоту ордасы) туралы қытай ғалымы Чэнь Дэжи: «бұл орда Керулен өзенінің жоғарғы бойында, өзеннің күнбатыс жағында болған» дейді (қараңыз: Цай Мэйбяо 1986. 366-бет). Шындығында Шыңғыс хан өзінің айтулы ордасында дүние салған жоқ. Ол 1227 жылы шілде айының 12-жұлдызында таңғыттарды жаулап алу жолындағы жорықтардың бірінде, қазіргі кезде Люпаньшань (六盘山) деп аталатын тауда дүниеден озған. Оның мүрдесі Sayari-keger жеріндегі Халату ордасына кейін жеткізілген болуы да мүмкін (қараңыз: P. Pelliot 1935. 166). Дегенмен, «Құпия шежіре» сияқты моңғолдық деректемелер бұл туралы құпиялық сақтап, еш мәлімет бермеген.

³⁵¹ Қытайша 潼关 деп хатталады.

³⁵² Шыңғыс ханның бұл жоспарын артында қалған мұрагер ұлдары: Үгедей мен Төле 1231–1232 жылдың қыс айларында жүзеге асырды. Деректемелерден мәлім болуынша бұл жолғы жорықта Үгедей Хуанхэ шебіне солтүстік жақтан Тунгуанның қарсы бетіндегі аймақтарға шабуыл жасайды. Ал, Төле Хуанхэнің оңтүстігіндегі аймақтарға сұғына кіреді. Нәтижесінде, моңғолдар Цзинь елінің артқы шебін талқандап тастайды. Шыңғыс хан өсиет еткендей, бұл жолғы ұрыс моңғолдардың пайдасына шешіледі (қараңыз: «Юаньши». 1-том, 31-бет).

³⁵³ Қытайша 起辇谷 деп хатталады.

³⁵⁴ 至元三年 — бұл жыл 1266 жылға тура келеді.

³⁵⁵ Қытайшасы 圣武皇帝 деп жазылады.

³⁵⁶ 1309 жыл.

³⁵⁷ Қытайшасы 法天启运圣武皇帝 деп хатталады.

³⁵⁸ 1228 жыл.

³⁵⁹ 316-түсіндірмені қараңыз.

**«Юаньши», 2-цзюань,
Патшалар шежіресі II
«Тайцзун»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 28–38-бб.)**

«元史» 卷二, 本纪第二

«太宗»

(中华书局点校本第28 - 38 页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Тайцзунның¹ құрмет аты — Инвэнь хуанди². Өз аты — Вокотай³. Ол Тайцзудың⁴ үшінші ұлы еді. Туған анасы Гуансянь Хуанхоу⁵ — [оның] елі Хунцзила⁶. [Ол] Қағанның⁷ Цзинь елін жаулап алу, Сиюйді⁸ бағындыру жолында жасаған жорықтары кезінде, қамал бұзып қалаларды алған, шеп құрып далаларда соғысқан небір қиын кездерде аса мол еңбек еткен еді. Тайцзу дүниеден өткен кезде, ол Хобо жерінен⁹ келіп қағанды жерлеу рәсіміне қатынасты.

Бірінші жылы¹⁰ жаз айында Хулубаньсюэбучжи¹¹ жеріне келді. Осы жерде қағанның інісі Толэй оған сәлем бере келді.

Күзгі 8-айда хандар мен нояндар Целюйлань өзенінің жағасындағы Цюйдяо алань¹² деген жерде ұлы құрылтай өткізіп, Тайцзудың өсиеті бойынша Кутеуалали¹³ деген жерде патша¹⁴ тағына отырды¹⁵. Осы кезден бастап хан ордасының түрлі заң-рәсімдері белгіленді. Сонымен, хан тұқымынан тараған ақсүйектер мен оның

жегжаттарының ережелерді қатаң сақтауы жолға қойылды. «Ұлық ясақтар»¹⁶ жарияланды [Бұл Хуа тілінде — Ұлы заң деген сөз]¹⁷. [Осы кезде] Цзинь мемлекеті Ахудай¹⁸ деген адамды елшіге жіберіп, қағанды жерлеу рәсіміне арнап арнаулы сауғалар әкелді. Тайцзун оған: «Сендердің хандарың қасарысып тізе бүкпей қойғандықтан, қағанымыз жорық үстінде жүріп қазаға ұшырады. Сендер мен мұны ұмытып қалды деп отырсыңдар ма? Бізге сендердің сауғаларың неге керек?» деп әкелген сауғасын қабылдамай қояды. Артынша Цзинь еліне жорық жасау туралы кеңес құрды. Мэнгу қауымы арасында жылқысы жүзге толғандар бір құлын, сиыры жүзге толғандар бір бұзау, қойы жүзге толғандардан бір қозыны салық ретінде төлеуді бұлжымас заң ретінде жариялады. Астық қамбаларын жасатты¹⁹. Хабарласу бекеттерін құрды²⁰. Хэбэй жеріндегі қытай тұрғындарының жан санын анықтау мен халықтан салық жинау істеріне Елюй Чуцай²¹ жауапты болды. Сиюйдің халық санын есептеу мен халықтан салық жинау жұмыстарын басқаруға Махэמודэ Хуаласими²² жауапты болды. Иньду²³ мемлекетінің әмірі және Мулои²⁴ мемлекетінің әмірі ордаға сәлем ете келді. Сиюйдегі Исыбалана қаласының²⁵ әмірі келіп бағынды.

Екінші жылдың²⁶ 7-айында Тайцзун өзі атқа қонып, оңтүстікке жорыққа аттанды.

Үшінші жылдың²⁷ күзгі 8-айында Юньчжуға²⁸ келді. Осы жерде чжуншушэн²⁹ деген мансап тұңғыш рет қолданысқа енгізіліп, мансап жүйесіне өзгерістер жасалды. Елюй Чуцай чжуншулин³⁰ мансабына, Нянхэ Чжуншань³¹ цзочэнсян³² мансабына, ал Чжэньхай³³ ючэнсян³⁴ мансабына тағайындалды.

Төртінші жылдың³⁵... тоғызыншы айында Толэй дүниеден озды. Қаған өз ордасына қайтып оралды.

6-жылы³⁶ көктемгі бірінші айда, Цзинь елінің патшасы тағын мұрагер ұлы Чэнлинь³⁷ дегенге босатып беріп, өзіне қол жұмсап, өзін-өзі өртеп өлтірді. Қала қорғанының сыртындағы су толтырылған канал алынғаннан кейін Ваньянь Чэнлинь де қолға түсіп, дереу өлтірілді. Сун әскерлері Цзинь патшасының сүйек күлін алып, өз жолына кетті. Сонымен, Цзинь әулеті біржолата жойылды.

Осы жылы көктемде хан-нояндар Воэрхань³⁸ өзенінің бойына жиналып, аң аулап, сауық-сайран құрды.

7-жылы³⁹ көктемнің соңында, Хэлинь⁴⁰ қаласын астана етіп, Ваньлэгун⁴¹ сарайын салдырды. Бату⁴², қағанның ұлы Гюйю⁴³, қағанның немересі Мэнгэ⁴⁴ қатарлыларды Сиюйге жорыққа аттандырды⁴⁵. Қағанның ұлы Ходуань⁴⁶ Цин⁴⁷, гун⁴⁸ қатарлы жерлерге жорыққа аттанды. Қағанның ұлдары Цюйчу⁴⁹ және Хутуху⁵⁰ Сун, Тангу⁵¹, Гаоли⁵² қатарлы елдерге жорыққа аттанды.

9-жылы⁵³ көктемде [қаған] Цзецзечаха сазында⁵⁴ аң аулап саят құрды. Мэнгэ Циньчаға⁵⁵ жорыққа аттанады. Оларды жеңіп, билеушісі Бачимань⁵⁶ дегенді тұтқынға алды.

Қысқы 10-айда [Қаған] Емачуаньде⁵⁷ аң аулады. Осы арадан ордасына қайтты.

13-жылы⁵⁸ қаған Цзецзечаха сазында аң аулады. Қаған науқасқа шалдығып, артынан ел көлеміндегі барлық абақтыда отырған қылмыскерлерді абақтыдан босатып жіберді. Нәтижесінде ол науқасынан ада-күде айыға бастады.

Күзде Гаоли мемлекетінің билеушісі ұлын кепілге жіберді.

Қысқы 10-айда Ялаовачиді⁵⁹ қытайлар қоныстанған аймақтарды басқаруға жауапты етіп тағайындады.

11-айдың 4-жұлдызында аңға шықты. Айдың 7-жұлдызында Хуатегу-Хулань тауына⁶⁰ қайтып оралды. Аудулахэмань⁶¹ ордаға шарап алып келді. Бұл күні қағанның мерейі тасып, түн ортасына дейін шарап ішті. Айдың 8-жаңасында, таң ата бере қаған ордада дүниеден озды. Ол жиыны 13 жыл хан тағында отырды. 56 жаста мезгілсіз өмірден озды.

Қаған кеңпейіл, аса жомарт, ақпейіл адам еді. Ол әр нәрсені бағамдай білетін, қандай істі болмасын ақылға салып істеуге дағдыланған. Сондықтан өз өмірінде елеулі ағаттық өткізген емес. Ол билік жүргізген заманда ел телегей-теңіз байлыққа кенеліп, төрт түлік мал өріске толды. Жолаушы жол-азық алмай жолаушылап кете беретін, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман болды.

Барыс жылының⁶² көктемінде Алтыншы Хуанхоу Наймачжэньши⁶³ билік жүргізді⁶⁴.

Тышқан жылының жазғы⁶⁵ 5-айында Чжуншулин Елюй Чуцай қайтыс болды.

Түсіндірмелер

¹ 太宗 — Үгедей қаған өлгеннен кейін ұрпақтарының оның аруағын құрметтеу негізінде берген қытайлық үлгідегі храмдық аты.

² Қытайшасы 英文皇帝 деп хатталады. Мұны «Бахадүр қаған» деп түсінуге болады.

³ «Юаньши» кітабы Үгедей дегенді 窩闊台 (Вокотай) деген үш иероглифпен хаттаған.

⁴ Қытайша 太祖 деп хатталады. Бұл жерде Шыңғыс қаған айтылып отыр.

⁵ 光献皇后 (Гуансянь хуанхоу) — Үгедейдің анасы, Қоңырат қызы Бөрте-жіннің құрмет аты.

⁶ Қоңырат этнонимі «Юаньши» мәтінінің осы жерінде 弘吉剌 (Хундзила) деп хатталған. Қоңыраттар туралы 84-беттегі 126-түсіндірмеге қараңыз.

⁷ Мәтінде қаған деп Шыңғыс қаған айтылып отыр.

⁸ Мәтінде 西域 деп қазіргі Шыңжаң, Орта Азия мен Қазақстан және одан батысқа қарайғы аймақтар айтылып отыр.

⁹ Мәтінде 霍博 (Хобо) деп жазылған. Тарихта Қобық деген атпен белгілі. Орны қазіргі ҚХР ШҰАА Тарбағатай аймағына қарасты Қобықсары аумағында болған. Бұл жерді жергілікті қазақтар мен торғауыт-моңғолдар күні бүгінге дейін Қобық немесе Қобықсары деп атап келеді. Бұл аймақты Шыңғыс хан өз балаларына жеке иеліктер үлестірген кезде Үгедей ханға берген еді. Үгедей ханның иелігі Қобық пен Емілді (орны қазіргі ҚХР ШҰАА аумағындағы Дөрбілжін ауданы маңы) орталық ете отырып, Зайсаннан Алакөлге дейінгі аймақтарды алып жатты. Үгедей ұлы хан тағына отырғаннан кейін бұл жер оның тұңғыш ұлы Күйіктің еншісіне тиді. Күйік өліп ұлы хан тағына Мөңке отырғаннан кейін ұлы хан тағы Үгедей ұрпақтарынан Төле ұрпақтарына ауысты. Үгедей ұрпақтарының ішінде Көтөннен (Kötön) басқасына сенімсіздікпен қарап, оларды жан-жаққа бығыратып жіберді. Мысалы, Үгедейдің алтыншы ұлы Қаданды (Qadan) Бешбалыққа, жетінші ұлы Меликені (Mélíke) Ертіс бойына, Үгедейдің бесінші ұлы Қачыдан туған Қайдуды (Qaidu) Қойлық қаласына, Қарачар деген ұлынан туған Тоқто деген немересін Еміл бойына көшіріп жіберді. Қалғандарын Орталық Қытай аймақтарына жорыққа аттандырды. Міне, осылайша бұрынғы Үгедей ұлысына қарасты жерлерді бірнеше жекелеген иеліктерге бөліп жіберді.

¹⁰ 1229 жыл.

¹¹ Мәтінде 忽魯班雪不只 деп хатталған.

¹² 曲雕阿兰 деген иероглифтермен хатталған. Бұл Көде арал (Ködehü-aral) деген топонимнің транскрипциясы. «Құпия шежіреде» бұл жердің аты Көдеге арал деп жазылған. Бұл жер қазіргі Моңғолиядағы Өндөрхан (Öndörhaan) деген жердің батысында Керулен (Herlen) өзенінің бойында болған.

¹³ Мәтінде 库铁乌阿刺里 деп хатталған. Бұл жер жоғарыдағы Цюйдяо алань (曲雕阿兰) деген топонимнің қытайша тағы бір түрлі транскрипциясы деуге болады.

¹⁴ Мәтінде 皇帝 (Хуанди) делінген, патша, император деген сөзге тура келеді. Дәл осы кезден бастап моңғолдар «қаған//qaghan» деген атақты нақты қолдана бастады. Сондықтан Юань дәуіріндегі қытай деректемелері оның атын «可汗皇帝» (Кэхань Хуаньди // қаған-патша) деп хатқа түсіретін болды.

¹⁵ Шыңғыс хан қайтыс болғаннан кейін мемлекетті біраз уақыт оның кенже ұлы Төле басқарғаны белгілі. 1229 жылы Төле ханзадалар мен нояндардың басын қосып, Керулен өзенінің жоғарғы бойындағы ордада қаған сайлау құрылтайын өткізді. Шыңғыс хан ұлы хан тағының мұрагері ретінде Үгедейді белгілегенімен, бұл кезде моңғолдардың басым көпшілік халқы мен әскери қосындары Төленің билеуінде еді. Құрылтай соңы созылып, жаздан күзге дейін неше дүркін бас қосу болса да «нақты шешім қабылданбай» созбұйдаға түсті. Бұл кезде Жошы әдеқашан дүние салған болатын. Ақыр аяғында Шағатай мен Төле ақылдаса келіп, Үгедейді ұлы хан етіп ұлықтау туралы соңғы шешім шығарды.

¹⁶ Мәтінде 大札撒 деп хатталған. Бұл моңғолша еке žasaq (көне түрікше «Ұлық Ясақ») деген сөздің қытайша мағыналық аудармасы мен транскрипциясы. K.d`Ohsson оны Ouloug Yassa деп атаған. Қазақтар кезінде оны «жосық» деп атаған.

¹⁷ Мәтінде 华言大法令也 деп кішкентай иероглифтермен хатталған. Бұл тіркесті «Хуа тілінде [қытай тілінде. — Ж. О.] — Ұлы заң деген сөз» деп аударуға болады.

¹⁸ Ахудайдың аты мәтінде 阿虎带 деп хатталған.

¹⁹ Мәтінде 始置仓廩 деп хатталған. Шын мәнінде бұл шаралар Шыңғыс хан заманында қолға алына бастаған еді. 1219 жылы Шыңғыс хан батысқа Хорезм шах мемлекетіне жорыққа аттанған кезде Шыңқайды Моңғолияға қалдырып, оның басқаруына он мың адамдық қытай тұтқындарын берген. Моңғолияның Қобда аймағының шығыс жағындағы Абухань тауының солтүстік бөктерінен тың ашып, қала тұрғызуға бұйырған еді. Бұл қаланы қытай деректемелері Чжэньхай қаласы (镇海城) деп жазды.

Қаланың моңғолша аты — Čingqai balaqasun деп аталды. Мәтіндегі 仓廩 сөзі тек астық қамбаларын жасату ғана емес, сол маңнан тың ашу, қалакенттер мен елді мекендер тұрғызу сияқты мазмұндарды да қамтыды. Бұл кезде бір мыңдықтар астық қамбаларын күзетуге арнаулы адамдар орналас-тырып, оны моңғолша Amuchin деп атады. Ал кенттерді сақтап тұрушыларды Balaqachin деп атады.

²⁰ Мәтінде 立驿传 деп хатталған. Бұл сөзді «хабарласу бекеттерін орнату» деп аударып отырмыз. Шын мәнінде мұндай дүниенің отаны қытай болды. Ол кездерде ел аумағында белгілі бір қашықтық сайын бекеттер орнатып, ондағы арнаулы адамдар бір бекеттен екінші бекетке суыт хабарларды тез жеткізіп тұрған. Мұндай жұмысты қытайша 驿 деп атап, құрылған бекеттерді 驿站 (Ичжань) деп атаған. Кейін көне түріктер 驿站 (Ичжань) деген тер-

минді өз тілдеріне бейімдеп Јам (ям) деп қабылдаған. Кейін оны моңғолдар да қабылдап, бұл бекеттерді «јамсі», онда істейтін адамды «ulaqaci» деп атаған. Қарақорымнан басталған «јам» оңтүстікте Орталық Қытай жеріне, батыста Дешті Қыпшақ пен Иранға дейін жағасып жатты.

²¹ Қытайша 耶律楚材 деп жазылады. 1190 жылы туылып, 1244 жылы дүниеден өтті. Этностық шүршіт ұлтының өкілі. Моңғолша аты Ұртү-Сақал (Ұзын сақал). 1215 жылы моңғолдарға беріліп, Шыңғыс ханның кеңесшісі болған. Бұдда дінін тұтынған ерекше діндар, оқымысты адам. Бұрын Цзинь елінің мемлекеттік билігінде лауазым иесі болған. «Чжаньжаныңцзюйшицизи», «Сиюлу», «Усин ми юй» т. б. кітаптардың авторы.

²² Мәтінде 麻合没的滑刺西迷 деп хатталған. Мұны Махмуд Хорезми деген есімнің қытайша транскрипциясы деп түсінуге болады.

²³ Иньду(印度) — яғни Үнді.

²⁴ Мәтінде 木罗夷国 деп хатталған. Бұл елдің аты «Юаньши» 1-цзюань, Патшалар шежіресі I. «Тайцзун» деген деректемеде 木刺夷国 (Мулаиго) деп хатталған еді. Мәтіндегі 木罗夷国 мұсылмандар қауымы Мұлаһидан (Mulāhidah) деп атап келген елдің «Юаньши» кітабындағы тағы бір түрлі транскрипциясы деп қарауға болады.

²⁵ Мәтінде 伊思八刺纳城 деп хатталған. Бұл Исфарайн деген қала атының қытайша транскрипциясы.

²⁶ 1230 жыл.

²⁷ 1231 жыл.

²⁸ 云中 — ерте заманғы аймақ. Орны қазіргі Шаньси (山西) провинциясындағы Датун (大同) қаласы тұрған жерде.

²⁹ 中书省 — қытайлық үлгідегі мемлекеттік құрылым.

³⁰ Бұл мансаптың аты қытайша 中书令 деп хатталады. Қытайдың өткен дәуірлерінде бұл мансап уәзірлік міндеттің баламасы болған. Дегенмен, аталмыш дәуірдегі чжуншулиннің бұрынғы чжуншулиннен көп айырмасы болды. Мұнда ол Үгедей хан қосындары бітікшілерінің бастығы міндетін атқарды.

³¹ Қытайша 粘合重山 деп хатталады.

³² 左丞相 — мансап. Чжуншулин (中书令) құрамындағы екі мансаптың бірі. Сол қол уәзір деген мағынада. Дегенмен, бұл дәуірде негізінен бітікшілік міндеттерімен ғана айналысты.

³³ «Юаньши» кітабында бұл кісінің есімі 镇海 деп хатталған. Бұл Шыңқай немесе Шыңай деген аттың қытайша транскрипциясы. Осы томның 159-бетіндегі 1-түсіндірмеге қараңыз.

³⁴ 右丞相 — мансап. Чжуншулин (中书令) құрамындағы екі уәзірдің бірі. Оң қол уәзір деген мағынада. Бұл дәуірде негізінен бітікшілік міндеттерімен ғана айналысты.

³⁵ 1232 жыл.

³⁶ 1234 жыл.

³⁷ Мәтінде 承麟 (Чэнлинь) деп хатталған. Бұл адамның толық аты-жөні 完颜承麟 (Ваньянь Чэнлинь) болған.

³⁸ Мәтіннің бұл тұсында Орхон өзенінің аты 斡儿寒 (Воэрхань) деп хатталған.

³⁹ 1235 жыл.

⁴⁰ Мәтінде 和林 деп хатталған. Аталмыш дәуірдегі қытай деректемелерінде Қарақорым (Qara-qorum) қаласының атын қысқартып 和林 (Хэлинь) деп атау дағдысы бар. Сондықтан мәтіндегі 和林 (Хэлинь) деген қала атын Qorum – Қарақорым деп түсінуіміз керек. Орны қазіргі Моңғолиядағы Архангай (Ahangai, атап айтқанда Артқы Хангай) аймағында. Қаланың оңтүстіктен солтүстікке дейінгі ұзындығы екі шақырым, батыстан шығысқа дейінгі ені бір шақырым болған. Ішкі хан сарайы болған, қытайша 万乐宫 (Ваньлэун) деп аталған сарай қала қорғанының ішіне орналасқан. Қалаға 1254 жылы келген француз жиһанкезі Рубрук (William Rubruk) қалада екі тұрғын үй ауданы, мұсылмандардың тұрғын үй ауданы, бір базар және қытай тұрғындары жайласқан аудан бар, олардың дені қолөнершілер, бұдан өзге қалада ұлықтар мен нояндардың көптеген сәулетті үйлері, буддистер мен қытайлық даостердің 12 храмы, екі мешіт және бір христиан шіркеуі бар деп жазған (қараңыз: Plan Carpin және William Rubruk. 292-бет). Қала XV ғасырдың басында моңғолдар мен ойраттардың соғыстары кезінде мүлде қирады.

⁴¹ Мәтінде бұл сарайдың аты қытайша 万乐宫 деп хатталған.

⁴² Бату // Батый есімі «Юаньши» кітабында негізінен 拔都 деп хатталған. Бату // Батый – Жошының ұлы. Жошының ұлдары көп болған. Тарихта есімдері белгілілерінің саны 14, ал Бату оның екінші ұлы делінеді. Ол 1208 жылы туылып, 1255 жылы дүниеден озды. Батудың есімі тарихта Алтын Орданың құрушысы ретінде әйгілі болды. Ол хан тағында болған кезде мемлекетті білікті басқарумен бірге, Шыңғыс хан әулеті құрған басқа ұлыстардың саяси өміріндегі елеулі оқиғаларға да атсалысып отырды. Соның ішінде Моңғолиядағы Ұлы орданың саяси өміріндегі елеулі оқиғаларға да айтарлықтай ықпал ете білді.

⁴³ Қытайша 贵由 деп хатталады, Үгедей қағанның тұңғыш ұлы. Бұл Güyük (Cuiuch) дегеннің қытайша транскрипциясы. Отандық тарих ғылымында **Күйік** делінеді.

⁴⁴ Қытайшасы 蒙哥 деп хатталады. Төленің тұңғыш ұлы. Мамандар бұл есімді Mongka//Mönke //Mönko деп әртүрлі хаттап келеді. J. A. Boyle оның аты моңғол тілінде Mönge, түркі тілінде Mengü делінетінін ескерткен (J. A. Boyle 1971, 61-бет). Бұл қазақша «Мөңгі» деген сөз. Рубрук оның атын Mangu деп жазса, Плато Карпини Mengü деп жазған. Отандық тарих ғылымында **Мөңке** деген ат қолданылып келеді.

⁴⁵ Бұл реткі жорықты қытай тарихында «Чжанцзы сичжэн» («Тұңғыш ұлдардың батысқа жорығы») деген атпен атап келеді. Осы жылы Үгедей құрылтай шақырып, қыпшақтар мен орыстарға жорық жасау туралы шешім қабылдады. Ол бұл реткі жорықта қолды хандардың тұңғыш ұлдарына басқартты. Жорыққа Жошының тұңғыш ұлы Бату, Үгедей қағанның тұңғыш ұлы Күйік, Төленің тұңғыш ұлы Мөңке (Meңgu) қатарлылар аттандырыл-

ды. Қаған хандардан тыс түмен басыдан төменгі әр дәрежелі нояндардың да өз тұңғыш ұлдарын жорыққа аттандыруды бұйырды. «Тұңғыш ұлдар жорығында» қосынды жалпы басқару міндеті Батуға жүктелді. Негізгі қолбасшы міндеті қарт қолбасшы Сүбедейге тапсырылды. Олар 1236 жылдың күзінде бұлғарды, 1237 жылдың көктемінде қыпшақтарды талқандап, орыстарға қарай шеру тартты. 1238 жылы төрт бағытпен Мәскеуге аттанып, қаланы жаулап алды. 1239 жылы Кавказ тауларының солтүстік бөктеріндегі асуларды талқандап, Оңтүстік орыс даласына енді. 1240 жылы Киев қаласын алып, қаланы тонап алды. 1241 жылы мажар шекарасына басып кіріп, ол жерде мажарлар мен немістердің бірлескен армиясын талқандап тастады. Осы қыста Бату Дунай өзенінен әрі өтіп, ол жақтағы қалаларды бірінен соң бірін талқандады. 1242 жылдың басында Мажар билеушісін қолға түсіру үшін артынан қуып жүрген кезде Үгедей қағанның қайтыс болғаны туралы қаралы хабар келді де, Бату атының басын кері бұрып, 1243 жылы Еділдің төменгі бойына қайтып оралды. Осында қоныс теуіп, сол жерден Сарай қаласын тұрғызды. «Чжанцзы сичжэн» («Тұңғыш ұлдардың батысқа жорығы») деген жорықтың жалпы барысы осындай болды.

⁴⁶ Мәтінде 阔端 деп хатталған. Бұл Көіп деген адам есімінің қытайша транскрипциясы.

⁴⁷ 秦 яғни 秦州 (Циньчжоу), қазіргі Ганьсу провинциясындағы Тяньшуй (天水) қаласы.

⁴⁸ 巩 яғни 巩昌 (Гунчан), орны қазіргі ҚХР Ганьсу провинциясындағы Лунсиде (陇西).

⁴⁹ Мәтінде 曲出 деп хатталған. Мұсылман деректемелерінде бұл адамның аты Kutchu деп аталады.

⁵⁰ Мәтінде 胡土虎 деп хатталған. Kutuhku деген кісі есімінің қытайша транскрипциясы.

⁵¹ Мәтінде 唐古 деп хатталған. Таңғыт дегеннің «Юаньши» кітабындағы тағы бір түрлі транскрипциясы.

⁵² Мәтінде 高丽 деп хатталған. Корея дегеннің қытайша транскрипциясы.

⁵³ 1236 жыл.

⁵⁴ Мәтінде 揭揭察哈 деп хатталған.

⁵⁵ 钦察 — қыпшақ этнонимінің қытайша транскрипцияларының бірі. Қытай деректемелерінде қыпшақ этнонимінің бұдан басқа 钦叉 (Циньча), 可弗叉 (Кэфуча), 可鼻稍 (Кэбушао), 乞卜察兀惕 (Цибучаути) деген транскрипциялары да бар.

⁵⁶ Мәтінде аталмыш қыпшақ билеушісінің есімі 八赤蛮 деп хатталған.

⁵⁷ Мәтінде бұл жердің аты қытайша 野马川 деп хатталған.

⁵⁸ 1241 жыл.

⁵⁹ Мәтінде 牙老瓦赤 деп хатталған. Ортаазиялық саудагер. Азан шақырып қойған аты Yalawaci болса керек. Мәтіндегі 牙老瓦赤 төрт иероглиф осы аттың қытайша транскрипциясы.

⁶⁰ Мәтінде 铎铁 (?) 胡兰山 (Хуатегу? Хуланьшань) деп хатталған. Тіркестегі «Гу?» деп оқылуға тиісті үшінші иероглиф сирек кездесетін иероглиф

болғандықтан оны көрсетіп беру мүмкіндігі болмады. Бұл иероглиф сол жақтағы 牟 және оң жақтағы 辜 деген екі иероглифтің қосылуынан жасалған.

⁶¹ Мәтінде 奥都刺合蛮 деп жазылған. Бұл Abd al-Rahman деген есімнің қытайша транскрипциясы. Ортаазиялық алаяқ саудагер. 1239 жылдар шамасында Орта Азия аймақтарынан салық жинау жұмыстарын басқарған. Наймачжэнь қатын билік басына шыққаннан кейін, асқан жылпостық танытып, айналасындағыларға пара беру сияқты жолдармен Наймачжэнь қатынның көңілін таба білді. Сөйтіп жүріп этностық қытайлар қоныстанған аймақтардың салық жинау істерін басқару мүмкіншілігіне ие болды. Күйік ұлы хан болғаннан кейін де бір мезгіл маңызды міндеттер атқарды. Көп өтпей алаяқтығы, жылпос әрекеттері әшкереленіп, жазаға тартылып, өлтірілді.

⁶² 1242 жыл.

⁶³ Мәтінде 六皇后乃马真氏 деп хатталған. «Наймачжэнь Төрегене» деген атпен белгілі болды. Сондықтан, бұл тіркесті Наймачжэнь қызы (Найман қызы) Алтыншы Тайхоу деп түсінуге тура келеді. Үгедей қағанның әйелі. Өз аты Төрегене болса керек. Руы Наймачжэнь (乃马真 — Найман). «Құпия шежіреде» оның есімі Дөргэнэ (Dögekene//Dögäpänä) деп жазылған. Оның аты-жөні туралы «Юаньши» кітабы берген мәліметтер де біркелкі емес, «托列哥那 (Толегэна)» және «六皇后秃纳吉纳 (Люхуанхоу Тунацзина)» т. б. бірнеше түрлі хаттаған. Жувейни, Рашид ад-дин қатарлы мұсылман авторларының берген мәліметтері Төрегене дегенге жуық келеді. Әдетте, Төрегене-қатын уас меркіттің (Uwas-Merkit) бегі Дайыр-ұсұнның бегайымы делінеді. Дегенмен, оны удуи меркіттің (Uduyit Merkit) аға бегі Тоқтоның ұлы Құдудың әйелі деушілер де бар (қараңыз: P. Pelliot. 1931. 204-бет). Шыңғыс хан меркіттерді жойғаннан кейін, оны меркіттерден олжалап алып, ұлы Үгедейге сыйға тартқан еді.

⁶⁴ Соғыс олжасы болған Төрегененің Үгедейдің әйелдері арасында орны онша жоғары болмаған еді. Дегенмен, оның бағына қарай қаған басқа әйелдерінен ұл сүйген жоқ, Төрегене Үгедейге тигеннен кейін Күйік, Кетөн (Kötön), Көшу (Koutchu), Қарачар (Qaratchar), Қачы деген бес ұл туды. Бұл бес ұлды дүниеге әкелу Төрегененің абыройын аспандатып жіберді. Оның үстіне ол аса ақылды, айлакер адам болғандықтан, уақыт өте келе қаған әйелдерінің арасындағы ықпалы арта түсті. 1241 жылы 11-айда Үгедей қаған өлген кезде, қағанның бәйбіше әйелі әлдеқашан о дүниеге кеткен еді. Төрегене Шағатай әулетінен тараған хандарды шырғалап, солардың қолдауымен мемлекет билігін бірден өз қолына алды. Төрегене елді 1241 жылдан 1246 жылға дейін бес жыл биледі. Ол билік жүргізген кезде көнекөз уәзірлер Шыңқай, Елюй-Чуцай қатарлыларды биліктен шеттетіп, этностық қытайлар қоныстанған аймақтарды ортаазиялық мұсылман саудагері Абд ал-Рахман және Ялауачы сияқты адамдарға басқартты. Фатима атты әйел құшынаштың айтқанына сеніп жұмыс атқарды. 1246 жылы ұлы құрылтайға шақырылып, құрылтайда Күйікті ұлы хан етіп сайлады. Көп өтпей өзі де дүниеден өтті.

⁶⁵ Бұл жыл 1244 жылға тура келеді.

**«Юаньши», 2-цзюань,
Патшалар шежіресі II
«Динцзун»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 39~42-66.)**

«元史» 卷二 本纪第二
«定宗»

(中华书局点校本第39 - 42 页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Динцзун Цзяньпин хуанди¹. Өз аты — Гюйю². Тайцзунның тұңғыш ұлы. Анасы Алтыншы қатын, Наймачжэнь руының қызы³. Ол кісі қағанды барыс жылы⁴ туды. Тайцзун Аньчжидайдың⁵ бастауымен ханзадаларды Цзинь мемлекетіне жорыққа аттандырған кезде, бұл жолғы жорықта қаған мұрагер ханзада ретінде бірге аттанған еді. Осы жолғы жорықта олар Цзинь елінің ханзадасын тұтқындап алып қайтты. Осыдан кейін ол тағы Бату бастаған ханзадалармен бірге батысқа жорыққа аттанып, Асу⁶ жерінде бір мезгіл тұрды. Ағаш қорған тау бекінісіндегі қамауды бұзып шығу кезінде, Бату отыздан аса адаммен ғана жаумен шайқасқан еді. Міне, солардың қатарында Динцзун мен Сяньцзун⁷ да бар еді. Тайцзун бір кездері жарлық түсіріп, ұлы хан тағының мұрагері деп немересі Шилемэньді⁸ белгілеген еді. Тайцзун дүниеден өткеннен кейін, ел билігін бір мезгіл қатын басқарды⁹. Содан соң ханзадалар мен нояндар Даланьдабасы¹⁰ деген жерде бас қосып, [Гюйюді] қаған етіп ұлықтау туралы шешімге келді.

Динцзунның бірінші жылғы¹¹ көктемнің бірінші айында, Чжан Жу¹² Хэлиньюде¹³ қаған ұлы Гюйюге келіп сәлем берді.

Күзгі 7-айда қаған Ванцзисуметули¹⁴ деген жерде қаған тағына ресми түрде отырды. Динцзун ұлы хан тағына отырғаннан кейін де, елдегі келелі шешімдерді бәрібір Алтыншы қатын өзі жасап отырды.

Қыста аңға шығып, Емачуаньда арқар аулады. Мыңбегі Ши Цюань¹⁵ қатарлыларды Хуайнаньда¹⁶ қол топтап, Хутугуан қамалына¹⁷ шабуыл жасауға бұйырды. Олар аталмыш қамалды алып, Хуанчжоуды¹⁸ қоршауға алды.

Екінші жылы¹⁹ көктемде Чжан Жу Сычжоуға²⁰ шабуыл жасады. Жазда Цюйлюйхуайхэйхасу²¹ жерін жайлады.

Күз айында батыс тарапты аралаған сапарға аттанды.

8-айда Еличжицзидайға²² Шосымань қосындарын²³ бастап, батысқа жорық жасауды бұйырды. Осы айда мэнгуларға әр жүз отбасынан бір бату²⁴ шығару туралы бұйрық шығарды.

9-айда Тайцзунның қосындары арасынан жарымын іріктеп алып, бұл қосынды Ецюймэньдәрдін²⁵ басқаруына тапсырды.

Қыстың 10-айында, ел-жұрттың басын қосып, халықты әр жерге топтастыра қоныстандырды.

Үшінші жылы, ұлу жылының²⁶ көктемгі үшінші айында қаған Хэнсяниэр²⁷ жерінде дүниеден озды²⁸. Ол үш жыл хан тағында отырып, 43 жасында қайтыс болды. Сүйегі Циняньгуге жерленді. Цзяньпин Хуанди деп құрметтеліп, храмдық аты Динцзун деп аталды.

Осы жылы ауа райында алапат құрғақшылық болып, өзендер мен бұлақтар тартылып қалды. Күннің шіліңгір ыстық болуынан жайылымдар өзінен-өзі өртеніп жатты. Сиыр мен жылқының оннан тоғызы жұттан қырылып, адамдарға жан сақтау қиынға түсті. Хандар мен әр рулар Яньцзинге²⁹ елші аттандырып, оңтүстік аймақтардан қажетті тұрмыстық бұйымдар, садақ, жебе, ат әбзелдерін көмекке алғызды. Кейбіреулері Сиюйдегі Хуэйгуден асыл бұйымдар әкелтті. Енді біреулері Хайдуннен³⁰ қыран құстар алғызып жүрді. Сөйтіп, арлы-берлі жүрген арбалар мен жүргіншілер күні-түні сабылып жатты. Халықтың әл-ауқаты күрт төмендеп кетті. Сонымен бірге барыс жылынан³¹ бермен қарай заң-түзімнің бір арнаға түспеуі, іш пен сыртта бірдей алауыздықтардың етек алуы

себепті Гайцзун кезінен келе жатқан саясат құлдырауға бет бұрған еді.

³² Тауық жылы.

³³ Ит жылы.

Динцзун қайтыс болғаннан кейін кімді қаған етіп ұлықтау ісі шешім таппай қалды. Нәтижесінде үш жыл бойы елде қаған болған жоқ. Осы уақытта ел өмірінде орын алған келелі саяси оқиғалардың жай-жапсарының қалай болғаны, қандай шешімдер жасалғанына қатысты жазба деректемелер өте тапшы болғандықтан, бұл туралы жазу мүмкін болмады.

Түсіндірмелер

¹ Қытайша 定宗简平皇帝 деп хатталады. Күйік хан дүниеден өткеннен кейін, кейінгі мұрагерлерінің оның аруағын құрметтеу негізінде берген қытайлық үлгідегі құрмет аты.

² Қытайша 贵由 деп хатталады, Күйік дегеннің «Юаньши» кітабындағы транскрипциясы. Бұл туралы 116-беттегі 43-түсіндірмеге қараңыз.

³ Бұл туралы 118-беттегі 63–64-түсіндірмелерге қараңыз.

⁴ 1206 жылғы барыс жылы айтылып отыр.

⁵ Мәтінде 按只带 деп хатталған. Бұл адамның аты 阿勒赤歹 (Алэчидай), 按只带 (Аньчжидай), 按赤台 (Аньчжитай) деп те хатталады. Шыңғыс ханның екінші інісі Қатчығынның (Қаґіуін) ұлы.

⁶ Мәтінде 阿速 деп хатталған. Бұл Асы (Ās) немесе Алан (Ālān) деп аталған этнонимінің «Юаньши» кітабындағы транскрипциясы. Қатысты деректемелерде олардың аты 阿思 (Асы), 阿宿 (Асу), 阿速惕 (Асути) деп те хатталады. «Құпия шежіреде» оларды Asut деп жазған. Рашид ад-дин кітабының орысша аудармашылары Os деп көрсеткен. Рашид ад-дин кітабының J. A. Boyle жасаған ағылшынша аудармасында Ās деп аударылған.

⁷ 宪宗 — Менгу қағанның құрмет аты, қытай тіліндегі толық құрмет атағы 宪宗桓肃皇帝 (Сяньцзун хуансу хуанди) деп аталды.

⁸ Мәтінде 失烈门 деп хатталады. Шіремүн Үгедей қағанның немересі, Үгедей қағанның екінші ұлы Көчудің (Көсһү) тұңғыш баласы. Шіремүннің аты «Юаньши» кітабынан басқа кейбір қытай деректемелерінде 昔烈门 (Силемән) деп хатталған. Жувейни оның атын Суғатмун деп, Рашид ад-дин Суғатмун деп жазып кеткен. Ал Плато Карпини оның атын Chirenen деп жазды. Бұл есім расында да Solomon деген аттың түркі-моңғол тіліндегі формасы еді (қараңыз: P. Pelliot 1931. 203, 204-б.). Бұл есім ілгеріде несториан керейлердің арасын-

да жиі кездесетін. Дегенмен, бұл есім түрік-моңғолдар арасында әу бастан-ақ «Шілемүн» деген түрде кездеседі. «Құпия шежіреде» осы тектес адам есімін «Qoqi-Şilemün-taiži» (Хорі-Шіләмүн Тайжы) деп жазған.

⁹ Мәтінде қытайша 皇后临朝 (Хуанхоу линьчао) деп жазылған. Бұл жерде 皇后 (Хуанхоу), яғни «қатүн» деп Төрегене қатын меңзеліп отыр.

¹⁰ Мәтінде 答兰答八思 деп хатталған. Бұл реткі құрылтай Қарақорымға жақын маңдағы Шіра ордада (Сары орда) болған.

¹¹ 1246 жыл.

¹² Мәтінде 张柔 деп хатталған. Цзинь мемлекетінің адамы, кезінде моңғолдардан жеңіліп, Шыңғыс ханға берілген.

¹³ 和林 — Қарақорым. Бұл туралы 116-беттегі 40-түсіндірмеге қараңыз.

¹⁴ Мәтінде 王吉宿炆秀里 деген иероглифтермен хатталған. Бұл жердің орны Қарақорым маңында.

¹⁵ Бұл адамның аты қытайша 史权 деп жазылады.

¹⁶ Қытайша 淮南 деп хатталады.

¹⁷ Қытайша 虎头关寨 деп хатталады.

¹⁸ Қытайша 黄州 деп хатталады.

¹⁹ 1247 жыл.

²⁰ Бұл жердің аты қытайша 泗州 деп хатталады, қазіргі ҚХР Цзянсу провинциясы аумағында болды.

²¹ Мәтінде бұл жердің аты 曲律淮黑哈苏 деп хатталған.

²² Мәтінде 野里知吉带 деп жазылған. «Құпия шежіреде» осы тектес бір адамның аты «Elžigedei» деп жазылған. Ал қытай деректемелерінде бұл ат мәтіндегі үлгіден басқашалау болып 宴只吉带 (Аньчицзидай), 额勒只吉歹 (Элэчицзидай), 按只得 (Аньчидей) деп те хатталады. Үгедей ханның қосын бастығы ретінде мәлім болды. 1230 жылы қол бастап Цзинь еліне жорыққа аттанды.

²³ Шосыман қосындары (捌思蛮部) — бұл туралы «Циньчжэнлу» кітабында: «Тайцзун қаған мен Тайшанхуан ақылдаса келіп, Шолиманды (捌力蛮) Сиюй жерін қайталай бағындыру жорығына аттандырды» деген дерек кездеседі. Осындағы Шолиман мен «Құпия шежіреде» кездесетін Чормақан (Сотмақан) екеуі бір адам. Ол кезінде Орта Азия, Оңтүстік-Батыс Азия қатарлы жерлерге дейін жорық жасап, Кіші Азияны жаулап алған еді. Елжігедейдің бұрынғы Чормақанға қарасты қосындарды бастап, жорыққа аттанғаны туралы дерек Рашид ад-дин кітабында да бар. Мәтінде бұрынғы 里 иероглифінің орнына 思 иероглифі жазылып кеткендіктен, Шолиман (捌里蛮) деген ат Шосыман (捌思蛮) болып өзгеріп кеткен (қараңыз: «Юаньши», 1-том, 41-беттегі 9-ескертпе).

²⁴ Мәтінде 拔都 деп хатталған. Бұл батұр (батыр) деген сөздің қытайша транскрипциясы болатын.

²⁵ Мәтінде қытайша 也曲门答儿 деп хатталған.

²⁶ 1248 жылғы мешін жылы.

²⁷ «Юаньши» мәтінінде бұл жердің аты 横相乙儿 (Хэнсяниэр) деп жазылады. Бұл Qum-Singgig деген байырғы топонимнің қытайша транскрипция-

сы деуге болады. P. Pelliot бұл жердің аты түрікше Құм-Сеңгір (Qum-Sängir) дей отырып, оны Бешбалықтың солтүстігі немесе солтүстік-шығысындағы Алтай тау жоталары арасында дейді (P. Pelliot 1931. 197-бет.). Мамандардың анықтауынша бұл жердің нақты орны қазіргі ҚХР ШҰАА аумағындағы Шіңгіл ауданының оңтүстік-шығысында (қараңыз: Хань Жулинь 1985. 188-б.).

²⁸ Күйік ханның өлімі туралы парсы авторлары Жувейни мен Рашид ад-диннің еңбектерінде, не қытайдың «Юаньши» сияқты жәдігерлерінде мардымды дерек жоқ. Біз аударып отырған «Юаньши» кітабының да бұл туралы берген деректері осы ғана. Күйік ханның өлімі туралы бірден-бір мәлімет беруші Рубрук болды. Ол өз саяхатнамасында өзінің әлдекімдерден Күйіктің Бату берген бір дәріні жегеннен кейін тосыннан опат болғанын естігенін, тағы біреулерден осыдан бұрын Күйіктің Батуға тізе бұғу туралы жарлық шашқанын, Бату Күйікпен кездесуге өзі бармай, өзінің Stican есімді інісін жібергенін, қонақасыда екеуі сөзге келіп, біріне-бірі қол жұмсап екеуінің де опат болғанын жазған (қараңыз: Plan Carpin және William Rubruk. 257-бет). Дегенмен, ордада орын алған түрлі жанжалдарға қарағанда, Күйік пен Бату арасындағы жанжал қыпшақтарды жаулап алу жолында Дешті Қыпшақ жерінде жорықта жүрген кезде басталғаны байқалады. Сол кезде Күйік Батудың әскер басқарудағы кей әдістерін жаратпай оны қорлап, біраз сөздер айтқан көрінеді. Кейінде екеуінің арасындағы кикілжің өршіп кеткен. Сол себепті, Күйікті ұлы хан сайлау рәсіміне Батуды неше дүркін шақырса да, ол өзінің денсаулығын сылтау етіп бармай қойған. Күйік ұлы хан тағына отырысымен елдің батыс жақ шекарасын көремін деген желеумен Еміл бойына қарай аттанып кетті. Бұл шындығында Батуға қарсы іштей жоспарланған жорықтың бастамасы еді. Оның бұл ойын сезгендердің бірі Төленің әйелі Сорқақтани бегім болды. Ол адам жіберіп бұл сұмдықты Батуға жеткізді. Бату өз әскерін бастап, шығысқа қарай жылжып келеді. Міне, осы оқиғаларға негізделі отырып, Күйіктің өліміне Батудың қатысы болғаны туралы Рубрук хатқа түсірген қауесеттің жаны бар деуге де болады.

²⁹ Яньцзин (燕京) — қазіргі Пекин қаласы.

³⁰ Мәтінде 海东 деп хатталған. Қазіргі ҚХР Ішкі Моңғолия автономиясындағы Хулуьбэйэр (呼伦贝尔) көлі айтылып отырса керек.

³¹ 1242 жыл.

³² 1249 жыл. «Юаньши» кітабы бұл жылы болған оқиғаларды көрсетпеген.

³³ 1250 жыл. «Юаньши» кітабында бұл жылы болған оқиғалар да көрсетілмеген.

**«Юаньши», 3-цзюань,
Патшалар шежіресі III
«Сяньцзун»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 43–56-бб.)**

«元史» 卷三 本纪第三
«宪宗»

(中华书局点校本第 43 - 56 页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Сяньцзун Хуансу Хуанди¹. Өз аты Мэнгу². Толэйдің тұңғыш ұлы. Анасы Чжуаншэн Тайхоу³. Целе елінің қызы⁴, оның аты Солухэтени⁵. Ол ұлу жылы, 12-айдың 3 жаңасында қағанды туды⁶. Ол туылған кезде жұлдызнама аша білетін Хуанхуда руының⁷ бір балгер адамы қағанға бал ашып: «бұл бала келешекте ұлы адам болады екен» деп сәуегейлік айтқан екен. Сол себепті, оған Мэнгу (Мэнгу — қытайша жасы ұзақ деген мағынада)⁸ деп ат қояды. Тайцзун өз иелігінде хан болып жүрген сонау бір ерте кезде, оны өз қамқорлығына алып, Анхуэй хуанхоудың⁹ тәрбиелеуіне арнайы тапсырады. Мэнгу ержеткеннен кейін, оған Холула руындағы¹⁰ Холичай¹¹ деген қызды айттырады және өзіне қарасты ел-жұртынан оған тиісті еншісін бөліп береді. Жуньцзун¹² қайтыс болғаннан кейін, Мэнгу оны өз иелігіне қайтып келуге бұйырады. Ол өз өмірінде түрлі жорықтарға қатысып, небір ғажайып ерліктер жасады. Циньча еліне жорық жасаған кезде¹³ олардың ханы Бачиман¹⁴ теңіздің ортасындағы бір

аралға барып бекінеді. Қаған¹⁵ бұл хабарды алғаннан кейін дереу сол жаққа жорыққа аттанады. Ол бұл жерге барған кезде қатты дауыл тұрып, теңіз суын ығыстырып, аралмен ортадағы су тартылып қалады да, ол аралға қарай өтуге мүмкіншілік алады. Қаған бұған қатты қуанып: «Тәңірім бұл жолы менің жолымды ашып тұр екен!» дейді. Артынша жорық жасап аралға басып кіріп, жаудың әскерін қынадай қырып тастап, Бачимаңды тірідей қолға түсіреді. Ол оған тізеңді бүк деп бұйырады. Бачиман: «Мен бір елдің ханымын. Шыбын жаным үшін неге үлкен басымды кішірейтіп саған жалбарынуым керек. Оның үстіне мен «шөк» десе шөгетін түйе емеспін. Мен не себепті қайдағы біреудің шөк дегеніне шөгуім керек?» — дейді. Сонымен, оны байлап-матап абақтыға салады. Сол кезде Бачиман күзетшілерге: «Мен теңіздің ортасына қашып келіп, балықтың көрген күнін көрдім. Сонда да шыбын жанымды сақтай алмай, қор болып қолға түстім. Бұл сірә, тәңірдің жазмышы шығар. Теңіз суының қайта шалқитын уақыты таяп қалды. Сендер енді әскерлеріңді дереу шегіндірулерің керек» — дейді. Қаған бұл хабарды ести салысымен әскерін дереу кейін шегіндіреді. Соның аралығында теңіз суы да қайта шалқып барар жолды басып қалады. Нәтижесінде қосынның соңында қалған бір бөлім қол теңізден малтып өтеді. Осыдан кейін ол Бату ханзадамен бірге Волосы тайпасына¹⁶ жорық жасап, Елецзань қаласына¹⁷ дейін барды. Осы соғыста олар қан майданға бел шеше кіріп, асқан ерлік көрсетіп, ақыры қаланы басып алады.

Мешін жылы¹⁸ Динцзун¹⁹ дүниеден өтті. Елге ұлы хан сайланбай, бұл орын көп уақытқа дейін бос тұрғандықтан, орданың іші-сыртында не түрлі өсек-аяндар тарап жүрді. Көпшілік қауым қағанды²⁰ лайықты деп қарағанымен, хан тағынан дәмелілердің саны тым көп болып шықты. Сөйтіп, хан сайлау қиынға түсіп, уақыт созыла берді²¹. Ханзада Баду²², Мугэ²³, Алибугэ²⁴, Сойгэту²⁵ Тачаэр²⁶, Улянхэтай²⁷, Сунидей²⁸, Темудеэр²⁹, Есубухуа³⁰ қатарлылар Алатохулау³¹ деген жерде бас қосты. Бас қосуда Баду бірінші болып Мэнгуді ұлы хан етіп ұлықтау туралы өз ұсынысын ортаға салды. Отырғандардың арасында Динцзуннің қатыны Хаймиши³² жіберген Бала³³ деген елшісі бар еді. Ол: «Тайцзун өзінің көзінің тірісінде хан тағын өз немересі Шилемэньге³⁴ беру туралы бұйрық бергенін осы отырған ханзадалар мен нояндар ет

құлақтарыңмен естіген едіңдер. [Сендер] Шилемәнның көзінің тірі тұрғанына қарамастан хан тағын басқа біреуге бермекші болып отырсыңдар. Бұл Шилемәннің қай басынғандарың?» дегенді айтты. Осы кезде Мугэ: «Тайцзунның жарлығына кім қарсы келер? Бірақ, өткен жолғы хан сайлауында, Динцзунды хан етіп сайлаған Толехунай³⁵ мен осы сендер емес пе едіңдер? Ендеше, Тайцзунның жарлығына ең бірінші болып мына сендер қиянат жасаған болатынсыңдар! Енді бүгін бізді қалай кінәламақшысыңдар?» — дейді. Сонымен, Баланың аузы буылып қала береді. Осыдан кейін сөз алған Уляньхадай: «Мэнгудің ақылы мол, аса білікті екенін жұрттың бәрі біледі. Сондықтан Бадудың пікірі өте орынды дегуге болады» — деді. Іле-шала Баду бұл шешімді жұртқа жария етеді. Көпшілік шешімді бірауыздан құптады. Мэнгуді хан сайлау шешімі міне, осылай қабылданды³⁶.

Сяньцзунның бірінші жылы 6-айда³⁷, батыс тараптағы ханзадалардан Беэргэ³⁸, Тоха-Темуэр³⁹, шығыс жақтағы ханзадалардан Егу⁴⁰, Тоху⁴¹, Исунгэ⁴², Анчжидай, Тачаэр, Белигудай⁴³, батыс жақтағы қолбасылардан Банличи⁴⁴ қатарлылар, шығыс тараптың қолбасыларынан⁴⁵ Есубухуа қатарлылар Хотеуаланьда қайтадан бас қосып, құрылтай өткізеді. Мэнгуді Вонань өзенінің жағасында ұлы хан деп ұлықтап, хан тағына отырғызды⁴⁶. Шилемән мен оның інісі Наоху⁴⁷ қатарлылар бұған құрылтай өткеннен кейін де ана-мына сөздерін айтып, наразылық танытып жүрді⁴⁸. Қаған Сюэйле⁴⁹ мен Манкэ Саэрға⁵⁰ әскер беріп, олардың басқан-тұрғанын бақылап отыруды тапсырды⁵¹. Есу Манкэ, Були⁵², Хочжэ⁵³ қатарлы ханзадалар уағдалы жерге өз уақытында келмегендіктен, қаған Булянциздэй⁵⁴ ноянға әскер беріп, олардан сақтануды бұйырды⁵⁵. Сонымен бірге ел өміріндегі түрлі істерді шешудің жолдарын қарастыра бастады. Сонымен, этностық мэнгулер мен этностық қытайлар қоныстанған аймақтарды басқаруды өз інісі Хубилайға тапсырды. Әмудария қатарлы жерлердің әкімшілік жұмыстарын басқаруды Аэрхунға⁵⁶ міндеттеді.

Осы жылы қыста, Анчжицзидай қаған жарлығына бағынбағандықтан, Хэданды⁵⁷ жіберіп, оны өлтіріп тастады әрі оның бүкіл мал-мүлкін тәркілеп алды.

Екінші жылы жазда⁵⁸ қаған Хэлиньге келіп, осы жерде ханзадаларды әр аймақтарға көшірді. Мұнда, Хаданды Бешибали

жеріне⁵⁹, Мелиді⁶⁰ Еэрдэши өзенінің⁶¹ бойына, Хайдуды⁶² Хаяли жеріне⁶³, Беэргэні Гюйэрчжи жеріне⁶⁴, Тотонды⁶⁵ Емили жеріне⁶⁶, Мэнгэду⁶⁷ мен Тайцзунның қатыны Цилицзи-Хутэниді⁶⁸ Кодуан қоныстанған жердің⁶⁹ батыс жағындағы жерлерге қондырды. Бұрынғы Тайцзунның қатындарының иелігінде болып келген мал-мүлік ханзадалардың еншісіне бөлініп берілді⁷⁰. Динцзунның қатыны мен Шилемэннің анасы бақсы ойнатып, сиқырлық жасатып, қарғыс айтқаны туралы оқиғаның беті ашылып қалғаннан кейін, олардың барлығы өлтірілді⁷¹. Шилемэн, Есу, Були қатарлылардың атақ-дәрежесі төмендетіліп, Моточи⁷² деген жерге жіберілді. Хэчжи⁷³, Наоху, Есунто⁷⁴ қатарлыларды қосында бақылауда ұстады⁷⁵.

Күзгі 7-айда, Хубилайды Далиді⁷⁶ бағындыру жорығына аттандырып салды. Туэрхуа⁷⁷, Сали⁷⁸ қатарлыларды Шэньдуды⁷⁹ бағындыру жорығына, Цедэбухуаны⁸⁰ Молициді⁸¹ бағындыру жорығына, Сюэйлені Сиюйдегі Судан мемлекеттерін⁸² бағындыруға жорыққа аттандырды.

9-жылы⁸³ қаған Дяоюйшань⁸⁴ тауында 52 жасында дүниеден өтті⁸⁵. Ол ұлы хан тағында жиыны тоғыз жыл отырды. Ол өмірден озғаннан кейін Хэнсу Хуанди деген атақ берілді. Храмдық аты Сяньцзун деп аталды.

Қаған қайсар әрі қырағы адам еді. Ер тұлғалы аса батыр болатын. Көп ойланып, көп толғанатын, мінезі шорт адам болатын. Сөзі аз, шарап ішіп той-думан, сауық-сайран құруға құлықсыз еді. Аста-төк ысырапшылдыққа жаны қарсы болатын. Өз қатындары болса да өлшеулі мөлшерден аспауды ескертіп отыратын. Тайцзун билік жүргізген кезде, нояндар өз білгендерін істеп, елдің саяси өмірінде бір кез бейбастық етек алған заман болған еді. Сяньцзун билік басына шыға салысымен, түрлі бұйрықтар мен патша жарлықтарын өз қолымен жазатын. Жазған дүниелерін кемінде төрт мәрте өзгертіп шыққаннан кейін барып, жария етуші еді. Қаған нояндарға аса қатал талаптар қоятын. Сонау бір кездері ол өзінің арнаулы жарлығын жария етіп: «Сендер егер менің аузымнан мадақтаған сөзді естісеңдер болды, аспансып, өздеріңді қоярға жер таппай масаттанып кетесіңдер. Жамандық атаулының барлығы міне осындай масаттанумен ілесе жүретінін білесіңдер ме! Ондай болса, бұл жағын сендер әркез ескеріп отыруларың керек!» деген еді. Сяньцзун қаған аң аулап саят құруға құмар аңқос адам еді. Мұнысын ол

өзі ата-бабаның салтын құрметтеу деп түсіндіретін. Ол еш уақытта басқа ел әмірін өзіне үлгі тұтпайтын. Дегенмен, ол бал аштырып, бағын сынатуға сеніп, оны әдетке айналдырған. Қандай да бір іс болсын ол қашанда балшыларға бал аштырып, мән-жайды сұрап отыратын. Ол бірде-бір күнін балсыз өткізбейтін, әрі мұндайдан өмірі жалықпайтын.

Түсіндірмелер

¹ Сяньцзун Хуансу Хуанци (宪宗桓肃皇帝) — Менгу қағанның құрмет аты.

² 蒙哥 (Мэнгу) — Мөңке (Мөңке). Мэнгу сөзінің мән-мағынасы туралы 116-беттегі 44-түсіндірмеге қараңыз.

³ Чжуаншэн Тайхоу (庄圣太后) — бұл Мөңке хан мен Құбылай ханның анасы болған Сорқақтани катын қайтыс болғаннан кейін, артта қалған ұрпақтарының оны құрметтеу негізінде қытайлық үлгіде қойған құрмет аты.

⁴ Мәтінде оның шыққан елін 怯烈 (Целе) деп хаттаған. Бұл — Керей этнонимінің «Юаньши» кітабында кездескен тағы бір түрлі транскрипциясы.

⁵ «Юаньши» кітабының бұл тұсында оның аты 唆鲁禾帖尼 (Солухэтени) деп хатталған. Ал «Юаньши» кітабы, 106-цзюань, «Хоуфэйбяо» («后妃表») бөлімінде оның аты 纛勒噶塔纳 (Саулэгэтана) деп хатталады. Рашид ад-дин кітабының түрлі нұсқаларында да біркелкі емес. Онда Sôrqôqtai, Sorqôqtai және Sqûqtai-biki болып кездеседі. «Құпия шежіреде» Сорқақтани-бегі (Sorqaqatani-beki) немесе Сорғақтани (Sorghaqatani) болып келеді. Оның қалай аталғаны және атының неңдей мағынасы болғаны турасында, аталмыш заманды зерттеген ғалымдардың тоқталмағаны кемде-кем. П. Пелио бұл ат Soyourgha деген сөзден келген дей отырып, «түрік және моңғол тілдерінің екеуінде де Soyourgha сөзі жоғары мәртебедегілердің өзінен төменгілерге берген сауғасы немесе жасаған мейір-шапағаты деген ұғымды білдіреді» деп түсіндіреді (Р. Pelliot 1930. 302, 303-беттер).

⁶ Ұлу жылы 1208 жылға тура келеді.

⁷ «Юаньши» кітабының осы бөлігінде бұл тайпаның аты 黄忽答 (Хуанхуда) деп транскрипцияланған. Бұл Қоңқотан (Qoŋqotan) деген ру атының тағы бір түрлі транскрипциясы болуға тиіс. Қоңқотан (Qoŋqotan) тайпасының атын «Юаньши» кітабында 晃忽坛 (Хуанхутань) деп те жазған. «Құпия шежіре» қатарлы еңбектер оларды «Қоңқотан (Qoŋqotan)» немесе «Хонхотан» деп жазды.

⁸ Мәтінде бұл сөздер қытайша: 蒙哥, 华言长生也 (Мэнгэ, хуаянь чаншэне) деп ұсақ иероглифтермен жазылған. Бұл тіркесті мәтінде көрсетілгендей «Менгу — қытай тілінде: жасы ұзақ деген мағынада» деп аударып, жақша ішіне алып қойдық.

⁹ Мәтінде 昂灰皇后 (Анхуэй хуанхоу деп хатталған. Рашид ад-дин қатарлылар да Үгедейдің бұл әйелінің атын Ан-хэй қатын деп жазған.

¹⁰ 火魯剌 (Холула) — Қорұлас (Qorulas//Qorlos) деп аталатын тайпа. Қоңырат тайпасының бір тармағы. Бұл туралы толығырақ 91-беттегі 185-түсіндірмеге қараңыз.

¹¹ Мәтінде 火里差 (Холича) деп хатталған. Рашид ад-дин де осылай деп жазады. Әйтсе де, Рашид ад-дин Мөңкенің бәйбіше әйелінің атын Құтықұй қатын деп жазған. Бойле болса Qutuqtai деп аударған. «Юаньши» кітабында Хутай және Худутай деп екі түрлі жазды, әрі оны Қоңыраттың Дей шешенінің шөбересі дейді.

¹² 睿宗 (Жуйцзун) — Төлөнің қытайлық үлгідегі храмдық есімі.

¹³ Бұл жорыққа олар 1235 жылы Моңғолиядан аттанды. Бұл туралы 116-беттегі 45-түсіндірмеге қараңыз.

¹⁴ Мәтінде 八赤蛮 (Бачиман) деген үш иероглифпен хатталған. Рашид ад-дин Бачман деп жазып, оның шыққан елін қыпшақтың олбурлик руының әмірі деп көрсеткен. Рашид ад-дин кітабының ағылшынша аудармасында ағылшын ғалымы J. A. Boyle бұл рудың атын Ülirlik деп аударған. Сонымен бірге бұл қыпшақтың Шбегі деген руы болуы керек деп түсіндірме берген (J. A. Boyle 1971. P. 58).

¹⁵ Мәтіннің бұл бөлігінде «қаған» деп Мөңке қаған айтылып отыр.

¹⁶ Мәтінде 斡罗思部 деп хатталған. Бұл жерде орыс елі айтылып отыр.

¹⁷ Мәтінде қытайша 也烈赞城 (Елецзанычэн) деп хатталған. Бұл Рязань деген қала атының аталмыш дәуірге тән қытайша транскрипциясы делінеді.

¹⁸ Мешін жылы — 1248 жыл.

¹⁹ 定宗 (Динцзун) — Күйік хан.

²⁰ Бұл жерде Мөңкені меңзеп отыр.

²¹ 1249—1251 жылдар аралығында ұлы хан тағы бос тұрды. Мемлекетті ұлы Қаймыш басқарды.

²² 拔都 (Баду) — Жошы ханның тұңғыш ұлы Бату немесе Батый.

²³ 木哥 (Мугэ) — Муке немесе Мука, Төлөнің ұлы.

²⁴ 阿里不哥 (Алибугэ) — Арық Бөке (Агіқ-бөке) немесе Арық Буқа? (?—1266). Төлөнің ұлы, Құбылай ханның бірге туған інісі.

²⁵ Мәтінде 唆亦哥秃 (Сойгэту) деп хатталған.

²⁶ Тачаэр (塔察儿) — Тачар. Ол тағы Тогочар деген атпен белгілі Темүге Отчигиннің немересі.

²⁷ Улянхэтай (兀良合台) — Урянхатай немесе Урянхадай. Сүбегетей ба-тырдың ұлы.

²⁸ Мәтінде 速你带 деп хатталған.

²⁹ Темүдеэр (帖木迭儿) — Темүдер.

³⁰ Есубухуа (也速不花) — Есүбұқа. Үгедей ханның немересі, Меліктің ұлы.

³¹ Мәтінде 阿拉脱忽刺兀 деп хатталған. Жувейни бұл жердің атын Ала-қатақ/Ала-қатақ? деп, Бартольд Алақатақ деп жазған. Пеллио 阿拉脱忽刺兀

(Алатохулаэр) деген тіркесті Ala-toghra'u² деп қалпына келтірген (P. Pelliot 1931. 210-бет). Сонымен, Ala-Toghraq/Ala-tograq² деп аталатын бұл жер Қойлық қаласының батыс жағында онша алыс емес жерде (жеті күндік жерде) болған. Бұл жер Алматы облысы аумағына тура келеді.

³² 海迷失 (Хаймиши) — Ұғұл-Қаймиш (Uyul-Qaimish). Күйік ханның бәйбішесі, ойрат бегі Құтұқа бектің қызы. Ұғұл-Қаймишті меркіт қызы деушілер де бар. Күйік өмірден өткеннен кейін, Ұғұл-Қаймиш Еміл мен Қобықтағы Үгедей ұлысының ордасына қайтып келеді. Бату осыдан шамалы уақыт бұрын Күйіктің батысқа жылжуының ішкі мәні туралы Сорқақтаниден құпия мәлімет алғаннан кейін, Күйіктен келетін қауіптің алдын алу мақсатында өз қосындарымен Жошы Ұлысының шығыс бөлігіндегі Үгедей және Шағатай ұлыстарымен шектескен аймаққа келген еді. Бату бұл ретте қалыптасқан жөн-жосықтарға сәйкес, ұлы орданы Күйіктің қатыны Ұғұл-Қаймиштің басқаруына беріп қойғанымен, іс жүзінде Төленің жесірі Сорқақтанимен байланыс жасай отырып, Моңкені ұлы хан тағына отырғызуға әрекеттенді. Жувейнидің мәлімдеуіне қарағанда Ұғұл-Қаймиш өзінің дйттеген мақсатына жету жолында кезінде Батумен арадағы қатынастарды реттеу үшін Qusa, Naqu деген ұлдарын Батуға жіберген, бірақ Бату оған онша оң қабақ танытпаса керек. Олар онда «біреу күн еру болып» кері қайтып кеткен көрінеді (Juvainy, I. 290-бет). Себебі, Бату Күйіктің бір кезде Дешті Қыпшақты жаулап алу жорығында өзін қорлап айтқан сөзін еш уақытта ұмытпаған еді. Қала берді Күйіктің ұлы хан тағына отыра салысымен «Емілдің бойына барып емделемін» деген сылтаумен Батуға жорыққа аттанған қастандығы тағы бар. Осы себепті Батудың бастамашылығымен ұйымдастырылған бұл реткі ұлы хан сайлау құрылтайына Үгедей әулетінен Қаданнан басқалардың барлығы қатысудан бас тартқан-ды. Ал, Шағатай әулетінен тарағандарға келсек, бұл тұста ұлыс билігін ұстап отырған Есу-Моңкені кезінде Төрегене қатын хан етіп ұлықтағандықтан, олар да Үгедей әулетінің сойылын соғуға мәжбүр болып қалған. Нәтижесінде Шыңғыс ханның тұңғыш ұлы Жошы мен кенже ұлы Төле әулеті бір топ, Шағатай мен Үгедейден тараған әулет бір топ болған тақ таласы төңірегіндегі жанжал өрши түсті.

³³ Мәтінде 八剌 деп хатталған. «Юаньши» кітабы бұл адамның шыққан тегін ұйғыр деп мәлімдейді.

³⁴ 失烈门 (Шилемэнь) — Шіремүн, өз дәуірінде түркіше Şlemün немесе Chiremün//Chiremün делінсе керек. Пеллио мұны моңғол сөзі емес дей келіп, Salomon деген сөздің иран тіліне бейімделген көрінісі деп қарайды (P. Pelliot, J. A. 1914, I, 498; P. Pelliot 1931, 217-бет).

³⁵ Мәтінде Төрегене қатынның есімі 脱[忽列]列忽乃 деп хатталған. Бұл «Юаньши» 106-цзюань «Хоуфэйбяо» («后妃表») және басқа бөлімдерінде көрсетілген 脱列哥那 (Толегэна) деген транскрипцияларға негізделіп жасалған түзету (қараңыз: «Юаньши», 1-том, 54-бет, 2-ескертпе).

³⁶ Шын мәнінде бұл реткі хан сайлауында Шағатай мен Үгедей ұрпақтары құрылтайға қатысудан бас тартып қана қоймай, ұлы хан сайлауы Моңғолиядағы

Шыңғыс хан ордасында өткізілуі керек деген сылтаумен сайлау нәтижесін мойындаудан үзілді-кесілді бас тартты. Артынша моңғол ақсүйектері арасында тақ таласы үшін қиян-кескі шайқас орын алды. Міне, осындай себептерге байланысты, келесі жылы Бату мен Мөңке Моңғолиядағы Шыңғыс ханның ұлы ордасында хан сайлауын қайтадан өткізуге бекінді.

³⁷ 1251 жыл.

³⁸ 别儿哥 (Беэргэ) — Берке. Батудың інісі. Бату бұл жолы Беркеге қалың қол бастатып, Мөңкені Моңғолияға қорғап алып баруға жұмсады. Сол арқылы моңғол ақсүйектерінің арасындағы құрылтайға қатысқысы келмегендерге сес көрсетті.

³⁹ 脱哈帖木儿 — Тоқа-Темір.

⁴⁰ 也古 (Егу) — Йегу.

⁴¹ 脱忽 — Тоху, Үгедейдің Мелік деген ұлының баласы.

⁴² 亦孙哥 (Исуньгэ) — Йисунке, Жошы Қасардың ұлы.

⁴³ 别里古带 (Белигудай) — Билгутай.

⁴⁴ Мәтінде 班里赤 деп хатталған.

⁴⁵ 也速忙可 (Есу манкэ) — Йису-Меңгу, Шағатай ханның ұлы.

⁴⁶ Бұл реткі құрылтайға Үгедей мен Шағатай әулетінен тараған ақсүйектер түрлі кедергілер жасаумен болды. Нәтижесінде құрылтай ашылмай, уақыт созыла түсті. Ақыр соңында Төле құрылтайды бұдан әрі кешіктірмеу туралы шешім қабылдады. Құрылтай 1251 жылдың маусымында Керулен өзенінің жоғарғы бойындағы Көдеге-Аралдағы Шыңғыс ханның ордасында ресми түрде өтті. Құрылтайда батыс пен шығыстан келген хандар мен нояндар Мөңкені бірауыздан ұлы хан деп ұлықтады.

⁴⁷ 脑忽 (Наоху) — Наху (Нақи), Күйік ханның ұлы.

⁴⁸ Ұлы қаған ұлықтау рәсімі жасалып жатқан кезде Шіремүн мен Күйік ханның ұлдары Наху, Қарачардың ұлы Тоқтай қатарлылар бірлесіп, ордаға сәлем бергелі барамыз деген атпен ордада бүлік шығару қамына кіріскен еді.

⁴⁹ Мәтінде 旭烈 (Сюэй ле) деп хатталған. «Юаньши» кітабында Хұлагу ханның аты 旭烈兀 (Сюйлеу) деп хатталады. Мәтіндегі 旭烈 (Сюэй ле) Хулагу екені, не сол аттас ханзадалардың бірі екені беймәлім.

⁵⁰ Мәтінде 忙可撒儿 деп хатталған.

⁵¹ Бірақ бұл қастандықтары ашылып қалды да, Мөңке хан Мөңкесары мен Хулагуды жіберіп, олардың жолына тосқауыл қойды. Тексере келе Шіремүн нөкерлерінің бірі болған істі айтып береді. Сонымен, Мөңке бүлікке қатысы бар 70-тен аса адамды жазаға тартып, өлтіріп тастайды. Осы оқиғаны жоспарлаушылардың бірі Қадақ ноянды өлімге үкім етеді. Шағатай немересі Йесунто мен Шіремүн екеуі жоспардың бұзыла бастағандығын көріп, дереу тізе бүгеді. Осыдан кейін Мөңке қолбасшыларына жарлық түсіріп, 100 мың әскермен Алтай тауларына қарай жорыққа аттандырып, Ұйғыр уәлаяты мен Қойлық жаққа қарай жорық жасайтын ыңғай танытады. Бұқа деген қолбасшысын 20 мың қосынмен Кем-Кемшік уәлаятына жібереді.

⁵² 不里 (Були) — Бури, Шағатайдың немересі.

⁵³ 火者 (Хочжэ) — Қожа.

⁵⁴ 不怜吉得? (Буляньцзидэй) — Бүрүнтай. Деректемелерде Бүрүнтай ноян деген атпен әйгілі адам.

⁵⁵ Мөңке таққа отырғаннан кейін Үгедей мен Шағатай әулетінен құрылтайға қатысудан бас тартқан хан нояндары мен қатындарына ордаға келу туралы бұйрық береді. Сонымен бірге елші аттандырып, Күйік хан кезінде парсы жеріне жіберген Елжігедей мен Шағатайдың немересі Буридi тұтқындап, Батудың қолына берді. Шағатай ұлысының хан тағында отырған Йису-Меңгуді орнынан алып тастап, орнына осы жолғы хан сайлауында өзін қолдаған Қара-Хулағуды хан сайлайды. Осылайша жазалау жалғаса береді. Ақырында Шыңғыс ханның замандасы, моңғолдың үш бірдей қағанына ақылшы болған қарт ноян Шыңқай да өлтіріледі. Сол сияқты Ұғұл-Қаймішпен ниеттес болған ұйғыр Идиқ-Құтының да басы алынады. Осы жолғы тақ таласы барысында Мөңке Шыңғыс хан әулетінен тараған хандардан, қатындар мен нояндардан ұзын саны 300-ден астам адамды өлтірді.

⁵⁶ 阿尔浑 (Аэрхунь) — Арғұн, ойрат тайпасының адамы. Ұйғыр жазуына жетік болғандықтан, Үгедей ханның заманынан бітікші міндетін атқарумен бірге, қосымша Әмудариядан батысқа қарайғы парсы жерінің әкімшілік істерін басқаруға да жауапты болып келді. Мөңке хан тағына отырғаннан кейін оны бұрынғысынша сол аймақтарды басқаруға жіберді. Оның мансабы Екежагқуші деп аталды. Мөңке парсы жұртын бағындыру мен басқаруға Хулағу ханды жібергеннен кейін ол осы аймақтың қаржы істерін басқарды. Құлағу хан Ілхан хандығын орнатқаннан кейін Арғұн бұрынғысынша хандықтың қаржы істерін басқаруға жауапты болды. Кейін келе Хорезм аймағын биледі. 1275 жылы дүние салды.

⁵⁷ 合丹 (Хэдань) — Қадан.

⁵⁸ 1252 жылдың жазы айтылып отыр.

⁵⁹ 别石八里 — Бешалық, қаланың орны қазіргі ҚХР ШҰАА Үрімжі қаласынан шығысқа қарайғы Жемсары (吉木萨儿) аудан орталығының солтүстік жағындағы Почэнцзы деген жерде. Қала қытай деректемелерінде Бэйтин (北庭) деп аталып келді. Бесбалық (бес қала) дегенге жеке-жеке Веş baliq (别石八里), Qara-Qoça (哈刺火州), jambaliq (彰八里), Yangibaliq (仰吉巴里), Solmi/Sulmi (唆里迷) деген бес қала кірген (Шан Яньбинь 1999. 19-бет). М. Қашқари бұл қалалардың атын: Сұлми, Қужу, Жанбалық, Бешбалық, Яаныбалық деп жазған (қараңыз: М. Қашқари. 143-б.). Мұндағы бес қаланың ішіндегі Сұлми қаласының орны көп заманнан бері жұмбақ болып келген еді. Қытай ғалымдары Гэн Шэмин мен Чжан Гуанда қатарлылар «Сүлими туралы зерттеу» («唆里迷考») деген мақаласында Тұрпан жазбаларын мұсылман деректемелерімен салыстыра келіп, ең соңында Solmi/Sulmi деген Агни (қытайша: 焉耆 — Яньци) қаласының тағы бір аты деген қорытынды шығарады (Чэнь Дэчжи 1997 (13), 148-бет).

⁶⁰ 蔑里 (Мели) — Мелік немесе Мелік оғұл, Үгедейдің ұлы. Осы жолғы ұлы хан тағы үшін болған күресте Мөңкенің жақтастарының бірі болды.

⁶¹ «Юаньши» кітабының бұл тұсында Ертіс топонимі қытайша 叶儿的石河 деп транскрипцияланған. Бұған дейін Ертіс топонимінің 也儿的石 (Еәрдәши) деген транскрипциясы болған.

⁶² 海都 (Хайду) — Қайду (Qaidu), Үгедей ханның немересі. Осы жолғы ұлы хан тағы үшін болған күресте Мөңкенің жақтастарының бірі болды. Мөңке хан оның иелігіне Қойлық қаласын орталық еткен аймақты берді.

⁶³ Мәтінде 海押立 (Хайяли) деп хатталған. Бұл Жувейни «Qayalgh» (қараңыз: Juvainy. 44-6), Рубрук «Cailac» деп жазған қаланың «Юаньши» кітабындағы қытайша транскрипциясы. Орны Алматы облысы Қойлық (бұрынғы Антоновка) ауылының шығыс жақ шетінде Ащыбұлақ өзенінің жағасында (К. Байпақов 2005. 90-бет).

⁶⁴ Мәтінде 曲儿只 (Цюйэрчжи) деп хатталады. «Юаньши» кітабының басқа тұстарында 谷儿只 (гуэрчжи) деген транскрипция бар. Бұл Georgia, атап айтқанда Гурджистан (Грузия) дегеннің баламасы деп қаралады.

⁶⁵ Мәтінде 脱脱 деп хатталған. Тоқто — Үгедейдің төртінші ұлы Қарачардың ұлы. Еміл жері осыған дейін Күйіктің кенже ұлы Хохудың (Хоку) иелігінде болып келген еді. Мөңке хан осы жолы бұл иеліктің бір бөлігін Тоқтының еншісіне бөліп берді.

⁶⁶ Мәтінде 叶密立之地 деп хатталған. Қытай деректемелерінде оның 叶迷里 (Емили) деген транскрипциясы да бар. Еміл ерте заманнан өзен аты, жер аты және қала аты ретінде белгілі. Ерте заманғы Еміл қаласының орны қазіргі ҚХР ШҰАА Дөрбілжін ауданының шығысында Еміл өзенінің бойында болды. Қаланы бір кездері батысқа ауған Қарақытай билеушісі Елюй-Тайшы астана еткен.

⁶⁷ Мәтінде 蒙哥都 деп хатталады. Рашид ад-дин қатарлылар оның атын Мункату немесе Мунгеду деп жазады. Мұңқату — Үгедей ханның Құтан деген ұлының баласы.

⁶⁸ Мәтінде 太宗皇后乞里吉忽帖尼 (Тайцзу хуанхоу Цилицзихутени) деп хатталған. Үгедей ханның әйелі. Рашид ад-дин кітабында Киргис-Хутәни деп жазылған.

⁶⁹ Мәтінде 扩端 деп хатталған. Бұл Кутан (Kötön) деген есімнің қытайша транскрипциясы. Өгедей ханның ұлы, иелігі Хәси жерінде болған.

⁷⁰ Мөңке ханның Үгедей әулетіне жасаған жазасының бірі олардың ұлысын басқаларға таратып беру болды. Бұл шарада ол өзімен тату өткен Үгедей ханның Құтан деген ұлының Хәсидегі иелігінен басқасын, телім-телім етіп, бөліп жіберді.

⁷¹ Бұл жерде Ұғұл-Қайміш пен Шилемәннің анасы айтылып отыр. Ол екеуінің «сиқырлық жасатып, қарғыс айтқан» қылмысынан тыс Мөңке ханның ордаға келіп хан сайлауына қатысу туралы бұйрығынан бас тарқаны үшін, «хан жарлығына қарсы шыққан» деген айыптың өзі ол екеуін өлімге бұйыруға жеткілікті еді. Мөңке хан бұл екеуін Қарақорымға алғызып, сонда өлтірген.

⁷² Мәтінде 没脱赤 деп хатталған.

⁷³ Мәтінде 和只 деп хатталады.

⁷⁴ Мәтінде [也]孙脱 деп хатталған. Мұны «Юаньши» мәтінтанушылары кезінде Жувейни еңбегіндегі Yesün-Тоқа туралы қатысты мәліметтерге негізделе отырып өзгерткен («Юаньши», 1-том, 55-б.).

⁷⁵ Шіремүн мен Нақу, Есүн Тоқа қатарлылар Қытайдың Сун әулетімен арада жүріп жатқан соғыстың алдыңғы шебіне аттандырылып, кейін сол жақта қастандық жасалды (Чэнь Дэчжи 1997 (13), 339-бет).

⁷⁶ 大里 (Дали) – орны қазіргі ҚХР Юньнань провинциясындағы Далида. Мұсылман деректемелерінде бұл жердің атын Қаражан (Қандахар) деп жазады.

⁷⁷ Мәтінде 秃儿花 деп хатталған.

⁷⁸ Мәтінде 撒[立] деп хатталады. Төменде 撒里 (Сали) деп транскрипцияланған.

⁷⁹ 身毒 – Үнді.

⁸⁰ Мәтінде 怯的不花 деп хатталған. Мұсылман деректемелерінде Ket-Виқа деген атпен әйгілі болған адам.

⁸¹ Мәтінде 没里奚 деп хатталған.

⁸² Мәтінде 西域素丹诸国 деп хатталған. Мұндағы 素丹 (Судань) Сұлтан деген сөздің қытайша транскрипциясы. Бұл жерде моңғолдарға бағынбаған Персияның солтүстігіндегі таулы аймақтарындағы Мұлаһидах мемлекеті, Бағдаттағы Халифат және Мысырдағы Мәмлүктер әулеті сияқты мұсылман елдері айтылып отыр.

⁸³ 1259 жыл.

⁸⁴ Бұл жер қазіргі ҚХР Сычуань провинциясы аумағындағы Хэчуань (合川) маңында болған.

⁸⁵ Мөңке хан қытайларды жаулап алу жолындағы жорықта жүріп, қазіргі ҚХР Сычуань провинциясы аумағында қаза болды. Бұл кезде ол аймақта жауынды маусым болғандықтан, толассыз жауған жаңбыр моңғол әскерлеріне оңай тимеген еді. Сонымен, қосында оба ауруы тарап әскерлер өле бастайды. Қаған да қосында тараған оба ауруынан көз жұмады.

**«Юаньши», 117-цзюань,
жеке тұлғалар өмірбаяны IV
«Шучи»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 2906-б.)**

«元史», 卷一百一十七, 列传第四
«术赤»
(中华书局点校本第2906页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Шучи¹ — Тайцзудың тұңғыш ұлы. Ұлыстың іргесі қаланған тұста, [Шыңғыс хан] солтүстік-батыс тараптағы жерлерді ханзадалардың еншісіне бөліп берген еді. Оның еншісіне тиген жерлер ең шалғайда болып², астанаға дейінгі қашықтығы ондаған мың ли³ болатын. Ол жерден арнаулы бекеттер арқылы салт атпен суыт жүргеннің өзінде 200 күннен астам уақытта астанаға әрең жетуге болатын еді. Сол себепті ол жердің ел-жұрты, қала-кенттері мен тұрмыс-тіршілігі туралы деректер тым тапшы болып отыр.

Шучи өлгеннен кейін⁴ оның тағына баласы Бату⁵ отырды. Бату өлгеннен кейін оның орнына таққа Салида⁶ отырды. Салида өлгеннен кейін оның орнына інісі Мангэ-Темуэр отырды⁷. Мангэ-Темуэр дүниеден озғаннан кейін оның орнына Тото-Мангэ⁸ отырды. Тото-Мангэ дүниеден озғаннан кейін оның орнына Тото отырды⁹. Тото өлгеннен кейін оның орнына Байху¹⁰ таққа отырды. Байху өлгеннен кейін оның орнына Юэцзыбе¹¹ мұрагерлік ет-

ті. Чжиюань жылнамасының 2-жылы¹² Юэцзыбе астанаға елші жіберіп, орда тарапынан арнаулы жер иелігі мен ақша беріп, сол арқылы әскери бекеттерді қаржыландырып отыруды өтінді. Бұл кезде Юань патшалығы өкіметі тарапында мұндай арнаулы мекеме жоқ еді. Сонымен, үшінші жылы¹³ Юань патшалығы өкіметі арнаулы бір басқарма құрып, оның меңгерушісіне үшінші дәрежелі шен берді және арнаулы таңба берді. Чжида жылнамасының бірінші жылы¹⁴ Юэцзыбе дүние салып, оның орнына ұлы Чжанибе¹⁵ таққа отырды. Ол таққа отырғаннан кейін Пинян¹⁶, Цзиньчжоу¹⁷, Юнчжоу¹⁸ қатарлы жерлер бұрынғысынша оның иелігіне берілді. Әр жыл сайын 2400 дин¹⁹ Чжунтунчао²⁰ беріп тұруға келісті. Бұл қаражат Чжиюань жылнамасының бесінші жылынан, яғни қоян жылынан²¹ бастап берілетін болды.

Түсіндірмелер

¹ Мәтінде Жошының есімі 术赤 (Шучы) деп хатталған.

² Жошы ұлысы туралы әр ел деректемелеріндегі атау біркелкі емес. Қытай деректемелерінде, соның ішінде «Циншидадяньту» («经世大典图») атты кітапта және «Юаньши» кітабы (нақтап айтқанда: «元史.地理志.西北地附录» тарауында) бұл ұлысты «Өзбек Ұлысы» (Қытайша: 月租伯所封地) деп жазған. Мұсылман деректемелері мен батыс деректемелерінде Алтын Орда немесе Жошы Ұлысы деп атап отырды. Алтын Орда хандығы Шыңғыс ханның тұңғыш ұлы Жошының еншісіне берілген иеліктер негізінде қалыптасты. Шыңғыс ханның көзі тірісінде Жошының иелігіне Ертістен батысқа қарайғы моңғол әскерлерінің атының тұяғы тиген жерлердің барлығы берілген еді. Жошының тірі кезінде ол Жайықтан шығысқа қарайғы Дешті Қыпшақтың кең даласы мен Әмударияның төменгі бойына, Хорезмнің солтүстігіндегі Сырдарияның Арал теңізіне құйғанына дейінгі жерлерге түгелдей билік жасап келді.

Шыңғыс хан батысқа жорық жасаған кезде моңғол қосындары Жебе мен Сүбәдайдың қолбасшылығымен Кавказдың тау шатқалдарынан асып барып, Батыс Қыпшақ даласын жаулап алды. 1235 жылы Жошының екінші ұлы Бату қосын бастап, батысқа жорыққа аттанды. Бұл жолғы жорықта ол бастаған моңғол қосындары Жайықтың батысындағы, Еділ бойындағы қыпшақтарға, одан батысқа қарайғы жердегі бұлғар мен орыстарға сәтті жорықтар жасай отырып, ол жақтағы орыс княздықтарын өзіне салық төлеп тұруға мәжбүр етті, әрі одан да батыстағы Еуропа жерінде болған жаулап алу жорықтарын жалғастырып жатты. Бұл жорық 1242 жылғы Үгедей ханның қазасына байланысты аяқталды деуге болады. Осы жылы Бату атының басын кері бұрып,

Еділ бойына келіп тоқтады да, сол жерде Алтын Орда мемлекетін құруға кірісті. Оның аумағы шығыста Ертіс жағалауынан басталып, батыста орыстар қоныстанған аймақтарды тұтас алып жатты. Ұлыс жерінің солтүстігі Сіберияның қиыр терістігіне дейін жетті. Ал оңтүстік жақта Кавказ тауларынан оңтүстікке қарайғы қазіргі Иран жеріне дейін созылып жатты.

³ Бұл жерде «астана» деп моңғолдың Юань әулетінің астанасы болған Ханбалық қаласы, атап айтқанда қазіргі ҚХР астанасы Пекин айтылып отыр.

⁴ Жошының туған жылы туралы пікір әртүрлі. 1227 (?) жылы қайтыс болды.

⁵ Бұл туралы 116-беттегі 42-түсіндірмеге қараңыз.

⁶ Мәтінде 撒里答 (Салида) деп хатталған, Сартақ деген есімнің қытайша транскрипциясы. Батудың тұңғыш ұлы Сартақ Күйік хан қайтыс болғаннан кейін әкесі Батудың бұйрығы бойынша әскер бастап, шығысқа Мөңкені қолдау мақсатында жасалған жорыққа қолбасшылық етіп, Мөңкенің ұлы хан тағына отыруына айтарлықтай ықпалын тигізген. Осыдан кейінгі жерде көбінесе Алтын Орданың батыс бөлігін басқарды. Кейін келе орыс князьдіктерін бірінен соң бірін өз иелігіне қосып алып отырған. 1255 жылы Қарақорымға, ұлы хан Мөңкеге сәлем беру үшін Моңғолияға сапар шеккен еді. Осы кезде Батудың дүниеден озғаны туралы суыт хабар келеді. Мөңке хан оны еліне қайтып барып әке тағына отыруды бұйырады. Бірақ ол хан тағына отырып үлгермей, сапар үстінде мезгілсіз дүние салған. Л. А. Бойле оның несториан мүриті болғанын, 1255–1256 жылдар аралығында Алтын Орда мемлекетінің хан тағында болғанын жазады (қараңыз: L. A. Boyle 1971, 108-б.).

«Юаньши» кітабының бұл тұсында Алтын Орданың төртінші ұрпақ ханы Улачи туралы (1257 жылы хан болған), бесінші реткі ханы Берке туралы да мәлімет жоқ. Берке Жошының үшінші ұлы, Алтын Орданың хан тағына 1257–1266 жылдары арасында отырған еді. Билік басында болған жылдары Берке сарай қаласын салғызды. 1262 жылы және 1265 жылы екі рет жорыққа аттанып Кавказ тауын өз иелігіне қарату үшін Құлагу ханмен соғысты. Осы тұста Мысырдағы Мәмлүктермен одақ құрды. Нәтижесінде ислам діні Алтын Орда жерінде тез тарайды.

⁷ Мәтінде 忙哥帖木儿 (Мангэ темуэр) деп хатталған, Маңгү Темүр (Mangu Timur) немесе Мөңке Темүр (Möngke-Temür) деген есімдердің қытайша транскрипциясы. 1266–1282 жылдар аралығында Алтын Орданың хан тағына отырды. Алтын Орданың бесінші ұрпақ ханы, Батудың екінші ұлы Тоқанның баласы. Оны Құбылай хан Алтын Орда ханы деп тағайындаған еді. Сол себепті ол бір кездерде өз қосындарын Қайдуға қарсы аттандырып, Қайду бүлігін тыныштандыруға атсалысты. Кейін Қайдумен бірге күш біріктіріп, Шағатай ұрпағы Балаға қарсы шайқастарға қатысады. Өз кезінде Алтын Орда қосындарымен қатар орыс қосындарын да жорыққа ұйымдастырып, Кіші Азияға, Литваға және Кавказға бірнеше жорық жасады.

⁸ Мәтінде 脱脱忙哥 (Тото Мангэ) деп хатталған. Алтын Орда ханы Төде-Мөңке (Töde-Möngke) айтылып отыр. 1280–1287 жылдар аралығында

тақта отырған (қараңыз: Л. А. Boyle 1971, 109-б.). Төде-Мөңкенің таққа отырған жылын 1282–1287 жылдар деп қараушылар да бар (қараңыз: Чэнь Дэчжи 1997 (13): 568-бет).

⁹ Мәтінде 脱脱 (Тото) деп хатталған, Тоқто деген есімнің қытайша транскрипциясы. Алтын Орданың сегізінші ұрпақ ханы, Мангү-Темүрдің бесінші ұлы, 1291–1313 жылдар аралығында хан тағына отырды. Л. А. Бойле оның атының Рашид ад-дин еңбегінде хатқа түскен формасын Тоқта немесе Тоқта деп реконструкциялаған (қараңыз: Л. А. Boyle 1971, 109-б.). Тоқта 1291 жылдың алды-артында Алтын Орданың жетінші ұрпақ ханы Тола-Бұқаны (Тола-буқа, 1287–1291 жж. аралығында хан болған) өлтіріп тастап, хан тағына өзі отырған. 1293-жылдары әскер аттандырып, орыстарға қарсы жорықтар ұйымдастырып, ондаған қаласын ойрандады. 1293–1300 жылдары Ноғай ханның әскерлерін талқандап, Ноғайды өлтірді. 1302 жылы Юань мемлекетінің қас жауына айналған Шағатай ұрпағы Дува мен Үгедей ұрпағы Чапарға қарсы соғысты. 1308 жылы моңғолдың Юань әулетінің кезекті ұлы қағаны Хайшанк оның еңбектерін бағалап Нинсуван (宁肃王) деген атақ берді. Ол хан болған жылдары Ілхан хандығымен сауда-саттық өркендеп, ел экономикасы айтарлықтай дамыды.

¹⁰ Мәтінде Алтын Орданың бұл ханының аты 伯忽 (Байху) деп жазылған. «Юаньши» кітабының бұл деректемесі бойынша болғанда Байхуды (伯忽) Алтын Орданың тоғызыншы ұрпақ ханы болды деуге келеді. Дегенмен, қатысты деректемелерде Алтын Орданың тоғызыншы ұрпақ ханы Өзбек хан екені белгілі.

¹¹ Мәтінде 月即别 (Юэцзибе) деп хатталған. Бұл жерде Алтын Орданың тоғызыншы ұрпақ ханы Өзбек хан айтылып отыр. Өзбек хан Алтын Орданың бесінші ұрпақ ханы Маңгү-Темүрдің немересі және сегізінші ұрпақ хан Тоқтының немерелес інісі болып келеді. Ол 1313–1341 жылдар аралығында хан тағына отырды. Өзбек ханның тұсында Алтын Орда дамудың шарықтау шыңына жетті деуге болады. Бұл дәуірде Алтын Орданың әскер саны 300 мың болды. Өзбек ханды Юань патшалығының төртінші ұрпақ ұлы ханы Юань Жэньцзун (өз есімі: Ayurbarwada, моңғолдар оны Вуванту қауап деп атады. 1311 жылдан 1320 жылға дейін он жыл тақта отырды) өз тарапынан елші жіберіп ұлықтаған. Осы жылдар ішінде Юань мемлекеті мен Шағатай ұлысы арасында кең көлемді қақтығыстар бола бастаған еді. Шағатай ұлысының ханы Есен-бұға хан өзінің ту сыртынан келетін қауіптің алдын алу мақсатында Өзбек ханға елші жіберіп, өзара күш біріктіре отырып, Юань мемлекетіне қарсы ортақ күресуге үгіттеген екен. Дегенмен, оның мұндай ұсыныстары Жәнібек хан тарапынан қолдау таппаған көрінеді (қараңыз: Лю Иншэн 1985).

¹² 1336 жыл.

¹³ 1337 жыл.

¹⁴ Мәтінде бұл жыл көрсеткішін чжида жылнамасының бірінші жылы (қытайша 至大元年) деп көрсеткен. Бұл 1308 жылға тура келеді. Сонымен,

«Юаньши» кітабындағы бұл жыл көрсеткішінде ағаттық бары байқалады. Себебі, Жәнібек хан 1342–1357 жылдар аралығында Алтын Орданың ханы болған еді. 1342 жыл Юань патшалығының қытайлық үлгідегі жылнамалық есебі бойынша чжичжэн (қытайша 至正) жыланамасының екінші жылына тура келеді. Сондықтан, мәтінде көрсетілген 至大元年 (чжида жылнамасының бірінші жылы) емес, 至正元年 (чжичжэн жыланамасының бірінші жылы) болуға тиіс. Чжичжэн жыланамасының бірінші жылы 1341 жылға тура келеді. Мұндай болғанда Өзбек хан 1341 жылы дүниеден өткен болып шығады. Өзбек хан өлгеннен кейін 1341–1342 жылдар аралығында Алтын Орданың тағына Тінібек хан (Tini-bek) отырды. «Юаньши» кітабында Тінібек туралы да дерек жоқ.

¹⁵ Мәтінде 札尼别 (Чжанибе) деп хатталған, Жәнібек (Žani-bek) дегеннің қытайша транскрипциясы. Өзбек ханның ұлы Жәнібек Алтын Орданың он бірінші ұрпақ ханы саналады. Жәнібек өлгеннен кейін 1357–1359 жылдар аралығында Бердібек, 1359–1360 жылдар аралығында Құлина (Qulina), 1360–1361 жылдар аралығында Неурүз (Neürüz) таққа отырған. Міне, осылайша 1357 жылдан 1380 жылға дейінгі аралықта Алтын Ордада хандар 20 рет ауысқан екен.

¹⁶ Қытайшасы 平阳 деп хатталады.

¹⁷ Қытайшасы 晋州 деп хатталады.

¹⁸ Қытайшасы 永州 деп хатталады.

¹⁹ 錠 (дин) — Юань әулеті қолданысқа енгізген қағаз ақшаның есептік бірлігі. Моңғолдар әуелде қытайлық күміс ақша диннің (錠) сыртқы пішінін ескерсе керек, оның баламасы ретінде Süke (балта) деген сөзді қолданған («Құпия шежіре» 2006, 353-б.). Ал түркі тілді халықтар динді (錠) өз тілдерінде уастуқ (жастық), парсылар balish (бұл да жастық деген сөз) деп атаған. Бұдан басқа түркі тілінде аталмыш дәуірдегі ақшаға қатысты қытайша атауларды Сао (钞), Satir (两), baqir (文) деп атап келгендігі Тұрпан жазбаларынан белгілі болды (Шан Яньбинь 1999, 20-б.). Бұл тектес терминдерді моңғолдар түркі тілінен қабылдаған. Олар да sijir (两), baqir (文) деп атап келген (қараңыз: Чэнь Дэчжи, 1992).

²⁰ Қытайшасы 中统钞 деп хатталған. Юань дәуірінде таратылған қағаз ақшаның аты. 中统元宝交钞 (чжунтуноаньбаоцяочао) деген сөздің қысқартылған түрі. Қағаз ақшаның отаны есептелетін қытай елінде аталмыш дәуірдегі қағаз ақша 钞 (Чао) деп аталды. Кейін келе бұл термин Орта Азия халықтарының, араб, парсы халықтарының сөздік қорына сіңгені байқалады. Аталмыш дәуірде бұл сөзді парсылар өз тіліне Ch'ao деп қабылдаған (қараңыз: Чжан Синлан 1978, 3-том, 201-бет; Шан Яньбинь 1999, 20-бет).

²¹ Яғни 1339 жылғы қоян жылы.

**«Юаньши», 118-цзюань,
жеке тұлғалар өмірбаяны V
«Тэ Сюэчань»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 2915–2920-66.)**

«元史», 卷一百一十八, 列传第五
特薛禅

(中华书局点校本第2915~2920页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Тэ-Сюэчань¹ — шыққан тегі босыхуэр², елі Хунцзила³. Өз заманында Шомо жерін⁴ мекен еткен. Оның өз аты Тэ, ол Тайцзумен бірге жорықтарға қатысып, еселі еңбек еткендіктен оны «Сюэчань» деп атақтаған екен. Сол себепті оның аты Тэ-Сюэчань деп атала бастайды⁵. Оның Боэртай⁶ есімді қызы болды, ол Тайцзудың Гуансяньишэнхуанхоуы⁷ еді.

Оның ұлының есімі Аньчэнь⁸ еді. Тайцзумен бірге ұзын саны 32 мәрте ірі шайқастарға қатысады. Сися⁹ бүлігін тыныштандыру, Тунгуань қамалына¹⁰ барар жолды үзіп тастау, Хуэйхэнің¹¹ Сюньсыган¹² қаласын жаулап алу сияқты елеулі шайқастардың барлығында еңбек сіңірген. Доңыз жылы¹³ оған «ұлыс нағашысы Аньчэнь ноян» деген атақ берілді. Ұлу жылы¹⁴ оған күміс таңба сыйға тартып, Хэсиван¹⁵ деген атақ мәртебе беріп, оған сол елдің ел-жұртын басқаруды міндеттеді. Тауық жылы оған 20000 минь¹⁶ ақша сыйға берді және қаған арнаулы түрде жарлық жариялап, «бұдан былайғы жерде Хунцзила руынан қыз туса қатын болсын, ұл туса ханшайымдар ұзатылсын. Жылдың төрт мезгілінің бірінші айында

осы жарлық қайталай жарияланып тұрсын, осылайша ұрпақтар бойы жалғаса беретін болсын!» деді. Мұнымен қоса оған тағы тұтқынға алынған 5200 жауынгер мен қарапайым халықты сыйға тартты әрі түмен басылық міндетін жалғасты атқаруды тапсырды. Аньчэнь дүниеден өткеннен кейін¹⁷ оның сүйегі Гуаньжэньшань¹⁸ тауына жерленді. Юаньчжэнь жылнамасының бірінші жылы екінші айда¹⁹ оның аруағына қошамет көрсету мақсатында оған Цзининь-ван²⁰ деген атақ берілді және оның атын құрметтеп Чжуну²¹ деп атады. Оның әйелі Хачжэньди²² құрметтеп, оған Цзининь-ванфэй²³ деген атақ берді.

Оның ұлы Вочэнь²⁴, ит жылы²⁵ түмен басы міндетіне тағайындалды. Оған Жуи Цзунның²⁶ қызы Есубухуа ханшайым²⁷ ұзатылды. Вочэнь өлгеннен кейін, оның мәйіті Бухайханға²⁸ жерленді.

Түсіндірмелер

¹ Мәтінде 特薛禅 деп хатталған. Қоңырат тайпасының адамы, Темүжиннің қайын атасы. Борте-Фуджиннің (Бөрте ханымның) әкесі ретінде белгілі. Жоғарыда «Юаньши», 1-цзюань, Патшалар шежіресі I, «Тайцзу» баянында оның аты 迭夷 (Де-и) деп хатталған болатын. Жалпы бұл есімді реконструкция жасаушылардың қорытындысы біркелкі емес. Рашид ад-дин оның атын Дай-Нойон және Дай-Цэцэн, моңғол деректемелері де Дай-Цэцэн (Дей шешен немесе Дөй-шешен) деп жазады. Ғалымдар бұларды Dei setchen, Do-i-set-chen, Dai setchen т. б. деп реконструкция жасап келеді (қараңыз: René Grousset 1989, 338-б.).

² Мәтінде бұл тайпаның аты 李思忽儿 деп хатталған. Қоңыраттардың тайпалық құрамы әр ел деректемелерінде әркелкі. XII ғасырда оларға қарасты тайпалар ретінде қоңырат, икирас, олхунуд, харанат, құнклиут, құралас, әлджиген және т. б. тайпалардың аты аталады. Қытай деректемелері Дэй Сечен бастаған қоңыраттарды босыхуэр тайпасы деп жазады. Деректемелерде қоңырат этнонимінің орнына босыхуэр этнонимі де қолданылады. Олар негізінен алғанда Гинган тау жоталарының оңтүстік-шығыс жақ сілемдерінен қытай қорғанына дейінгі жерлерді мекендеді. XII ғасырдың екінші жартысында олардың бір бөлімі Халха өзенінің бойына дейін жеткені белгілі болды. Қоңыраттардың бұл тобын қытайлардың Босыхуэр деп жазуына олардың отырықшылыққа бейім тіршілігі себеп болған тәрізді. Себебі «Босхур» сөзінің «отырықшы немесе жатақ» деген мәнісі болған (қараңыз: Э. Қинаятұлы 2001, 134-б.).

³ Мәтінде 弘吉刺 (хунцила) деп хатталған, қоңырат дегеннің қытайша транскрипциясы. Қоңыраттар туралы толығырақ 84-беттегі 126-түсіндірмеге қараңыз.

⁴ Мәтінде 朔漠 деп хатталған. Бұл жер қазіргі Ішкі Моңғол автономиялы өлкесінің аумағы деп түсінуге болады.

⁵ «Юаньши» бойынша қоңыраттардың бұл билеушісінің есімі 特 (тэ) [Dei,

Daі немесе Do-i] болып шығады. Дегенмен, ғалымдардың пікірінше «Дэй» деген есімнің өзі де күмәнді. Сөйтіп, мұны да мансап аты деп қарастырудың мүмкіндігі бар (қараңыз: З. Қинаятұлы: 134-б.).

⁶ «Юаньши» кітабының бұл тұсында Бөрте ханымның есімі 孛儿台 деп хатталған.

⁷ Мәтінде 光献翼圣皇后 деп хатталған. Бұл Шыңғыс ханның бірінші әйелі, қоңырат қызы Бөрте дүниеден өткеннен кейін оның ұрпақтарының оған құрмет ретінде берген қытайлық үлгідегі атағы.

⁸ Мәтінде 按陈 деп хатталған. Тарихи деректемелерде бұл есімнің 按赤 (Аньчи), 阿勒赤 (Алэчи) деген транскрипциясы да кездеседі. Соған қарағанда оның аты «Әнші» немесе «Алшы» болуы да мүмкін. Рашид ад-дин кітабының түрлі нұсқаларында оның аты Алчи-нойон, Ан (?) чи-нойон деген түрде кездеседі. Шыңғыс хан моңғол ұлысын құрғаннан кейін оны мыңбегілікке тағайындап, басқаруына қоңыраттардың 4000 түгін елін берген.

⁹ Мәтінде 西夏 деп Таңғыт елі айтылып отыр.

¹⁰ Қытайша 潼关 деп хатталады.

¹¹ Мәтінде 回纥 деп хатталған. Қытай деректемелері VIII–IX ғасырларда Моңғолияда билік құрған ұйғырларды 回纥 (хуэйхэ) және 回鹘 (Хуэйгу) деп атаған. Юань дәуірінің алдындағы бір уақытта Орта Азиядағы Хорезм шах мемлекетін 回回国 (Хуэйхуэйго) деп атап келді (көшпенді түркі-моңғол қауымы бұл елді «сартауыл» деп атады). Қытай деректемелерінде кей кездері үйреншікті әдет бойынша Хуэйхуэйго (回回国) дегеннің баламасы ретінде байырғы заманғы 回纥 (хуэйхэ) және 回鹘 (Хуэйгу) есімдері қолданылған. «Юаньши» кітабында да осы жиі қайталанып отырады. Сондықтан мәтіндегі 回纥 (Хуэйхэ) атауын Хорезм шах мемлекеті деп түсінуге тура келеді.

¹² «Юаньши» кітабының бұл тұсында Самарқанд қаласының аты 寻思干 деп хатталған.

¹³ Доңыз жылы — 1227 жыл.

¹⁴ Ұлу жылы — 1232 жыл.

¹⁵ 河西王 (Хэсиван) — Хэси ваны Таңғыт елінің ваны (ханы) деген сөз. Хэси немесе Таңғыт туралы 76-беттегі 85-түсіндірмеге қараңыз.

¹⁶ 缙 (Минь) — Юань дәуіріндегі ақша бірлігі.

¹⁷ Аньшэнь 1237 жылы дүниеден өтті.

¹⁸ Бұл таудың аты қытайша 官人山 деп хатталады.

¹⁹ 1295 жыл.

²⁰ Қытайша 济宁王 деп хатталады.

²¹ Қытайша 忠武 деп хатталады. Бұл сөз адал баһадүр деген мағынаға жуық келеді.

²² Қытайша 哈真 деп хатталған.

²³ Қытайша 济宁王妃 деп хатталады.

²⁴ Мәтінде 鞞陈 деп хатталған.

²⁵ 1238 жыл.

²⁶ 睿宗 — Төленің қытайша үлгідегі құрмет аты.

²⁷ Мәтінде оның аты 也速不花公主 деп хатталған.

²⁸ Мәтінде 不海韩 деп хатталған.

**«Юаньши», 119-цзюань,
жеке тұлғалар өмірбаяны V
«Алаусы тицзихули»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 2923–2924-66.)**

«元史» 卷一百一十八 列传第七

«阿剌兀思剔吉忽里»

(中华书局点校本第2923至2924页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Алаусы тицзихули¹ — Вангу тайпасының² адамы. Олар Шато Яньмэнь³ ұрпақтары болып келеді. Арғы тегі Буго⁴ болып, олардың ата-бабасынан бері қарай ел билеп келген екен⁵. Цзиньюаньши⁶ өз кезінде таудың үстін шекара етіп, жерді оңтүстік және солтүстік деп екі бөлікке бөледі де, Алаусы тицзихулиге өз әскерін басқартып, осындағы маңызды өткелдерді қорғап тұруды тапсырыпты.

Сол заманда солтүстік-батыс тарапта Найман⁷ дейтін ел болушы еді. Олардың билеушісі Тайян кэхань⁸ арнаулы елші жіберіп, өзара бірлескен одақ құрып, Шофанды⁹ бірлікте иемденейік деп сәлем айтады. Ел ішінде кейбір адамдар бұл ұсынысты қолдап, осылай іске кірісуді жақтайды. Бірақ Алаусы тицзихули бұлай жасауды қолдамайды. Сонымен, өз елшілерін аттандырып, сәлемдеме ретінде алты күбі арақ беріп жібереді және істің жай-жапсарынан мәлімет беріп Тайцзуды хабардар етеді. Ол заманда Шофан жерінде әлі арақ деген зат жоқ кезі екен. Тайцзу бұл арақтың үш

күбісі таусылғанша ішіп, әрі қарай арақ ішуді тоқтатады да: «Бұл аз ішсең делебеңді қоздыратын, көп ішсең ақылыңды тоздыратын зат екен» деген екен. Онан соң [ол] келген елшілерді еліне қайтарып, сыйлыққа 500 жылқы, 1000 қой айдатып жіберіпті. Сонымен бірге Тайян кэханге бірлікте жорыққа аттануға уағдаласыпты. Алаусы тицзихули алғашқылардың бірі болып өзі келіп бағынғандардың бірі болатын. Ол Наймандарды бағындыру соғысына қатысты. Чжунюань жеріне¹⁰ жасалған жорықта қосынға жол бастап беріп, оңтүстікке баратын қақпаларды ашып берді. Кейін Тайцзу Алаусы тицзихулиді өз еліне билік жүргізуге қалдырып кеткен еді. Осы кезде оның еліндегі онымен бұрыннан алауыздығы бар адамдар оны өлтіріп тастады. Оның тұңғыш ұлы Буянь Сибань¹¹ да онымен қоса өлтірілді.

Оның әйелі Алихэй¹² кіші ұлы Бояохэ¹³ мен немерелес ұлы Чжэньгоны¹⁴ ертіп қашып шығады. Түнделетіп шекара қамалына қашып барып, болған жағдайды сондағы күзетшілерге хабарлайды. Одан кейін қала кенттерді сағалап жүріп, ақырында Юньчжун¹⁵ қаласына келіп бой тасалайды. Тайцзу Юньчжунды алғаннан кейін, оны іздеп тауып, оған мол сый-сыяпат жасады. Алаусы тицзихулиге Гаотанваны¹⁶ деген мәртебе берді. Алихэйге Гаотанванфэй¹⁷ деген мәртебе берді. Оның [Алаусы тицзихулидің] баласы Бояохэ әлі кәмелетке толмаған жас болғандықтан, оның немерелес ұлы Чжэньгоға Бэйпинван¹⁸ деген мәртебе берді. Чжэньго өлгеннен кейін оның орнына оның баласы Негутай¹⁹ мұрагерлік етті. Оған Жуйцзунның²⁰ қызы Думуган гунчжуды²¹ ұзатты. Ол Цзянхуай²² жорығына қатысып, ақырында соғыста қаза болды. Оның қазасын өтеу үшін Синьчжоу аймағынан²³ мың отбасын олардың иелігіне берді.

Бояохэ қаршадай кезінде, Сиюйге жасалған жорықтарға қатысты. Оның еңбегі ескеріліп, оған да Вэйпинваны деген мәртебе берілді. Оған Алахай бецзи гунчжуды²⁴ ұзатты. [Алахай бецзи] гунчжу аса зерек, өте ақылды әрі ерекше өжет болғандықтан күймесіне мініп алып төңіректің төрт бұрышына жасалған түрлі жорықтарға қатысып жүрді. Қалың қол жорықтарға аттанып кеткен кезде ордада қалып, орданы сақтап тұру міндетін мүлтіксіз басқарып, жорыққа аттанған кездері арттағы орда ісіне алаңдамай алаңсыз жорық жасай беретін болды. Міне, осылай [Алахай бецзи] гунчжу

өз өмірінде аса елеулі еңбек еткен еді. Дегенмен, Бояохэ [Алахай бецзи гунчжуден] бала көре алған жоқ-ты. [Алахай бецзи] гунчжу аса кең пейілділік танытып күйеуіне тоқал алып берді. Сонымен [Бояохэ] одан Цзуньбухуа²⁵, Айбухуа²⁶, Чжолибухуа²⁷ деген үш ұл сүйді. [Алахай бецзи] гунчжу олардың барлығын өз туған баласындай көріп бағып-қағып тәрбиелейді. Бояохэ өлгеннен кейін оған да гаотанван деген мәртебе беріледі. Оның аруағын құрметтеп, оған Уи²⁸ деген ат берілді.

Оның баласы Цзюньбухуаға Динцзунның²⁹ үлкен қызы Елимиши гунчжуды³⁰ ұзатты. Айбухуаға Шицзудың³¹ кенже қызы Юэле гунчжу³² ұзатылды. Чжунтун жылдарында³³ ол қол бастап Алибугэны³⁴ бағындыру жорығына аттанып, Кобухуаны³⁵ Аньтань хоэрхуань³⁶ жерінде жеңді. Үшінші жылы³⁷ Ли Танды Цзинаньда³⁸ қоршауға алып, оған өзі төтеп берді. Бұл оқиға тынышталғаннан кейін, солтүстік-батыс аймаққа жорыққа аттанып, бүлік шығарушы ақсүйек Салиманьды³⁹ Кунгуле⁴⁰ деген жерде жеңді. Кейін келе Айбухуа дүниеден өтті де, оның артында Колицзисы⁴¹ есімді ұлы қалды.

Түсіндірмелер

¹ Мәтінде 阿刺兀思剔吉忽里 деп хатталған. «Юаньши», 1-цзюань, Патшалар шежіресі I, «Тайцзу» деректемесінде 阿刺忽思 деп хатталған. Қатысты деректемелерде оңғыт билеушісінің аты бізге Alāqūš-tīkīn-qūlī (Алақұш-тегінхури) деген атпен белгілі болып келді. Мұндағы Алақұш оның аты, тегін және хури дегендер оның мансабы немесе лауазымы деп түсінуге болады. Мәтіндегі Алаусы тицзи хули (阿刺兀思剔吉忽里) деген транскрипция «Алақұш-тегінхури» дегеннің қытайша транскрипциясы деуге болады.

² Вангу (汪古) — яғни Оңгут//Önggüd. Қытай деректемелерінде бұл тайпаның аты 雍古 (Юнгу), 王孤 (Вангу), 旺古 (Вангу), 汪骨 (Вангу), 汪古惕 (Вангуги) т. б. транскрипциялары бар. Рашид ад-дин бұл тайпаның атын онгут деп жаза отырып бұл этнонимнің мән-мағынасы туралы: «Бұл қауым өте бір өзгеше ел, солай дегенмен моңғолдарға ұқсайды. Олардың саны 4000 шаңырақ шамасында. Алтан хан деп ардақталып келген қытай билеушілері өз елін қорғау [үшін], моңғол, керей, найман қатарлы елдер мен жақын маңдағы көшпенділердің шабуылынан сақтану мақсатында бір қамал тұрғызады. Бұл қамалды моңғолша Unkuh деп атаса, түрікше Būgūrkeh деп атап келді. Кезінде бұл қамалды осы унгуттерге беріп, оларға қамалды күзетіп тұру міндеті тапсырылған» деп жазды (қараңыз: Рашид ад-дин. ҚА, I-1, 229–230-б.). Сонымен, Рашид ад-дин бұл этнонимнің тегін моңғолша Unkuh деген сөзден іздеген. Әйткенмен бұл пайымдау толық иландыра алмайды.

³ Мәтінде деп 沙陀雁门之后 хатталған. Мұндағы 沙陀 (Шато) байырғы түрік тайпасы ретінде белгілі. Олар бастапқы кезде қазіргі ШҰАА аумағындағы Жемсары, Баркөл қатарлы жерлерде отырған түріктердің чуэо (处月) тайпасының бір тармағы ретінде Шато туцзюе (沙陀突厥) деген атпен белгілі болып келді. 785–804 жылдар аралығында тибеттердің аталмыш аймаққа ықпалының өсуіне байланысты Шатолар тибеттерге бағынышты болып қалды. Олар болса Шатоларды қазіргі Гансу провинциясындағы Гаотайдан (高台) шығысқа қарайғы Жошуй (弱水) өзенінің жоғары бойына таман апарып қоныстандырды. Шамалы уақыттан кейін, яғни 808 жылы Шато билеушісі Чжусечжи (朱邪执宜) елін бастап, қытайдың Тан әулетіне бодандық танытып, қазіргі Шаньси провинциясы аумағындағы Динбянь (定边) маңына көшіп барып қытай билеушілері тарапынан мансап алды. Кейін келе Тайюань (太原) маңына таман барып орналасты. 859–873 жылдар аралығында Чжусечжидің ұлы Чисинь (赤心) қытайлардың тибеттерге жасаған жорығында елеулі еңбек көрсеткендігі үшін қытай императоры оған өз әулетінің фамилиясы болған Ли (李) фамилиясын сыйға берді әрі Гочан (国昌) деген ат берді. Ол Тан патшалығы ыдырағаннан кейін қытай жерінде Хоутан (后唐) мемлекетін құрушы Шатолардың арғы атасы саналады. Ал оның немересі болып келетін Ли Кэюн (李克用) кезінде Тан патшалығына қарсы ұйымдасқан шаруалар көтерілісін жаныштауда еселі еңбек көрсетіп, император тарапынан Цзиньван (晋王) деген атақ алған еді. Бұдан тыс Тан патшалығы құрығаннан кейін қытай жерінде құрылған Хоуцзин (后晋) мемлекетінің құрушысы – Ши Цзинтан (石敬瑭), Бэйхань (北汉) мемлекетінің құрушысы – Лю Чжюань (刘知远) қатарлылардың барлығы да осы Шато түріктерінің ұрпақтары болатын. Біз мәтіндегі «沙陀雁门之后» деген деректемеге қарай отырып Оңғут/Önggüd тайпасы байырғы Шато түріктерінің ұрпағы дейміз.

⁴ Мәтінде 远祖卜国 деп жазылған. Ғалымдар осындағы Буго (卜国) дегенді Буго кэхань 卜国可汗 деп қарайды (қараңыз: Хань Жулинь 1985, 107-бет). Түркі халықтары арасында аты аңызға айналған тұлғаның есімі «Юаньши» кітабында 不[古]可汗 (Бу[гу]кэхань), «高昌王世勳碑» («Гаочан ван ши сюнь вэй») сияқты еңбекте 卜古可罕 (Бугукэхань) деп хатталып келді. Мұсылман деректемелері мен еуропалық дерек көздерінде де бұл туралы бірізділік сақталмаған, жеке-жеке Bögu (qan), Bügü qan, Vögü qan, Vuqu qan, Bughug (Vuuyü), Bughu деп түрліше транскрипцияланып келді. Бұл тұлға туралы 183-беттегі 7-түсіндірмеге қараңыз.

⁵ Жоғарыдағы оңғыттардың ата тегіне қатысты дерек оңғыттардың түркі текті тайпа болғандығын бірден дәлелдей алады. Дегенмен, оңғыттардың этностық құрамы біршама күрделі болған. Олардың негізгі бөлігі Жоңғариядан көшіп келген Шато түріктері мен 840 жылы оңтүстікке ауған бұрынғы Ұйғыр қаранаты құрамындағы түркі тілдес тайпалардан құралғаны байқалады. Соның өзінде олардың бұдан кейінгі кездерде де Моңғолиядан оңтүстікке таман ауып кетіп отырған түркі текті тайпалармен толығып отырғанын байқау

қыиы емес. Олардың түркі текті этнос болғанын түр келбетінің моңғолдардан парықты болып келуі және өлім-жітімде бетін жыртып жылау сияқты түркі халықтарына тән салттары да дәлелдей алады (қараңыз: Хань Жулинь 1985, 107-бет). Ляо, Цзинь дәуіріндегі қытай жәдігерлері оларды нағыз моңғолдардан парықтап Ақ татар (白达达部 Байдадабу) деп атап келді. Оңғыттардың басым көпшілігі наймандар мен керейлер сияқты несториан дінін тұтынған, әрі олармен түрлі қарым-қатынастар жасап отырған. Олар моңғол жорығанан бұрын негізінен қытай қорғанының сыртында Иньшань (阴山) тауларын мекендеген. Кейін келе қытай қорғанының ішіндегі аймақтарға қоныстана бастады. Бұл жерлерде олар мал өсірді, жер өңдеумен айналысты, қала-кенттерде тұрып қолөнер, кәсіптің түрлі салаларымен шұғылданды. Мұны археологиялық қазба жұмыстар да дәлелдеп отыр. Оңғыттар бірнеше тілде жазуды толық меңгергендіктен олардың арасында аудармашылықты кәсіп еткендер де көп кездеседі. Мұнда олар көне ұйғыр жазуымен қатар қытай және сирия жазуын да меңгергендігін археологиялық олжалар дәлелдейді.

⁶ Мәтінде 金源氏 деп хатталған. Бұл жерде шүршіттердің Цзинь мемлекетінің билеушісі айтылып отырса керек.

⁷ Найман (乃蛮) — яғни найман.

⁸ Мәтінде 太阳可汗 деп хатталған. Бұл 大王 (Дауан) деген қытай сөзі мен қаған (可汗) деген түркі сөзінің қосындысынан жасалған наймандар «Tai-Ол қауап» деп атаған тіркестің қытайша транскрипциясы.

⁹ Мәтінде Шофан (朔方) деп қытай қорғанының сыртында жатқан ұлы дала айтылған.

¹⁰ Чжунюань (中原) — яғни Орталық Қытай аймақтары.

¹¹ Мәтінде 不颜昔班 деп хатталған. Мұны Баян Шайбан деп реконструкциялауға болады.

¹² Мәтінде 阿里黑 деп хатталған.

¹³ Мәтінде 孛要合 деп хатталған.

¹⁴ Мәтінде 镇国 деп хатталған. Рашид ад-дин бұл адамның атын Š (a)nkūi деп жазған. Ол Алаусы тицзихулидің інісінің немесе ағасының ұлы.

¹⁵ Юньчжун (云中) — ерте заманғы аймақ. Орны қазіргі Шаньси (山西) провинциясындағы Датун (大同) қаласы тұрған жерде.

¹⁶ Гаотанваны (高唐王) — байырғы заманнан келе жатқан қытайлық үлгідегі атақ. Гаотан ханы деген мағынада.

¹⁷ Гаотанванфэй (高唐王妃) — әйел адамдарға берілетін, байырғы заманнан келе жатқан қытайлық үлгідегі атақ. Гаотан ханымы деген мағынада.

¹⁸ Бэйпинван (北平王) — байырғы заманнан келе жатқан қытайлық үлгідегі атақ. Бэйпин ханы деген мағынада.

¹⁹ Мәтінде 聂古台 деп хатталған.

²⁰ Жуйцзун (睿宗) — яғни Юань Жуйцзун (元睿宗). Жуйцзун — Төленің қытайлық үлгідегі храмдық есімі.

²¹ Мәтінде 独木干 деп хатталған.

²² Цзянхуай (江淮) — қытай жеріндегі байырғы әкімшілік аймақ.

- ²³ Синчжоу (兴州) — қытай жеріндегі байырғы әкімшілік аймақ.
- ²⁴ Мәтінде 阿剌海别吉公主 деп хатталған. Рашид ад-дин оны Alāghāi-bīkī деп жазған.
- ²⁵ Мәтінде 君不花 деп хатталған. Мұны Күн-бұқа деп реконструкциялауға болады.
- ²⁶ Мәтінде 爱不花 деп хатталған. Мұны Ай-бұқа деп реконструкциялауға болады.
- ²⁷ Мәтінде 拙里不花 деп хатталған. Мұны Жол-бұқа деп реконструкциялауға болады.
- ²⁸ Қытайша 武毅 деп хатталады.
- ²⁹ Динцзун (定宗) — яғни Күйік хан.
- ³⁰ Мәтінде бұл ханшайымның аты 叶里迷失公主 деп хатталған.
- ³¹ Шицзу (世祖) — яғни Құбылай хан.
- ³² Мәтінде бұл ханшайымның аты 月烈公主 деп хатталған.
- ³³ Чжунтун жылдары — Шицзудың (世祖, яғни Құбылай хан) жылнама-сы. Бұл жылнама 1260–1264 жылдар аралығына тура келеді.
- ³⁴ 阿里不哥 (Алибугә) — Арық-Бөке (Ariq-böke) немесе Арық-Буқа? (?~1266). Төленің ұлы, Құбылай ханның бірге туған інісі.
- ³⁵ Мәтінде 阔不花 деп хатталған.
- ³⁶ Мәтінде 按檀火儿欢 деп хатталған.
- ³⁷ 1262 жыл.
- ³⁸ Цзинань (济南) — бұл жердің орны қазіргі Шаньдун провинциясының орталығы болған Цзинань (济南) қаласы тұрған жерде.
- ³⁹ Мәтінде 撒里蛮 деген үш иероглифпен хатталған, Saraban деген есімнің қытайша транскрипциясы. Сарабан Мөңке ханның Юран таш деген баласынан туған немересі.
- ⁴⁰ Мәтінде 孔古烈 деп хатталған.
- ⁴¹ Мәтінде оның аты 阔里吉思 деген иероглифтермен хатталған. Бұл несториандық Georges (Siwargis немесе Gorgoz) деген есімнің қытайша транскрипциясы. Горгоз аса оқымысты әрі қару өнерінің түр-түрін жетік меңгерген, әрі қаламгер, әрі қаругер адам болған. Өзі несториан бола тұра конфуциші оқымыстылармен дәйім пікір алысып, діни мазмұндағы кітаптар туралы қызу талқылар жасап отыратын болған. Құбылайдың немересі Худадмиш бике мен Құбылайдың шөбересі Айяшил бикелерге үйленген. Кейін келе Қарақорымға жіберіліп, сонда тұрып, Қайду бұлғағына қарсы тұрды. 1287 жылы Эбуген бастаған бүлікшілердің қолын талқандады. Осыдан кейін Гаотанван деген атақ берілді. Осыдан кейін ол Қайду, Дуа қатарлылармен арадағы түрлі шайқастарда қолбасшылық етіп отырды. 1298 жылы Дуа қосындары тұтқынға алып, азаптап өлтірді.

**«Юаньши», 120-цзюань,
жеке тұлғалар өмірбаяны VII
«Чжабаэрхочжаның өмірбаяны»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 2960–2961-бб.)**

«元史» 卷一百二十 列传第七
«札儿火只传»

(中华书局点校本第2960至2961页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Чжабаэрхочжа¹ — шыққан тегі Сайи². Сайи деген бұрынғы кезде Сиюйдегі бір тайпаның билеушісінің аты екен, уақыт өте келе Сайи деген бір рудың атына айналып кетіпті. «Хочжи»³ деген олардың мансап аты. Чжабаэр ұзын бойлы, қаба сақалды, тікше көзді, кең маңдайлы аса келбетті адам еді. Өзі батыр, әрі атқан оғы жерге түспейтін аса мерген адам болған. Тайцзу оны бірінші мәрте қосында көрген кезде, оның оңай-оспақ адам емес екендігін бірден байқайды. Кейін келе Тайцзу мен кәленің⁴ Ванханы арасында жанжалдар туындай бастайды. Бір күні кеште Ванхан әскер аттандырып келеді. Қапияда еш даярлық болмағандықтан, қосындар күйрей жеңіледі. Тайцзу қолын бастап қашып шығады. Бұл жолы оның артынан бар болғаны 19 адам ғана ереді. Міне осы 19 адамның бірі Чжабаэрхочжа еді. Олар Балжун өзенінің бойына барып жетеді. Ас-суы таусылып, иен далада ішерге тамақ таппай сергелдең күн кешеді. Осы кезде иен далада солтүстікке беттеп бара жатқан құланға кездесіп, Хач-

жаэр⁵ құланды атып алады. Терісін бітеу сойып, тастың үстіне от жағып, өзеннің лай суынан су әкеп тас қуырдақ жасап, сонымен өзегін жалғайды. Тайцзу екі қолын зеңгір көкке жайып: «Алдымыздағы ұлы мұратты орындау үшін, осы азаматтармен азап пен рақатты бірге көруге серт еттік. Егер кім серттен тайса осы өзеннің суындай болсын» деп көк тәңіріне серт берді. Бұл жауынгерлердің жабырқау жанына едәуір медет береді.

Ванхан жойылғаннан кейін, Сиюйдегі басқа елдер де арт-артынан тыныштанды. Осыдан кейін Чжабаэрхочжаны Цзинь мемлекетіне елшіге жіберді. Цзиньдер оған дөрекілік жасап қайтарды. Цзиньдер жағы жау Цзюйюнгуан қамалынан⁶ басып кіреді деп қорқып, темір балқытып, қамалдың темір қақпаларын бекемдей бастайды. Қамалдан жүз ли жерге дейінгі аралыққа ең жақсы жарақталған қосындарды орналастырып, қорғанысты мейлінше күшейте түседі. Чжабаэрхочжа қайтып келгеннен кейін Цзинь елінің Мэнгу елшілеріне дөрекілік жасағандығы туралы және олардың Цзюйюнгуан қамалындағы қорғаныс жайы туралы құнды мәліметтер жеткізеді. Артынша Тайцзу жорыққа аттанып, Цзюйюнгуан қамалынан жүз шақырым аралыққа дейін барса да, бірақ одан әрі қамалды алу мүмкін болмайды. Сонымен Чжабаэрды⁷ шақырып алып қамалды қалай алу туралы ақыл сұрайды. [Чжабаэр] оған: «Осы жерден солтүстік тарапқа қарай жүргенде, қалың қара орман бар. Орман арасында салт атты адам ғана жүретіндей жалғызаяқ тар соқпақ жол бар. Мен кезінде сол жолмен бір рет жүргенмін, егер біз қолды бастап осы жолмен түнделетіп жорыққа аттанатын болсақ, қамалға бір түннің ішінде жетуімізге болады» дейді. Тайцзу Чжабаэрды алдын ала салт атты қосындармен шолғыншыға аттандырады. Күн бата шатқалды бойлап қалың қолмен жолға шығады. Таң ата бере қалың қол алаңқайға шығады. Олар осы жерден қамалдың оңтүстік қақпасына түтқиыл шабуыл жасайды. Цзинь қосындары соғылған дабыл үнін естігенде төбесінен жай түскендей болып, ұйқылы-ояу күйде мардымды қарсылық көрсете алмайды. Цзюйюнгуан қамалының қолдан кетуі Чжундоуды⁸ беймаза күйге түсіреді. Цзинь әулеті амалсыздан астанасын Бяньға⁹ көшіріп кетеді. Тайцзу Чжундоу қаласын жаулап алып, қаладағы көрікті жерлерді аралап көргеннен кейін, ерекше қуанады. Ол қасындағы нояндарына: «Менің осындай көрікті жерге ие болуым Чжабаэр-

діың арқасы!» дейді. Содан кейін Чжабаэрға: «Сен садағыңды алып шығып, жебеңді тарт. Атқан оғың түскен жерден бергі аумақ түгелдей сенің меншігіңе тиеді!» дейді. Тайцзу солтүстікке қайтқаннан кейін, Чжабаэрге және басқа қолбасшыларға Чжундоуды сақтап тұруға бұйырады. Сонымен бірге оны Хуанхэден солтүстікке, Темәннен¹⁰ оңтүстікке қарайғы өлкенің ду-далухуачи¹¹ етіп тағайындайды.

Чжабаэр әр жолғы соғыста үстіне қалың сауытын киіп, ер қаруы бес қаруын түгел асынып, астына түйе мініп, қолына ұзын найза ұстап, майданға қарай беттеген кезде, оның жолын бірде-бір пенде тосып көрген емес. Бір кезде Куньлунь тауында тұратын даосизмші Цючжэньжэнь¹² деген адам бар деген хабар тарайды. Бұл хабарды алғаннан кейін, оны шақырып келуге Чжабаэрды жібереді. Цючжэньжэнь Чжабаэрге: «Мен сіздей мырзамен таныстым» дейді. Сонда Чжабаэр тұрып: «Мен де Цючжэньжэньмен таныстым» дейді. Екеуі жайғасып отырғаннан кейін Цючжэньжэнь Чжабаэрдан: «Мырза сіз бай болып, сән-салтанатты өмір кешіруді армандайсыз ба, әлде өрен-жаранды болуды армандайсыз ба?» деп сұрайды. Чжабаэр оның бұл сауалына: «Егер жасым жүзден асар болса, одан кейін сән-салтанат пен байлықты қайтемін, ұрпағым өсіп-өніп, өрен-жаранды болсам болды ғой!» деп жауап берген екен. Цючжэньжэнь оның бұл сөзіне: «Тағдырдың жазғанын көрерсіз» депті. Чжабаэрдің бұл арманы орындалып, ол 118 жас жасайды. Оның Алихань¹³, Минлича¹⁴ деген екі ұлы болды.

Түсіндірмелер

¹ Мәтінде 札儿火只 деп хатталған, оны Жапарқожа деп қалпына келтіруге болады. Моңғолияға Орта Азия мен Қазақстан аумағынан барған қожа ұрпағы. Ол жаққа Шыңғыс хан моңғол мемлекетін құрудан бұрын барған. «Қожа» – Мұхаммедтің алғашқы төрт халифаларының ұрпағы. Орта Азия мен Қазақстан жерінде мұсылман дінін таратушылар мен оны уағыздаушылар «қожа» деп аталып келген. Бұл сөз парсы тілінде «ие», «мырза» деген мағынада, ал араб тілінде «ағартушы» деген мағынаны білдірген.

² Мәтінде 赛夷 (Сайи) деген екі иероглифпен хатталған. Мұны біз Сайт дегеннің қытайша транскрипциясы деп түсіндік. Орта Азия мен Қазақстан жеріне ислам дінін таратушы мұсылмандардың бір бөлімі кезінде өздерін Сайт деп атаған. Қазірде қазақ қожаларының үлкен тобы өздерін Сейті

қожа руы деп атайды. Олар өз ішінен тағы аққорғандық қожалар, қорасан, қырықсадақ, бақсайыс, гүр, саяқтар, сунақтар, қарахандық қожалар, диуана қожалар, қылышты деген топтарға жіктелген.

³ Мәтінде 火只 (Хочжи) деген екі иероглифпен хатталған, «Қожа» деген сөздің қытайша транскрипциясы.

⁴ 克烈 — керей.

⁵ Мәтінде 哈札儿 деп хатталған, Қасар есімінің «Юаньши» кітабындағы тағы бір түрлі транскрипциясы.

⁶ Қытайша 居庸关 деп хатталады. Қытай қорғанындағы әйгілі қамалдардың бірі.

⁷ Мәтіннің бұл бөлігінде Жапарқожаның атын қысқартып 札儿 (Чжабаэр) деп атаған. Төменде де солай.

⁸ 中都 (Чжундоу) — қазіргі Пекин қаласы. Моңғолдар Пекин қаласына бірінші рет 1215 жылы кірді.

⁹ Бянь (汴) — яғни Бяньцзин (汴京), орны қазіргі ҚХР-дің Хэнань провинциясындағы Кайфэн (开封) қаласы.

¹⁰ Мәтінде 铁门关 деп хатталған. Бұл жерде 居庸关 қамалы айтылып отыр (қараңыз: Чэнь Дэчжи 1997 (13), 369-бет).

¹¹ 都达鲁花赤 — Бас даруқаш.

¹² «Юаньши» кітабы бұл адамның аты-жөнін 丘真人 деп хаттап, оны «道之士也» (Даосизмші) деп түсіндірген.

¹³ Мәтінде 阿里罕 (Алихань) — Алихан.

¹⁴ Мәтінде 明里察 (Миньлича) — Меңлікчар.

**«Юаньши», 120-цзюань,
жеке тұлғалар өмірбаяны VII
«Шучитайдың өмірбаяны»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 2962–2963-бб.)**

«元史» 卷一百二十 列传第七
«术赤台传»

(中华书局点校本第2962至2963页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Шучитай¹ — шыққан тегі улуутай². Оның арғы атасының аты Лачжэнь баду³ деген адам. Батырлығымен, ақылдылығымен атақ-даңқы барша жұртқа тараған адам болған. Оның Улуутай, Ману, Чжалаэр, Хунцзила, Ихэласы деген бес ұлы болған екен. Ұлыс құрылудың алдында ол осынау ұлы мақсат жолында аса елеулі еңбек еткен еді. Ұлыс құрылып, Тайцзу таққа отырғаннан кейін, оның ұлдары мен немерелерінен тараған ұрпақтарын өз алдарына жеке ру етіп ұйымдастырып, оларды «бес тоуся»⁴ деп атады. Шофан⁵ аймағы тыныштандырылғаннан кейін, 65 адам мыңбегі⁶ болып тағайындалған кезде, солардың арасында Улуутайдың немересі Шучитай да бар еді.

Шучитай аса ақылды әрі ержүрек батыр, әрі асқан мерген адам ретінде өз дәуіріне белгілі болды. Бір кездері целе⁷ Ванханның ұлы Сянкунь⁸ аса ақылды әрі ержүрек адам болғандықтан, алыс-жуықтағы елдің көбі сол кісіден именетін болған. Целеи қатарлылар әскер бастап жорық жасап келіп, Халахачжэнь Шато деген

жерде соғысады. Соғыс сәтсіз болды⁹. Осы кезде Хуэйиндаэр ноян¹⁰ тұрып: «Қазіргі жағдай өте қысылтаяң, нояндардың арасында Шучитайдан өткен батыр жоқ. Жаудың алдынан соны жіберейік» деген ұсыныс қояды. Қаған бұл ұсынысты жөн көреді. Шучитай бұйрықты алғаннан кейін жалғыз топпен жаудың арасына еніп, Сянкуньды атып, Шилемән¹¹ қатарлы қолбасшысын тізе бүктірді. Сонымен, Целе жері¹² жаулап алынды. Наймандар мен Меэрцитай¹³ күш біріктіріп шабуыл жасады. Көптеген тайпалар олармен астыртын тіл біріктіріп, бір-бірімен одақ құрған еді. Ойламаған жерден Тайцзу әскер бастап, жорық жасап дер кезінде барғандықтан, тайпалар бет-бетіне тарап кетті. [Тайцзу] осы орайда оларға шабуыл жасады. Шучитай олардың Чжаха цзянпу¹⁴ деген билеушісі мен оның екі қызын тұтқындап алып келді. Тайпалар түгел бағынды, [Тайцзу] Чжаха цзянпумен одақ құрып, оны өзіне қосып алды. Көп ұзамай наймандар қайта бүлінді. Шучитай Чжаха цзянпудан айласын асырып, оның өзін өлтіріп тастап, мемлекетін тыныштандырды¹⁵.

Шучитай целеиге¹⁶ жасалған жорық кезінде, Ханьха¹⁷ деген жерден жолға шығып, Баньчжэнь көлді¹⁸ басып өтіп, түмен ли жол бастап, жол азабын мейлінше тартты. Ол соғыстың бәрінде бірінші шепте жүрді. Сондықтан қаған оған: «Сен менің көзіме асқар тауға түскен күн сәулесіндей болып көрінесің» деп мадақтаған еді. [Қаған] оған Ибаха бецзиді сыйға берді¹⁹ және улуудтардың 4000 адамын ұрпағының ұрпағына дейін басқаруға берді.

Түсіндірмелер

¹ Мәтінде 术赤台 деп хатталған. «Құпия шежіре» бойынша Žügčedei, Рашид ад-дин және Жувеини қатарлы мұсылман авторлары бұл адамның есімін Джурчэдай ноян деп жазған.

² Мәтінде 兀鲁兀台 (Улуутай) деп жазылған. «Құпия шежіреде» бұл тайпаның атын «Ұрұғт» деп, Рашид ад-дин кітабында «урут» деп жазған.

³ Мәтінде бұл адамның аты 刺真八都 деп хатталған.

⁴ 投下 (Тоуся) — Моңғол-Юань дәуірінде ханзадаларға, күйеубалалар мен нояндарға берілген халық. «Тоуся» сөзі қытай тілінде арнаулы термин ретінде алғаш рет Ляо әулеті заманындағы деректемелер бетінен кездеседі. Онда 头下 (тоуся), 投项 (тоусян), 头项 (тоусян) т. б. болып келеді. Соған негізделіп тоуся сөзінің төркіні қидан (қарақытай) тілінен деп келген еді.

Соңғы кездері қытайлық моңғолтанушы Чжоу Лянсяо бұл терминнің шығу төркінін қытай тілі деп түсіндіргенін кездестірдік (қараңыз: Чэнь Дэчжи 1997 (13). 984-б.). Түркі-моңғол тілдерінде тоуся атауының баламасы ретінде «Ауымақ» деген термин қолданылған. Қытайлық әдебиеттерде бұл Ауымақ сөзінің 爱马 (Айма) деген қытайша транскрипциясы да кездеседі. Мұндай «аймақтар» түркі-моңғолдардың қоғамдық-саяси өмірінде ежелден болған деуге негіз бар. Шыңғыс хан моңғол ұлысын құрғаннан кейін, бұрынғы моңғолдарға көрші отырған ұлыстардың халқын өз інілеріне, ұлдарына, күйеу балалары мен нояндарына үлестіріп берді. Нәтижесінде моңғолдар арасында этностық жақтан ала-құла болып келетін тоусялық қауымдар, атап айтқанда, «аймақтық қауымдар» пайда болды. Кейін келе моңғолдардың Моңғолиядан тыс жерлерге жасаған жорықтарының үдей түсуіне байланысты, олар Орта Азия мен Қытай жерінен көп мөлшердегі тұтқындарды олжалап, оларды өздерінің жеке мүлкінің бір бөлігі ретінде Моңғолияға көшіріп әкеле бастады. Нәтижесінде моңғолдар арасында тоусялар қауымының үлкен тобы қалыптасты. Олар жайшылықта өз иелері үшін түрлі кәсіппен айналысып, еңбек етті. Соғыс кезінде өз қожайындарының қосындарына барып, олармен бірге жорыққа аттанды. Моңғолдар Қытай жерінен Юань мемлекетін құрғаннан кейін, тарихтан жалғасып келе жатқан осынау түзімге өздері құрған мемлекеттің саяси өмірінен тиісті орын беріп, оны моңғол нояндарының мүддесі үшін пайдаланды. Моңғолдар Қытай жерін біржолата жаулап алғаннан кейін, ең әуелі этностық қытайлардың сахара тіршілігіне көндікпеуі, қала берді қытай жерінде мұндай тоусялар санының көбейіп кетуіне байланысты Моңғолияға көшіріп апаруды тоқтатып, оларды Ішкі Қытай жеріндегі арнаулы аймақтарға орналастырып, өздері тағайындап жіберген уәкілдері арқылы басқарып отырды.

⁵ 朔方 (Шофан) — көне заманда қытайлар Хуанхэнің солтүстік жағын, атап айтқанда қазіргі Шаньси (陝西) провинциясының солтүстігі мен Ішкі Моңғол автономиялы өлкесін осылай деп атаған. Бірақ бұл жерде бұдан әлдеқайда кең аумақтарды меңзеп отырғаны байқалады.

⁶ Мәтінде бұл сөз 千夫长 деп хатталған. Оны «мыңбегі» деп аударуға болады. Моңғол тіліндегі баламасы minggh an-u поуап деп аталған. Қытайлық қатысты әдебиеттерде minggh an-u поуап сөзінің 明安讷那颜 (мин ань нэ на янь) деген транскрипциясы да кездеседі.

⁷ Мәтінде 怯列 деп хатталған. Бұл керей этнонимінің қытайша тағы бір түрлі транскрипциясы.

⁸ Мәтінде 鲜昆 деп хатталған. Бұл Seŋgüm деген мансап атының қытайша тағы бір түрлі транскрипциясы. Бұл жерде Сянкунь (鲜昆 // Seŋgüm) деп керей ханзадасы Илқа Сеңгүм айтылып отыр.

⁹ «Юаньши» кітабының түпнұсқасының осы бөлігінде біраз қателіктер орын алған. Түпнұсқада: «怯列亦哈刺哈真沙陀等帅众来侵, 兵战不利 (Целеи Халачжэнь Шато дэн шуай чжун лай цинь, бин чжань бу ли)» делінеді. Бұл сөйлемді «керей Халахачжэнь Шато қатарлылар қол бастап шабуыл жасап

келді. Соғыстық. Соғыс сәтсіз болды» деп түсінуге болады. Қытайлық және мұсылман деректемелеріне жүгінер болсақ, мұндағы 怯列亦 (Целеи) тайпа аты болып, қытай деректемелерінде «керей» этнонимінің тағы бір түрлі транскрипциясы деп қаралады. 哈刺哈真沙陀 (Халахачжэнь Шато — бұл мұсылман деректемелерінде кездесетін Қалаалджин-Елет деген жер еді. Моңғолдық деректемелерде де бұл жердің аты «Qarqalzit-elet» делінеді. Шын мәнінде бұл да «Юаньши» кітабында орын алған қателіктердің бірі саналады. «Юаньши» кітабының «ЧХШЦ» нұсқасында, мәтінтанушы мамандар жоғарыда айтылған дәйектерді ескере отырып, бұл сөйлемді: «怯列亦等帅众来侵, 兵战哈刺哈真沙陀, 不利» (Целеи қатарлылар қол бастап жорық жасап келіп, Халахачжэнь Шато деген жерде соғысты, соғыс сәтсіз болды.) деп түзету енгізген (қараңыз: «Юаньши», 120-цзюань, X том, 2972-б.). Мәтіннің бұл жерін біз осы түзету негізінде аудардық.

¹⁰ Мәтінде 近臣忽因答儿 (Цзинченъ Хуэйиндаэр) делінген. Моңғолдық деректемелер оны Хойлдар нойон деп атайды. Мұсылман деректемелерінде Қойлдар-сэчэн (Quyildar-sechen) делінген.

¹¹ Мәтінде 失列门 деп хатталған. Бұл жерде «Құпия шежіре» қатарлы еңбектерде «Qori-Silemün-taiži» (Хори-Шилэмүн Тайжы) деген атпен аталатын Оң ханның қолбасшысы айтылып отыр. Бұл туралы толығырақ 122-беттегі 8-түсіндірмеге қараңыз.

¹² Мәтінде «逐并有怯列之地» делінеді. Бұл сөйлемді: «Сонымен, керейлердің жерін тартып алды» деп түсінуге болады. Бұл жерде осы жолғы керейлер мен моңғолдардың арасында болған шайқастың моңғолдардың жеңісімен емес, керісінше керейлердің жеңісімен аяқтағандығын, осы соғыста моңғолдардың жеңіліп тозып кеткенін ескерткіміз келеді.

¹³ Мәтінде 灭儿乞台 (Меэрцитай) деп транскрипциялаған. Бұл «Юаньши» авторлары өмір сүрген дәуірге тән транскрипция деуге болады. Сөйтіп, оны Меркіт этнонимінің «Юаньши» кітабындағы транскрипциясы деп қарауға тура келеді.

¹⁴ «Юаньши» кітабының бұл тұсында 扎哈坚普 (Чжаха Цзяньпу) деп хатталған. Жоғарыдағы мәтіндерде біз бұл кісінің атының 札阿绀孛 (Чжааганьбо) деген транскрипциясын кездестірген едік. Жақа-Қамбұ туралы 74-беттегі 77-түсіндірмеге қараңыз.

¹⁵ Мәтіннің бұл бөлігінде баяндалған оқиғалар тым қым-қуыт болып көрінеді. Мұнда баяндалып отырған наймандар мен меркіттердің күш біріктіріп жасаған шабуылы деп керей ұлысы күйрегеннен кейін найман билеушісі Тайаң ханның шығысқа жасаған жорығы айтылып отырса керек. Бұл соғыстың 1204 жылы болғаны белгілі. Жорық кезінде найман ұлысымен топтасқан тайпалардың саны да көп болған еді. Атап айтар болсақ, олардың қатарында «Тоқтай бек бастаған меркіттер, Ален тайши және кезінде Оң ханнан бөлініп қашып келген керейлердің бір бөлімі, Құтуқа-бек пен оның ойраттары, Жамұқа мен оның жажираттары, сондай-ақ дурбан, татар, ка-такин, салджиут қатарлылардың соғыста жеңіліп қашып кеткен қалдықтары

болған» (қараңыз: Рашид ад-дин, СЛ II т., 3-б. және Рашид ад-дин, ҚА, I-1, 225, 226-66.; «Юаньши», 1-цзюань, Патшалар шежіресі I, «Тайцзу» баяны («ЧХШЦ» нұсқасы, I т., 12-б.). Соғыс наймандардың жеңілісімен аяқталды. Олардың маңына топтасқан тайпалар бет-бетіне тарап кетті. Бір бөлігі моңғолдарға бағынды. Бұл жолғы найман одағына қатысқандардың арасында керейлердің әйгілі ұлығы Ален тайшиден басқа Оң ханның інісі Жақа-Қамбү да болған. Ол осыдан біраз жыл бұрын ағасы Оң ханмен жанжалдасып, керей ұлысының батысындағы найман ұлысына қашып кеткен болатын. Наймандармен арадағы осы жолғы соғыста жеңіске жеткеннен кейін «术赤台俘其主扎哈坚普及二女以归, 诸部悉平, 与扎哈坚普盟而归之» («Шучитай олардың Чжаха цзяньпу деген билеушісі мен оның екі қызын тұтқындап алып келді. Сөйтіп, тайпалар түгел бағынды. [Тайцзу – Ж. О.] Чжаха цзяньпумен одақ құрып, оны өзіне қосып алды» делінсе, одан әрі «未及, 乃蛮复叛, 术赤台以计袭扎哈坚普, 杀之, 遂平其国.» («Көп ұзамай наймандар қайта бүлінді. Шучитай Чжаха цзяньпудан айласын асырып, оның өзін өлтіріп тастап, мемлекетін тыныштандырды» делінген. Біздің түсінігімізше бұл деректерде ешқандай қарама-қайшылық жоқ сияқты. Жақа-Қамбұдың наймандармен одақтасып, моңғолдарға қарсы жорыққа қатысқаны, соғыстың сәтсіз болып оның Шучитай бастаған моңғол қосындарының қолына түскені, Шыңғыс ханға бағынып, оған қызын бергені, кейін келе бұрынғы найман жерінде наймандармен бірге қайта көтеріліс жасағаны айтылаған деуге болады. Мәтінде «наймандардың қайта бүлінуі» мен «Жақа-Қамбұдың өлтірілуі» арасындағы қатынасқа келсек, Жақа-Қамбұдың бұл кезде найман жерінде тұруы мен көтерілісті наймандармен бірлесе жасағандығымен байланысты деуге болады. Бұл дерек наймандар мен керейлердің арақатынасын зерттеуде біраз көмескі мәселелерді анықтауға көмектесе алады.

¹⁶ Мәтінде 怯列亦 деп хатталған. Бұл да керей деген этнонимнің «Юаньши» кітабындағы транскрипцияларының бірі.

¹⁷ Мәтінде 韩哈 деп хатталған.

¹⁸ Мәтінде 班真海子 (Баньчжэньхайцзы) деп хатталған. Бұл Балжұна көлі болуы керек.

¹⁹ Мәтінде 亦巴哈别吉 (Ибаха бецзи) деп хатталған, Ибаха бегі (м) деп қалпына келтіруге болады. «Құпия шежіреде» оның атын Ибақа-бекі деп жазады. Рашид ад-дин кітабының В нұсқасы мен Березин аудармасында Авбек, С және L нұсқаларында Абиқеһ. Керей ұлысы жойылғаннан кейін Жақа-Қамбұдың бұл қызын Шыңғыс хан өзі алған еді. «Құпия шежіреде» Шыңғыс ханның оны Жүрчедейге (Žürčedei) сауғаға бергені сөз болады. Ал Рашид ад-дин кітабында Шыңғыс хан бір күні ұйқыдан шошып оянған бойда оны (Абиқеһ khātūn) далада күзетте тұрған К (a)hti-nūiān деген кезекшіге бере салғаны баяндалған.

**«Юаньши», 120-цзюань,
жеке тұлғалар өмірбаяны VII
«Чжэньхайдың өмірбаяны»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 2963–2964-бб.)**

(«元史» 卷一百二十, 列传第七
«镇海传»

(中华书局点校本第2963至2964页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Чжэньхай¹ — шыққан тегі Целетай² тайпасы. Ертеректен қол бастаған қолбасшы. Тайцзумен бірге Баньчжуни өзенінен³ су ішкендердің бірі. [Моңғолдың] ақсүйек хан, нояндарымен бірге Унань өзенінің⁴ бойында бас қосқан құрылтайда ол Тайцзуға «Чэнцзисы хуанди»⁵ деген құрмет атақ беруді ұсынған. Жылқы жылы⁶ Тайцзумен бірге наймандарды бағындыру жорығына қатысып, шайқаста ерекше ерлік көрсеткені үшін [Тайцзу оған] сыйлық ретінде сайгүлік тұлпар тарту етті. Мешін жылы⁷ Цюйчу⁸ қатарлы мемлекеттерді⁹ бағындыру жорығына қатысып, соғыстағы ерлігі үшін сыйлыққа інжу ту беріп марапаттады және сап алтыннан жасалған барыс белгісі берілді¹⁰. Сонымен бірге оған Шээрби¹¹ деген мансап тағайындалды. Татар, Циньча¹², Тану¹³, Чживэнь¹⁴, Цидань¹⁵, Нюйчжи¹⁶, Хэси¹⁷ қатарлы елдерге жасалған жорықтарға қатынасып, сансыз мал-жаңды олжалап, соның барлығын қағанға табыстады. Қаған оны Алухаунда¹⁸ тың игеруге

бұйырып, Чжэньхай қаласын тұрғызып, қаланы оның басқаруына берді¹⁹.

Мешін жылы²⁰ Тайцзумен бірге Хань жеріне²¹ жорыққа аттанып, Лунсин²² деген жерде Цзинь елінің қолбасшысы Хучахумен²³ соғысты. [Чжэньхай] оқ тиген денесін таңып алып шайқасты жалғастыра берді. Міне, солай ол төрт жерінен оқ тиіп жараланғанына қарамай шайқасты. Оның бұл ерлігі бүкіл қосындағы жауынгерлерге шабыт беріп, олардың мерейін асыра түседі. Яньцзин қаласын басып алғаннан кейін, Тайцзу оған төрт атырапқа қаратып төрт оқ атқызып, содан соң оның оғы түскен жердің ішіндегі бау-бақшалар мен сарайларды түгелдей оған сыйға тартады. Көп өтпей оны чжуншуючэнсян²⁴ етіп тағайындады.

Сиыр жылы²⁵ Тайцзун хан тағына отырды, осы жылы ол қол бастап Сицзиньға²⁶ дейін барып, одан әрі қарай Хэчжун²⁷, Хэнань²⁸, Цзюньчжоу²⁹ қатарлы аймақтарға жорық жасады. Жылан жылы³⁰ Цайчжоу³¹ аймағын басып алды. Осы жолғы соғыста жасаған ерлігі үшін иелігіне Эньчжоу³² аймағынан 1000 отбасы берілді. Осыдан шамалы уақыт бұрын әр жерден әкелінген кәметке толмаған ұл-қыздар мен түрлі қолөнер шеберлерін Хунчжоуға³³ топтастырған еді. Кейін келе Сиюй жақтан келген жібек тоқушы 300 шеберді және Бяньцзиндегі³⁴ жүннен кездеме тоқитын 300 шеберді де Хунчжоуға апарды. Бұларды басқару жұмысы Чжэньхайға тапсырылды. Динцзун³⁵ хан тағына отырғаннан кейін Чжэньхайға алдыңғы хандардың заманынан келе жатқан қарт уәзір ретінде мәміле жасап, оған бұрынғысынша Чжуншуючэнсян мансабын берді. Кейін қартайып 84 жасында қайтыс болды³⁶.

Түсіндірмелер

¹ Мәтінде 镇海 деп хатталған. Қатысты деректемелерде 称海 (Чэнхай) деген транскрипциясы да бар. Өз дәуірінің адамдары оны Тянь Чжэньхай (田镇海) деп те атаған. Бір кездегі мансабы мен лауазымына қарай 田相公 (Тянь сянгун) деп те атаған. Плато Карпини өз саяхатнамасында оның атын Тшинцай деп жазған. Дом Жан Беке, Луи Гамбис қатарлылар кезінде: «Плато Карпини бұл адамның атын өте дұрыс жазған. Біз болсақ ол кісінің атын Singau дегеннен гөрі Chingau деп жазған дұрыс деп қараймыз» деп жазады (қараңыз: Plan Carpin, Histoire des mongols, Қыт. аудармасы, 159-бет.) Шыңқай немесе Шыңай (1169–1252 жж.) болуы мүмкін. Шыңқай

туралы мәліметтер «Юаньшиде» ғана емес, Сюй Южэньнің (许有壬) «Ючэнсянцзелегуншэньдаобэй» «右丞相怯烈公神道碑» сияқты еңбектерінде де кездеседі. Онда Шыңқайдың шыққан тегі керей дей отырып, оның Оң ханның беделі асқақтап тұрған кезден бастап, Темүжінге қызмет еткені туралы мәлімет бар. Дегенмен, оның шыққан тегі ұйғыр деген деректі жақтай отырып, Моңғолиядағы керей елінің арасына барып, соларға сіңгеннен кейін өзін керей атаған деген пікір ұсынушылар да бар (қараңыз: Дин Гофан, Чжэньхай әулетінің ата тегі Юаньши цзи бэйфан минцзуши яньцзю цзикань, № 10).

² Керейтай — бұл тайпаның аты «Юаньшиде» 怯烈台 (Цзелетай) деп хатталған. «(台) Тай» иероглифінің қосылуын кейінгі «Юаньши» авторлары жасаған дәуірге тән өзгеріс деп те, одан кейінгі замандарда орын алған өзгеріс деп те қарауға болады.

³ Мәтінде 班朱尼河 деп хатталған. «Құпия шежіреде» осыған сәйкес келетін Балжун арал немесе Балжұна көлі деген жер аттары кездеседі. «Юаньшиде» бұл жерде 班朱尼河 (Баньчжуни өзені) делінген.

⁴ Мәтіннің бұл тұсында Онан өзенінің атын 兀难河 деп хаттаған. «Юаньши» 鞞难河 деп те хаттайды.

⁵ Мәтінде 成吉思皇帝 деп хатталған. Бұл «император Шыңғыс» дегенге сәйкес келеді. Моңғолдар кезінде бұл сөздің баламасы ретінде «Шыңғыс қаған» деген атақты қолданғаны белгілі.

⁶ 1210 жыл.

⁷ 1212 жыл.

⁸ 曲出 (Цюйчу) — найман ханзадасы Күшлік есімінің тағы бір түрлі транскрипциясы. «Юаньши» 120-цзюань, «Исмайылдың өмірбаянында» және «Циньчжэнлу» кітабында оның есімі 曲出律 (Цюйчулюй) деп хатталған. Ал «Юаньши», 121-цзюань, «Шосының өмірбаянында» бұл есім 曲书律 (Цюйшулюй) деп транскрипцияланады. Бұдан тыс «Юаньшидің» кейбір тараулары мен «Ляоши» кітабында 屈出律 (Цюйчулюй) деп хатталған.

⁹ Мәтінде 曲出诸国 (Цюйчу қатарлы мемлекеттер...) деп қана жазылған. Мұнда 曲出 (Цюйчу) деп Күшліктің бұрынғы Қарақытай мемлекетінің орнынан құрған Найман мемлекеті айтылып отыр.

¹⁰ Алтын барыс белгісі — көне заманда әскери жорықтарда қолданылатын ерекше белгі. Белгі мыс, жез, алтын сияқты металдан соғылды. Белгі екі бөліктен тұрды. Оң бөлігі хан ордасында сақталды, сол бөлігі қол бастайтын қолбасыға берілді. Жорықтарға аттанған кезде осы белгі негізгі айғақ саналады.

¹¹ Мәтінде Шэрби (闐儿必) деп хатталған. Деректемелерде бұл мансап 扯儿必 (Чиэрби) деген түрде де кездеседі. Бұлар Cherbi деген мансап атының әртүрлі транскрипциясы. Моңғол деректемелері оны «шэрби» деп жазған. Шэрби — моңғол мемлекетін құрған кезде берілген мансап. «Шилиньгуанцзи» («事林广记») атты еңбектің «Мэнгууйи» («蒙古译语») деген бөлігінде бұл туралы «Шэрби деген цзайсян» [уәзір. — Ж. О.] деген анықтама берген.

¹² Циньча (钦察) — қыпшақ этнонимінің тағы бір түрлі транскрипциясы.

¹³ Тану (唐兀) — Таңғыт.

¹⁴ Мәтінде 只温 (Чживэнь) деп хатталған. Біз осыған ұқсас елдің атын Рашид ад-дин кітабынан ғана кездестіріміз. Автор «Джиюн» деген рудың атын атап, оны меркіттердің бір тайпасы ретінде көрсеткен. «Юаньши» кітабындағы 只温 (Чживэнь) мен Рашид ад-дин айтқан Джиюн екеуі бір елдің аты екені беймәлім.

¹⁵ Цидань (契丹) — Қитан (Qitan), бұл жерде Қарақытай мемлекеті меңзеліп отыр.

¹⁶ Нюйчжи (女直) — Шүршіт. Бұл жерде Солтүстік Қытай жеріндегі этностық шүршіттер құрған Цзинь мемлекеті айтылып отыр.

¹⁷ Хэси (河西) — Таңғыттар айтылып отыр. Мәтіндегі Хэси (河西) мен Тану (唐兀) бір елдің бір дәуірдегі екі түрлі аты. Мәтіндегі көрініс «Юаньши» авторының ағаттығынан туындаған.

¹⁸ Мәтінде бұл жердің аты 阿鲁欢 деп хатталған, кей деректемелерде Улиянхуань (兀里羊欢) делінеді. «Чанчунь Чжэньжэнь си ю цзи» атты кітапта бұл маңдағы таудың атын Абухань тауы (阿不罕山) деп жазды (қараңыз: Ян Цзянсинь 1987. 199-бет). Қаланың орны қазіргі Моңғолияның Қобда аймағының шығысындағы Қайырхан тауының солтүстігінде (Чэн Дэчжи 2005, 60-б.).

¹⁹ Шыңғыс хан Шыңқайға өткен жорықтарда қолға түскен соғыс тұтқындарын басқарып («Юаньшидің» осы бөлігінде бұл жердің аты 阿鲁欢 (Алухуань) деп жазылған), тың игеріп, егін салып, осы жерден қала тұрғызуды, тұтқындардың арасындағы қолөнер шеберлерін ұйымдастырып, шеберханалар ашып, қолөнер бұйымдарын өндіруді бұйырады. Жаңадан тұрғызылған бұл қаланың атын Шыңқайдың атымен «Шыңқай қаласы» деп атаған. «Чанчунь Чжэньжэнь си ю цзи» атты еңбекте бұл қаланың «田镇海八刺喝孙» (Тянь Чжэньхай балахэсунь) деп аталғаны айтылған (қараңыз: Ян Цзянсинь 1987. 199-б.). Қала шамамен 1216–1218 жылдар аралығында тұрғызылған. Орны қазіргі Моңғолияның Қобда аймағының шығысында болғанға ұқсайды (қараңыз: Чэнь Дэчжи 2005, 55-60-66.).

²⁰ 1212 жыл.

²¹ Мәтінде 隆地 деп хатталған. Бұл сөзді «Қытай жері» деп түсінуге тура келеді. Мәтінде ілгеріде 16-түсіндірмеде айтылған Цзинь мемлекеті меңзеліп отыр.

²² Мәтінде 隆兴 деп хатталған.

²³ Мәтінде 忽察虎 деп хатталған.

²⁴ Чжуншуючэнсян (中书右丞相) — Моңғолдың Юань мемлекетінің саяси жүйесіндегі мансап. Оны сол кезде «Ұлық Бітікші» деп, қытайша 中书丞相 деп атаған. Ол атқаратын міндетіне қарай 中书右丞相 (Чжуншуючэнсян) және 中书左丞相 (Чжуншуюцзочэнсян) деп бөлінген. Бұл кезде 中书右丞相 (Чжуншуючэнсян) болған Шыңқай ұйғыр жазуы қолданылатын түркі-моңғол тілді халықтар қоныстанған аймақтардың бітік жұмыстарына жауапты болған.

²⁵ 1229 жыл.

²⁶ Қытайша 西京 деп хатталады.

²⁷ Қытайша 河中 деп хатталады.

²⁸ Қытайша 河南 деп хатталады.

²⁹ Қытайша 钧州 деп хатталады. Орны қазіргі Хэнань провинциясы аумағындағы Юйсянь (禹县) ауданы аумағында.

³⁰ 1233 жыл.

³¹ Қытайша 蔡州 деп хатталады. Орны қазіргі Хэнань провинциясы аумағындағы Жунаньда (汝南).

³² Қытайша 恩州 деп хатталады.

³³ Қытайша 弘州 деп хатталған. Орны қазіргі Хэбэй провинциясындағы Янюан (阳原) деген жерде.

³⁴ Бяньцзин (汴京) — қазіргі Хэнань провинциясындағы Кайфэн (开封) қаласы.

³⁵ Динцзун (定宗) — яғни Күйік хан.

³⁶ Рашид ад-дин қатарлы мұсылман деректемелеріне негізделгенде Мөңке ұлы хан болғаннан кейін осы реткі хан тағы үшін болған таласта Күйік хан әулетінің жақтастары қатарында болған Шыңқайды жазаға тартып өлтірген. Сөйтіп ол Шыңғыс хан ұрпақтарының арасындағы тартыстың құрбаны болды. Дегенмен, оған берілген ауыл-аймақтарға қиянат жасалған жоқ. Бұл аймақтарға оның артында қалған ұлдары мұрагерлік етті және Шыңқайдың ұлдары Юань әулетінде елеулі мансаптарға тағайындалып келді.

**«Юаньши», 120-цзюань,
жеке тұлғалар өмірбаяны VII
«Хэсымайлидің өмірбаяны»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 2969–2970-66.)**

«元史» 卷一百二十 列传第七
«曷思麦里»

(中华书局点校本第2969至2970页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Хэсымайли¹ — Сиюйдегі Гуцзэвоэрдо² қаласының адамы. Бұрын Батыс Ляо³ елінің билеушісі Коэрханның⁴ сенімді уәзірлерінің бірі болған. Кейін келе Гуцзэвоэрдо қаласына қарасты Кэсань⁵ қаласының басқағы⁶ болған. Тайцзү батысқа жорық жасаған кезде Хэсымайли Кэсань қатарлы қалалардың әмірлерін бастап, өз еркімен келіп Чжэбе⁷ ноянға берілді. Қаған Хэсымайлиді Чжэбенің маңдайалды қолы болып аттанып, наймандарға жорық жасауға бұйрық береді. Наймандар бағындырылып, олардың ханы Цюйчулюй⁸ өлтірілді. Чжэбе Хэсымайлиға Цюйчулюйдің басын кесіп алып, оны өз жеріне апарып көрсетуді бұйырады. Кэшихаэр⁹, Яэцянь¹⁰, Водуань¹¹ қатарлы қалалардың елі оны көріп, жапа-тармағай келіп бағынды.

Ол қағанмен бірге жалғасты жорыққа аттанып Ничабуэр қаласын¹² бағындыру шайқасына қатысып, қаланы алды. Қаған қосынды өзі бастап Сюэмисыганьге¹³ аттанып, олардың билеуші

әмірі Чжаладинмен¹⁴ Юэцзечи¹⁵ жерінде соғысып, оларды жеңді. Соғыс алаңынан қашып кеткен Чжаладин мен оның нөкерлерін Алахэй қаласында¹⁶ қуып жетіп, Тумауэнь тауында¹⁷ соғысып, тағы бір мәрте жеңді. Одан әрі тағы қуып барып Ханьянь қаласының¹⁸ батысындағы қорғанда соғысып тағы да талқандады. Чжаладин қашып теңізге барып тығылды. Хэсымайли оның алтын-күміс, асыл заттарын олжалап қайтты. Осыдан кейін Юйэргу¹⁹, Дэхэнь²⁰ деген екі қаланы алды. Мұнан соң көп ұзамай Ханьянь қаласын да алды.

Қаған Чжэбайді Циньчаларға²¹ суыт жорық жасап барып, оларды бағындырып келуге аттандырды. Хэсымайлиға Цюйертэ²², Шиэрваньша²³ қатарлы қалаларға өз еріктерімен бағыну туралы қаған жарлығын жеткізуді тапсырады. Гуэрчжи тайпасы²⁴ мен Асу тайпасының²⁵ жеріне барғанда олар әскерін бастап шығып қанша қарсыласқанымен, бірақ жеңіліп тізе бүкті. Осыдан кейін Хэйлинь қаласын²⁶ бағындырып, волосыларға²⁷ Теэр тауында²⁸ шабуыл жасап, оларды да жеңіп, бұл елдің әмірі Мичжисыланы²⁹ қолға түсірді. Чжэбай бұл тұтқындарды Шучи тайцзыға³⁰ апарып беруді Хэсымайлиге тапсырады. Ол оны өлтіріп тастады. Бұдан кейін Канлилерге³¹ жорыққа аттанып, олардың Боцзыбали³² қаласына барып, олардың ханы Хотосыханмен³³ соғысып, олардың әскерін де жеңді. Ол жерден шығып, циньчаларға барып, оларды да тыныштандырды³⁴. Осы жерде жорықты аяқтатып, ат басын кері бұрды. Чжэбай дүниеден өтті.

Түсіндірмелер

¹ 曷思麦里 (Хэсымайли) деп транскрипцияланады. Мұны Исмайыл деп қалпына келтірудің мүмкіндігі бар.

² 谷则鞞儿朵 (Гуцзэвоэрдо) — Құз Ордо деген сөздің транскрипциясы. Қатысты деректемелерде бұл қаланың аты туралы 虎思鞞儿朵 (Хусывоэрдо), 虎司窝鲁多 (Хусыволудо) деген сияқты транскрипциялар да бар. М. Қашқари өз еңбегінде: «Ордү — Баласағұнға жақын қала, Баласағұнды да Құз-Ұрдү дейді» деп жазады (қараңыз: М. Қашқари. 154-бет). Автор енді бірде бұл қаланың «Құз-Ұлыш» деп аталатындығын атап көрсеткен.

³ Батыс Ляо (西辽) — шүршіттерден жеңіліп батысқа ауып кеткен Қидан ханзадасы Елюй Даши құрған Қарақытай мемлекетін өз кезінде қытайлық деректемелер Силяо (西辽), яғни Батыс Ляо деп атаған.

⁴ 阔儿罕 (Коэрхань) — яғни Күр хан.

⁵ Мәтінде 可散 (Кэсань) деп хатталған.

⁶ Мәтінде 八思哈长官 (Васыха чжангуан) деп хатталған. Бұл тіркесті түркі тіліндегі мансап аты «Басқақ» деген сөздің транскрипциясы деуге болады.

⁷ Чжэбай (哲伯) — яғни Жебе. Ол Жебе ноян деген атпен әйгілі.

⁸ Мәтінде 曲出律 деп хатталған. Бұл Күшлік есімінің тағы бір түрлі транскрипциясы.

⁹ Кэшихаэр (可失哈儿) — яғни Қашқар.

¹⁰ Яэрцянь (押儿牵) — яғни Яркен қаласы. Орны қазіргі ҚХР ШҰАА аумағында.

¹¹ Водуань (斡端) — яғни Хотан.

¹² Нишабуэр (尼沙不儿城) — яғни Нишапур қаласы.

¹³ Сюэмисыгань (薛迷思干) — Семізкент, яғни Самарқанд қаласының сол кездегі түрікше аты.

¹⁴ 扎刺丁 (Чжаладин) — яғни Жалал ад-дин. Бұл жерде Хорезм шах айтылып отыр.

¹⁵ 月揭赤 (Уцзечи) деп хатталған. «Юаньши» кітабының басқа тарауларында 乌龙杰赤 (Улунцзечи) деген транскрипция көбірек кездеседі. «Юаньши» кітабы бұл жерде Үргеніш қаласының атын осылай деп хаттаған.

¹⁶ Мәтінде 阿刺黑 деп хатталған.

¹⁷ Мәтінде 秃马温 деген иероглифтермен хатталған.

¹⁸ Мәтінде бұл қаланың аты 憨颜 деп хатталған.

¹⁹ Мәтінде 玉儿谷 деп хатталған.

²⁰ Мәтінде 德痕 деп хатталған.

²¹ Циньча (钦察) — қыпшақ этнонимінің тағы бір түрлі транскрипциясы.

²² Цюйэртэ (曲儿忒) — яғни Күрті.

²³ Шиэрваньша (失儿湾沙) — яғни Шірванша қаласы.

²⁴ Гуэрчживу (古儿只部) — яғни Грузия.

²⁵ Асу (阿速部) — яғни Asud//Ās. Бұл елдің аты Alaп деп те аталған. Аталмыш дәуірде астардың бір бөлігі қыпшақ тайпаларының құрамында болған.

²⁶ Мәтінде 黑林城 деп хатталған. Бұл шамасы Галич қаласы болса керек.

²⁷ Волосы (斡罗思) — яғни орыстар.

²⁸ Мәтінде бұл таудың аты 铁儿山 деп хатталған.

²⁹ Мәтінде орыс билеушісінің аты 密只思腊 (Мичжисыла) деп хатталған, Мистислав деген аттың транскрипциясы.

³⁰ 朮赤太子 (Шучи тайцзы) — яғни Жошы ханзада.

³¹ 康里 (Канли) — яғни қаңлы. Қытай деректемелерінде бұл тайпаның аты 康礼 (Канли), 抗里 (Канли), 航里 (Ханли), 夯力 (Ханли), 杭斤 (Ханцзинь) деп те транскрипцияланған. Қаңлылар моңғол шапқыншылығына дейінгі уақытта Жайықтан бастап, Арал теңізінің солтүстік-шығысына дейін созылып

жатқан далалық аймақтарға қоныстанған түркі тайпасы ретінде белгілі болды. 1223 жылы орыстар мен қыпшақтарды жаулап алып шығысқа беттеген Сүбегетай мен Жебе ноян бастаған моңғол әскерлері қаңлылардың жеріне келгенде, олармен соғысып, жеңген.

³² Мәтінде 孛子八里 (Боцзыбали) деп хатталған. Бұл дыбысталуы жағынан Бозбалық дегенге өте жуық келеді.

³³ Мәтінде қаңлылардың бұл ханының аты 霍脱思罕 (Хотосыхань) деп транскрипцияланған.

³⁴ Бұл жерде айтылып отырған Циньча (қыпшақтар) қаңлылармен қанаттас отырған қыпшақтардың бір тармағы болса керек.

**«Юаньши», 121-цзюань,
жеке тұлғалар өмірбаяны VIII
«Субутайдың өмірбаяны»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 2975–2982-бб.)**

(«元史» 卷一百二十一, 列传第八
«速不台传»

(中华书局点校本第2975至2982页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Субутай¹ — Мэнгудың ульянхэ² тайпасының адамы. Оның арғы атасы бір кездері Вонань өзенінің жағасында аң аулап жүріп, Дүнбинай қағанмен³ кездесіп, екеуара дос болған екен. Содан, Тайцзудың заманына жеткенге дейінгі арада бес ата аралаған еді. Нелибиден⁴ Бохуду⁵ туады. Халқы оны құрметтеп «Чжэлима»⁶ деп атайды. «Чжэлима» деген сөздің қытай тіліндегі мәнісі: білгір, айлакер адам деген сөз. Оның шөбересінің аты Хэчивэнь⁷ болып, одан Хабан⁸ туады. Хабаннан екі ұл туады. Оның үлкенінің аты Хулухун⁹, кішісінің аты Субутай болатын. Кейін бұл екі ұлдың екеуі де асқан батырлығымен, қас мергендігімен ел көзіне түседі. Тайцзу Банчжуні өзенінде тұрған кезінде, Хабан сый-сыяпат үшін бір қора қой айдап келе жатқан жолда қарақшылардың шабуылына ұшырап, қолды болады. Артынан Хулухун мен Субутай келіп қалып, қарақшылардың біреуін атып атымен құлатады, қалғандары қашып құтылады. Олар әке-

сін құтқарып алып, қоралы қойды айдап ордаға келеді. Хулухун жүзбасылық мансап алып қағанға еріп, наймандармен ұлы қорғанның¹⁰ оңтүстігінде соғысады. Хулухун оларды садақпен атқылап, бетін қайтарады. Олар қашып Коитан тауына¹¹ барып, сонда тозтозы шықты.

Субутай қағанның қолбаласы тәрізді оның қасынан екі елі қалмай нөкерлік міндет атқарумен қатар, қосымша жүзбасылық міндет атқарады. Мешін жылы¹² Цзинь еліндегі Хэньчжоуга¹³ шабуыл жасады. Осы жолғы шайқаста Субутай қамалды бұзып кіріп, қаланы басып алды. Қаған оның осы жолғы көрсеткен ерлігі үшін бір арба жібек мата тарту етті. Бұл уақытта мелицзилер¹⁴ әлі есе бермей тайталасып жатқан-ды. Тышқан жылы¹⁵ қаған Туула өзеніндегі¹⁶ Хэйлинде¹⁷ қолбасыларының басын қосып, олардан: «Мен үшін мелицзилердің көзін құртып келетін қайсыларың бар?» деп сұрайды. Жорыққа аттануды Субутай өзі тілеп алады. Қаған оған рұқсатын береді. Сонымен, Аличуды¹⁸ сұрыпталған жүз адаммен алдыңғы жаққа барлаушы етіп шолғынға жібереді де, Субутай негізгі қосынды бастап олардың соңынан жолға шығады. Субутай Аличуға: «Сендер өздеріңмен бірге біраз жас сәбилерді қосып ала жүріңдер, онда барғаннан кейін қонған жұрттарыңа жас сәбилерді қалдырып кетіп отырыңдар. Сонда олар сендерді қашып жүрген босқындар екен деп, сендерден күдіктенбейтін болады» деп тапсырады. Мелицзилер оларды көріп, айтқанындай-ақ бұлар босқындар екен деп ойлап, олардан еш күдіктенбейді. Қоян жылы¹⁹ қалың қол Чань өзенінің²⁰ бойында мелицзилермен кездесіп, алғашқы сайыстардың өзінде олардың екі бірдей қолбасшысын қолға түсіріп, елін түгел тізе бүктіреді. Олардың бегі Ходу²¹ қашып циньчаға кетті. Субутай олардың қыр соңынан қалмай қуып барып, Юйюй²² деген жерде циньчалармен соғысып, оларды жеңді²³.

Жылқы жылы²⁴ қаған Хуэйхуэй еліне²⁵ жорық жасады. Бұл елдің ханы Мели²⁶ елін тастай қашты. Оны қуу Субутай мен Чжибеге²⁷ тапсырылды. Олар оны Хули²⁸ өзені бойында қуып жетіп соғысқан еді, бірақ соғыс сәтсіз болды. Субутай өзеннің шығыс жақ жағалауында әскерімен еру жатты. Ол өзінің әскер санын көбейтіп көрсету үшін қосындағы әрбір жауынгерге түнде үш жерден от жағып тастауды тапсырды. Олардың ханы түнделетіп бұл жерден тағы қашып кетті. Олар он мың адамдық қосынмен

жалғасты қуу туралы қаған бұйрығын алып, Бухандағы²⁹ Билихан қаласына³⁰ қарай қуып кетті. Олар жол бойы сусыз шөл далалардан өтті. Дарияның арғы жағасына өткеннен кейін алдымен мың адамдық шағын қосынды шолғынға жіберіп, қалың қол олардың артынан түнделетіп жорыққа шықты. Олар ол жаққа жеткен кезде Мелидің теңіздің ортасына қашып барып тығылып, сол жерде бір айға толмайтын уақыттың алдында ауырып өлгені мәлім болды. Сонымен, одан қалған асыл қазыналарды түгелімен олжаға алып, барлығын қағанға апарып табыс етті.

Қой жылы³¹ Субутай қағанға циньчаларға қарсы жорық жасау туралы ұсыныс қойды. Қаған оның бұл ұсынысын қабылдады. Ол қалың қол бастап, Куань дин цзисы теңізін³² айналып өтіп, Тайхэлин тауына барған кезде³³ құз қиялардан жол салып, бұрын-соңды жан баспаған қиын асудан асып, оларға тұтқиыл шабуыл жасады. Олар ол жаққа барғаннан кейін, Юйлици³⁴ және Татахаэр³⁵ деген билеушісінің басқаруында Буцзу өзенінің³⁶ жағасында отырған жерінде, оларға шабуыл жасап, бұл елдің тоз-тозын шығарды. Осы соғыста із-түзсіз ұстатпай қашып кеткен Юйлицидің ұлының орман ішіне барып тығылған жерін оның құлы әшкерелеп қойғандықтан ол да қолға түсті. Халқының қалған бөлігі қотарылып келіп тізе бүкті. Міне осылайша олардың жері түбегейлі бағындырылды. Осыдан кейін ол Алици өзенінің³⁷ бойына жетіп, волосылардың³⁸ Үлкен және Кіші Мичисылаомен³⁹ кездеседі. Нәтижесінде олар бір шайқасуға да шамасы жетпей тізе бүкті. Көп өтпей асуларға барып, оларды шауып алды. Субутай баяғыда өз ханының жасырынған жерін айтып берген циньча малайының қарамағына біраз елдің басын құрап беріп, оны қосынның қатарына қосып алған еді. Кейін бұл істі қағанға айтады. Қаған: «Өз ханына опа жасамаған құл басқаға адалдық істеуші ме еді?» дейді де оны өлтіртіп тастайды. Ол тағы қағаннан мелици⁴⁰, найман⁴¹, целе⁴², ханцинь⁴³, циньча қатарлы тайпалардың мыңдықтарын біріктіріп, арнаулы бір қосын ұйымдастыруды өтінді. Қаған оның бұл ұсынысын қабыл көрді. Емилихочжи⁴⁴ тайпасын шауып, олардың он мың жылқысын олжалап келді.

Қаған Хэсиге жорыққа аттанбақшы болды. Ол Субутайдың талай жылдан бері шет жерде жорықта жүргенін ескеріп, үйде ата-анасы сағынған болар деп ойлап, оған адам жіберіп үйіне қай-

тып, ата-анасын көріп қайту туралы кеңес береді. Субутай келген адамнан өзінің қағанмен бірге батысқа жорыққа аттанғысы келетінін айтады⁴⁵. Сонымен қаған оған бұл жорықта шөл даланы қақ жарып өтуді бұйырады. Ит жылы⁴⁶ Саливэйутэ(лэ)[циньюй]⁴⁷, чиминь⁴⁸ қатарлы тайпаларды бағындырды. Сонымен бірге Дэшун⁴⁹, Чжэньжун⁵⁰, Лань⁵¹, Хуэй⁵², Таохэ⁵³ қатарлы жерлерді бағындырып, осы жерлерден бес мың бие олжа алып, барлығын ордаға табыс етті. Доңыз жылы⁵⁴ қаған дүниеден өтті деген суық хабарды естіп, атының басын кері бұрды.

Сыыр жылы⁵⁵ Тайцзун таққа отырып, ол Тумеган гунчжумен некеленді⁵⁶. Қағанмен бірге Тунгуан⁵⁷ қамалына шабуыл жасап, сәтсіздікке ұшырап, қағанның сынына ұшырады.

Қой жылы⁵⁸ Тайцзун⁵⁹ Баду⁶⁰ қатарлы ханзадаларды батыс тараптағы Бачиманды⁶¹ бағындыруға аттандырды. Қаған: «Бачиман өте ержүрек батыр деп естимін, біздің Субутай да асқан батыр ғой. Оны жеңіп шығатын болар» дейді. Сонымен, оны бірінші шепке аттандырып, Бачиманмен соғысуға жіберіп, оның артынан қалың қолды аттандырды. Олар Куаньдин цзи сы теңізі жағасында Бачиманның бала-шағасын қолға түсірді. Бачиман өзі Субутай келе жатыр екен деген хабарды ести салысымен, қорыққанынан қашып теңіздің ортасына кетіп қалыпты.

Сыыр жылы⁶² Тайцзу ханзада Баду қатарлыларды улусы тайпасының⁶³ билеушісі Елебаның⁶⁴ жорық жасауға бұйырды. [Бірақ] олардан жеңіліп қалды. Артынша Тулисыгэ қаласын⁶⁵ қоршауға алып, қаланы ала алмады. Баду қағанға әскерді Субутайға басқарту туралы өтініш жолдады. Сонымен Субутай Хабицицзюнь⁶⁶ және Целянькоу⁶⁷ қатарлылардан елу адамды сұрыптап алып шепке аттанып, Елебанды тұтқындады. Артынша Тулисыгэ қаласына шабуыл ұйымдастырып, айналасы үш күннің ішінде қаланы басып алды. Сөйтіп, улусыларға қарасты елдерді түгелімен бағындырып қайтты. Осыдан соң Хацзали тауынан⁶⁸ асып, Мачжаэр⁶⁹ билеушісі Целяньға⁷⁰ шабуыл жасады. Субутай бірінші шепке аттанып, Баду, Юйлиу⁷¹, Сибань⁷², Хадань⁷³ қатарлылар бес бағытқа бөлініп жолға шықты. Олар «Целяньнің қосындары өте мықты, жеңіл-желпі қарауға болмайды» десті. Субутай түрлі айла қолдана отырып, Целяньнің қосындарын алдап Чуньнинхэ⁷⁴ өзенінің жағалауына таман әкелді, ханзадалар қосындарына дарияның жоғары

жағынан өтіп шабуыл жасауды тапсырды. Дарияның жоғары жағының суы таяз болғандықтан, шеріктердің атпен өтіп кетуіне болатын еді, оның үстіне ол жақта дарияның үстіне салынған көпір де бар еді. Сонымен, Субутай өз қосындарын бастап барып, өзеннің төменгі жағынан өтетін болды. Бұл жақта өзеннің суы терең, ағыны қатты, атпен өту қиын, көпір де жоқ болғандықтан, өзеннің бұл тұсынан тек сал жасап өтуге тура келді. Дегенмен, бұл жерден өту арқылы жаудың ту сыртынан шабуыл жасауға болатын. Бұл кезде дарияның жоғары жағындағы ханзадалар бастаған қосындар дариядан өтіп, Целяньнің қосындарымен қақтығыстарға түсе бастаған еді. Бадудың қолы дариядан өтіп, көпірге таласамын деп жүргенде, ауыр соққыға ұшырап, отыз шақты шерігінен айрылады, Бахату⁷⁵ деген қолбасшысы сол майданда мерт болады. Ханзадалардың қолы дариядан өткеннен кейін қарсы жақтың қосынының ерекше көп екенін көреді. Олар Субутайға алдымен қосынды шегіндірейік, шабуыл жасауды содан соң қарайластырармыз деген ұсыныс қояды, бірақ бұл бастамаға Субутай қосылмайды. Ол: «Сендер қайтқыларың келсе қайта беріңдер, мен Ту на⁷⁶ өзеніндегі Мача қаласына⁷⁷ бармай шегінбеймін!» дейді. Осыдан кейін әскерін бастап Мача қаласына барады, ханзадалар да әскерін бастап сонда барады. Олар қаланы алып, қайта қайтады. Осыдан кейін ханзадалармен бас қосады, осы кезде Баду: «Хонин өзені бойында өткен соғыста, Субутай уағдалы жерге кешігіп келіп, соның салдарынан, қолбасшым Бахатудан айрылдым» деген өкпесін айтады. «Ханзада, сіздер дарияның жоғары жағының суы таяз, көпір бар болғандықтан өзеннен өте салып соғысуға болатынын білесіздер. Ал менің дарияның төмен жағында дарияға сал салып әуре болғанымды неге түсінбейсіз. Енді мені кешікті деп мінегенше, менің кешігуіме не себеп болғаны туралы ойласаңыздар болмай ма!» дейді. Сонымен, Баду да мән-жайды түсінгендей болады. Кейін ұлы жиын той тойлап, қымыз, жүзім шарабын ішіп, жеңіс тойын тойлайды. Целяньге жасалған жорық туралы: «Бұл соғыста қол жеткізген табыстың барлығы Субутайдың еңбегі!» деседі. Барыс жылы Тайцзун қайтыс болды⁷⁸. Қоян жылы⁷⁹ хандар бас қосып құрылтай ашатын болды. Баду бұл құрылтайға барғысы келмеді. Субутай оған: «Ханзада, барлығы өз туысыңыз, өз бауырыңыз бола тұра, құрылтайға бармағаныңыз бола ма?» деген сауал қойды. Ұлу жылы⁸⁰ Ечжили өзенінде⁸¹ бас қосты.

Жылқы жылы⁸² Динцзун⁸³ таққа отырып, ол ордаға келіп сәлем берді. Ол жерден шығып Тула өзенінің жағасындағы өз ауылына қайтып барды. Мешін жылы⁸⁴ 73 жасында дүние салды. Оның ұлының аты Улянхэтай⁸⁵.

Түсіндірмелер

¹ Мәтінде 速不台 деп хатталған. Кей деректемелерде оның аты 雪不台 (Сюэбутай), 速别台 (Субетай), 速别额台 (Субеэтай) деп те жазылған. Оның атын «Құпия шежіре» Sübegetei-Bayatur деп, Рашид ад-дин Субэтэй (Sübätāi) деп жазады.

² Мәтінде 兀良合 деп хатталған. «Құпия шежіреде» бұл тайпаның атын Урианхай деп жазады. Мұсылман деректемелері Уранқат (aüṭānkh (a)t) деп жазған.

³ Мәтінде 敦必乃皇帝 (Дуньбинай Хуанди) деп хатталған. Деректемелерде оның аты Tumbinai-sechen деген атпен әйгілі.

⁴ Қытайша 捏里必 деп хатталған.

⁵ Қытайша 孛忽都 деп хатталған.

⁶ Қытайша 折里麻 деп хатталған.

⁷ Хэчивэнь (合赤温) — яғни Хачиун.

⁸ Хабан (哈班) — яғни Qaban.

⁹ Хулухун (忽鲁浑) — яғни Хулықун.

¹⁰ 长城 (Чанчэн) — Ұлы қорған, яғни Қытай қорғаны.

¹¹ Мәтінде 阔亦檀山 деп хатталған.

¹² 1212 жыл.

¹³ Мәтінде 桓州 деп хатталған.

¹⁴ Мелицзи (灭里吉) — Меркіт. Бұл этнонимнің басқаша транскрипциялары туралы 79-беттегі 98-түсіндірмеге қараңыз.

¹⁵ 1216 жыл.

¹⁶ Туула (秃兀刺) — Тола (Тоула// Tuṭula) өзені.

¹⁷ Хэйлинь (黑林) — Қара орман деген сөздің қытайша мағыналық аудармасы. «Құпия шежіреде» «Tuṭula-in Qaqa-Tüne» делінген. Мәтіндегі 秃兀刺之黑林 (Туула чжи Хэйлинь) деген дәл сол «Tuṭula-in Qaqa-Tüne» деген сөздің мағыналық аудармасы болуы керек. Бұл жер — бұрынғы керей Оң ханның ордасы. Шыңғыс хан керей ұлысын жойғаннан кейін өз ордасын осында әкеп тіккен. Орны қазіргі Ұланбатыр қаласының оңтүстік-шығыс тарапында.

¹⁸ Мәтінде Алчудың аты 阿里出 (Аличу) деп транскрипцияланған, қоңырат тайпасының адамы Алчу ноян.

¹⁹ Қоян жылы — 1219 жыл. «Юаньшидің» бұл жерде берген мәліметінде қателіктер орын алған. Бұл туралы Ван Юньнің «Улянши сяньмяобэймин» (王恽 «兀良氏先庙碑铭») кітабы да осындай мәлімет берген. Керісінше, Рашид ад-дин меркіттердің қалдығы Қудудың басшылығында, осыдан

кейін он шақты жыл бойына Балқаш көлі аумағын, оңтүстікте Сыр мен Ертістің аралығын өз биліктерінде ұстап отырды, ақыр соңында хижраның 612 жылы, яғни сиыр жылы, Сүбәдай қолынан жойылды деп жазды. Дегенмен, П. Пелио кезінде Рашид ад-диннің бұл тұжырымына күмән келтіре отырып, қытай-моңғол жылнамасындағы сиыр жылы Гижраның 612 жылы емес, 613 жылына, яғни 1217 жылға тура келетіндігін атап кеткен (Pellicot P., JA, 1920, 162). «Құпия шежіреде» бұл оқиға 1206 жылға жатқызылған.

²⁰ Чаньхэ (蟾河) — бұл өзеннің аты деректемелерде әртүрлі. «Цинчжэнлу» кітабында «崧河» (Чжаньхэ — Чжань өзені), Рашид ад-дин кітабында «Чан-мурэн», ал «Құпия шежіреде» «Сүй-мүген» делінген. Бұлардың барлығы Шу өзені туралы деректер.

²¹ Ходу (霍都) — яғни Қоду. «Құпия шежіреде» оның атын Qutu деп жазған.

²² Мәтінде 玉峪 (Юйюй) деп хатталған. Бұл 玉理伯里 (Юйлибайли) деген топонимнің тағы бір түрлі транскрипциясы болуы мүмкін. 玉理伯里 (Юйлибайли) туралы осы кітаптың 199-бетіндегі 5-түсіндірмеге қараңыз.

²³ «Юаньши» кітабының бұл тұсында Циньча (қыпшақ) қыпшақтардың Инас ханы басқарған тобы айтылып отыр. Бұл туралы осы кітаптың 193–204-беттерін қараңыз.

²⁴ Жылқы жылы — 1222 жыл.

²⁵ Мәтінде 回回国 (Хуэй-хуэйго) деп хатталған. Бұл жерде Хорезм мемлекеті айтылып отыр. Ескерте кетер болсақ, Юань дәуіріндегі қытай деректемелерінде мұсылмандарды «回回人 (хуэй-хуэйжэнь)» деп атаса, Орта Азиядағы мұсылман елдерін «Хуэй-хуэйго» деп атаған. Сол сияқты, моңғолдың Юань әулеті заманында қытайлар қытай жеріне келген мұсылмандарды 回回人 (хуэй-хуэйжэнь) деп, ал сол дәуірдің көшпенді түріктері мен моңғолдары оларды сартауылдықтар немесе сарттар деп атаған. Қытай жерінде тұратын, мұсылман дінін тұтынбаған, мал өсіруші сары ұйғырлар мұсылман хуэйцзуларды (дүңгендерді) «сартауыл» деп атап келе жатқаны осының бір дәлелі. Сол секілді байырғы заманғы хуэй-хуэй қауымының ұрпағы саналатын, қытай жерінде тұратын, моңғол тілді мұсылман этносы дунсяньдар өздерін күні бүгінге дейін «сарт» деп атап келеді.

²⁶ Мели (灭里) — Мухаммед Хорезм шах. «Юаньши» Хорезм мемлекетінің шахы мен оның басқа билеушілерінің атын бір-бірімен жиі шатастырып отырған. Мели (灭里) дыбысталуы жағынан Мелік дегенге жақын келеді. Бұл деректемелерде кездесетін Хорезм мемлекетінің Мелік атты уәзірлерінің бірі деуге болады. Бірақ мәтіндегі оқиға оның жай уәзір емес, шах екенінен дерек береді. «Юаньши» «Баршүкарт тегіннің өмірбаянында» Хорезм билеушісінің атын 罕勉力锁潭 (Ханьяньли-сотань), яғни «Хан Мелік Сұлтан» деп атаған. Ал аталмыш дәуірдегі Хорезм шах мемлекетінің билеушісі Мухаммед Ала ад-дин деген атпен белгілі болды. Ол моңғолдардан жеңіліп, қашып жүріп, ақыры 1220 жылы Каспий теңізіндегі бір аралға барып тығылып, ұзамай сонда науқастанып өледі.

²⁷ Чжибе (只别) — яғни Жебе.

²⁸ Мәтінде бұл өзеннің аты 灰里河 (Хуэйлихэ) деп хатталған. Дыбысталуы жағынан Херируд (Herigud) өзенінің атымен ұқсас, бірақ дәл сол болуы дүдәмал.

²⁹ Мәтінде 不罕川 (Буханчуань) деп хатталған. Бұл жердің орны белгісіз.

³⁰ Мәтінде бұл қаланың аты 比里罕城 (Билиханьчэн) деп хатталған. Бұл Балық қаласы деуге болады. «Юаньши», «География шежіресі», «Батыс-солтүстіктің географиясына қосымша мәліметтер» деген бөлімінде 八里黑城 (Балихэйчэн) деп жазылған қала аты кездеседі. Бұл дыбысталуы жағынан «Балқ» деген қала атына өте-мөте жуық келеді. Мұсылман деректемелерінде Сүбегетай мен Жебенің кезінде Пенжаб маңынан Әмудариядан өтіп, Балқ қаласына шабуылдағаны туралы мәліметтер бар.

³¹ 1223 жыл.

³² Куандин цзи сы хай (寬定吉思海) — яғни Куан теңіз. Мұндағы «куан» моңғолша көл деген мағынадағы сөз. Бұл топоним бұрынғы түрікше «теңіз» деген сөздің алдына сол «куан» сөзін қосарлау арқылы жасалған. Каспий теңізі бір кездері осылай аталған.

³³ Тайхэлин (太和岭) — яғни Кавказ.

³⁴ Мәтінде қыпшақ билеушісінің есімі 玉里吉 (Юйлицзи) деп хатталған.

³⁵ Мәтінде 塔塔哈儿 (татахаэр) деп хатталған.

³⁶ Мәтінде бұл өзеннің аты 不租河 (Буцзухэ) деп транскрипцияланған.

³⁷ Мәтінде бұл өзеннің аты 阿里吉河 (Алицзихэ) деп транскрипцияланған.

³⁸ Мәтінде орыс этнонимі — 斡罗思 (Волосы) деп транскрипцияланады. «Юаньши» кітабында орыс этнонимі бірінші рет Субутай оңтүстік орыс даласына аяқ басқан 1223 жылдан мәлім бола бастаған. Осы дәуірге тән қытай деректемелерінде бұл этноним жеке-жеке 斡罗思 (Волосы), 阿罗斯 (Алусы), 兀鲁思 (Улусы) және 乌鲁斯 (Улусы) деген сияқты бірнеше түрлі болып транскрипцияланған.

³⁹ Мәтінде 大小密赤思老 (Да Сяо Мичисылао) делінген, Үлкен және Кіші Мистиславтар деген мағынада. Бұл дәуір орыс қауымының жекелеген княздықтарға бөлініп тұрған кезі болатын. Олардың ішіндегі ең күштісі Суз-даль немесе Владимир деген атпен белгілі болды. Моңғол шапқыншылығы қарсаңында олар Владимир қаласын орталық етіп тұрған. Осы тұста қыпшақтардың моңғолдардан жеңілген Котан (Күтан немесе Қутан) есімді билеушісі орыстардың ортасына қашып барды. Ол Галич қаласы билеушісінің қайын атасы болған. Котан онда орыстарды моңғол шапқыншыларына қарсы тұруға ойыстырады. Галич билеушісі оңтүстік орыс даласындағы княздардың басын Киевке қосып, қыпшақтармен біріге отырып, моңғолдармен соғысу туралы мәмілеге келеді. Киев, Чернигов, Галич княздарының үшеуінің де аты Мистислав болған.

⁴⁰ «Юаньшидің» бұл жерінде меркіт аты 灭里吉 (Мелицзи) деп хатталған.

⁴¹ Мәтінде 乃蛮 (Найман) деп транскрипцияланған. Бұл басқа деректемелердегі транскрипциямен бірдей.

⁴² Мәтінде 怯烈 (Целе) деп транскрипцияланған. Бұл да «Юаньши» кітабындағы керей этнонимі туралы дәйім кездесетін транскрипция.

⁴³ Ханцзинь (杭斤) — яғни қаңлы.

⁴⁴ Мәтінде бұл тайпаның аты 也迷里霍只 деп хатталған.

⁴⁵ Мәтінде «速不台奏, 愿从西征» деп жазылған. Біз осындағы «西征» (батысқа жорық жасау) дегенді батыс жаққа емес, «Хэсиге», яғни таңғыттарға жорық жасау деп түсінуді жөн санаймыз.

⁴⁶ 1226 жыл.

⁴⁷ Мәтінде 撒里畏吾特 (勒) [勤] деп хатталған. Бұл тіркесті сары ұйғыр тегін деп қалпына келтіруге болады. Бұл жерде Ганьсу маңындағы сары ұйғырлар айтылып отыр.

⁴⁸ Мәтінде 赤冈 (Чиминь) деп хатталған. Бұл тайпаның аты кейде 寺门 (Сымән) деп хатталады.

⁴⁹ Мәтінде 德顺 деп хатталған.

⁵⁰ Мәтінде 镇戎 деп хатталған.

⁵¹ Мәтінде 兰 деп хатталған.

⁵² Мәтінде 会 деп хатталған.

⁵³ Мәтінде 洮河 деп хатталған. Ганьсу провинциясы аумағында. Бұл жерлердің дені моңғол жорығына дейін таңғыттардың аумағы болып келген.

⁵⁴ 1227 жыл.

⁵⁵ 1229 жыл.

⁵⁶ Мәтінде 秃灭干公主 деп хатталған. Мұндағы Тумегань оның аты, гунчжу — қытай тілінде ханшайым деген мағынада, түркі-моңғол тілдеріндегі «Бегім» деген сөзге тура келеді.

⁵⁷ Қытайша 潼关 деп хатталады.

⁵⁸ 1235 жылға тура келеді.

⁵⁹ Тайцзун (太宗) — яғни Үгедей хан.

⁶⁰ 拔都 (Бадү) — Жошы ханның тұңғыш ұлы Бату немесе Батый.

⁶¹ Бачимань (八赤蛮) — яғни Бачман. Ол туралы 129-беттегі 14-түсіндірмеге қараңыз.

⁶² Яғни 1241 жыл.

⁶³ Улусы тайпасы (兀鲁思部) — яғни орыс тайпасы.

⁶⁴ Мәтінде 也烈班 деп хатталған.

⁶⁵ Мәтінде 秃里思哥城 деп хатталған.

⁶⁶ Мәтінде 哈必赤军 деп хатталған.

⁶⁷ Мәтінде 怯怜口 деп жазылған. Моңғол тіліндегі Ger-ün köhüd деген сөздің қытайша транскрипциясы. Әуелгі мәнісі «қолбала» деген мағынада болған. Түрік тілді халықтар мұндай «қолбалаларды» ew-orlan деп атаған. Бұл сөз Юань дәуірінде ханзадалар мен нойяндарға тәуелді, солар үшін мал бағып, егін егіп, қолөнермен айналысатын адамдар Ger-ün köhüd деп аталды (қараңыз: Хань Жулинь 1985.78-бет).

⁶⁸ Мәтінде 哈喇里山 (Хацзалишань) деп транскрипцияланған. Бұл Карпат тауы болуы мүмкін.

⁶⁹ Мәтінде 马札儿部 (Мачжаэрбу) деп транскрипцияланған. Бұл мажарлар еді.

⁷⁰ Мәтінде мажар билеушісі 怯怜 (Целянь) деп транскрипцияланған. Чжан Синлан мұны мажар билеушісі Kigali есімінің қытайша транскрипциясы деп қарайды (Чжан Синлан. I т., 171-бет). Әйткенмен, бұл адам есімі емес, король деген сөздің қытайша транскрипциясы болуы да мүмкін.

⁷¹ Мәтінде 吁里兀 (Юилиу) деп хатталған.

⁷² Сибань (昔斑) — яғни Шайбан.

⁷³ Мәтінде 哈丹 деп транскрипцияланған.

⁷⁴ Мәтінде бұл өзеннің аты 渤海河 деп транскрипцияланған. Қытайлық мамандар оны Мажарстанның шығыс бөлігіндегі өзен деп қарайды (Чэнь Дэчжи, «Чжунго тунши» 14-том, 87-бет).

⁷⁵ Мәтінде 八哈秃 (Бахату) деп транскрипцияланған.

⁷⁶ Мәтінде 秃纳河 деп транскрипцияланған. Чжан Синлан бұл өзенді Дунай өзені деп есептейді (Чжан Синлан. I т., 171-бет).

⁷⁷ Мәтінде 马茶城 (Мачачэн) деп хатталған. Мажар қаласы дегеннің транскрипциясы болуы мүмкін. Мұндай болғанда мәтінде Будапешт қаласы меңзеліп отыр деуге болады.

⁷⁸ Барыс жылы 1242 жылға тура келеді. Біз Үгедей ханның бұдан бір жыл бұрын, 1241 жылы қайтыс болғанын білеміз. Сондықтан, мәтінде көрсетілген жыл көрсеткішінде ағаттық бар.

⁷⁹ 1243 жыл.

⁸⁰ 1244 жыл.

⁸¹ Мәтінде 也只里河 деп хатталған.

⁸² 1246 жылы.

⁸³ Динцзун (定宗) — яғни Күйік хан.

⁸⁴ 1248 жылы.

⁸⁵ Улянхэтай (兀良合台) — Урянхатай немесе Урянхадай.

**«Юаньши», 121-цзюань,
жеке тұлғалар өмірбаяны VIII
«Чаосының өмірбаяны»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 2993–2995-66.)**

«元史» 卷一百二十一, 列传第八
«抄思传»

(中华书局点校本第2993至2995页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Чаосы¹ — шыққан тегі найман. [Оның] Бұдан басқа Далу² деген лақап аты бар. Оның арғы атасы Тайян³. Өз кезінде найман елінің ханы болған. Атасының аты Цюйшулуй⁴. Өз әкесінің аты Чанвэнь⁵. Тайцзу қол бастап оған қарсы жорыққа аттанып онымен соғысты. Соғыста Күшлік жеңіліп елжұртынан айырылды. Чанвэнь Циданьге⁶ қашып барып, сонда дүние салды. Әкесі қайтыс болған кезде Чаосының бұғанасы қатпаған жас бала еді, анасы екеуі тентіреп жүріп ең соңында Тайцзуға келіп бағынды.

Чаосы есейе келе өте ержүрек, өжет азамат болды. 25 жасынан бастап Тайцзумен бірге түрлі жорықтарға аттанады. Дай⁷, Ши⁸ аймақтарын жаулап алу жолындағы соғыста қарша бораған оқ пен тасқа қарсы аттанып, әр жолы бірінші болып қамал бұзып отырды. Сол сияқты Яньмэнь шайқасы⁹ кезінде ол басқарған ұрыстардың бірде-бірінде жеңіліп көрген жоқ. Осыдан кейін Тайцзун оны Жуйцзунмен¹⁰ бірге Цзинь мемлекетіне жорыққа аттандырды. Чаосы цзиньдермен болған небір шайқастарда асылдай жарқыл-

дап, оған ешбір дұшпан төтеп бере алмады. Ұлу жылы¹¹ қосын Цзюньчжоуга¹² жетті. Цзинь қосындары Санфэншань¹³ тауына қамал тұрғызып, бекініп алып, қарсылық көрсетті. Чаосы жау қамалының соншалық берік жасалмағанын біліп, қамалға тас қараңғы түнде шабуыл жасады. Ол цзинь қосындарының тегеурінді қарсылық көрсетуіне қарамастан, Саньфэншань қамалын олардан тартып алады. Шайқас аяқталғаннан кейін, Жуйцзун Чаосының мұндай ерен еңбектерін мадақтап, ордаға мәліметтер берді. Қаған жарлық түсіріп, Танинь ауданындағы Хуанчжаопу деген жердегі 117 отбасын оның иелігіне берді. Бірақ Чаосы бұл сыйлықты алудан бас тартты. Осыдан кейін оған тағы ері бар, әйелі бар 50 адамды және тұрғын үй-жай, алтын кісе, сап алтыннан жасалған шөлмек және алтыннан жасалған шарап ішетін тостаған сияқты қымбат бағалы сый-сыяпаттар жасалды. Ол осы сыйлықтардың өзін қабылдаудан қайта-қайта бас тартып, ақыр соңында зорға алды. Осыдан соң оны түменбегі етіп тағайындады. Мешін жылы 44 жасында қайтыс болды. Артында Бедэнь¹⁴ есімді ұлы қалды¹⁵.

Түсіндірмелер

¹ Мәтінде 抄思 деп хатталған.

² Қытайша 答祿 деп хатталады.

³ Найман ханы Таян ханның аты «Юаньши» кітабының бұл тұсында 泰阳 (тайян) деп хатталған. «Юаньши» кітабының басқа тарауларында 太阳汗 (Тайянхан) деген транскрипция көбірек кездеседі.

⁴ Цюйшулюй (曲书律) — яғни Күшлік.

⁵ Мәтінде 敞温 деп хатталған.

⁶ Цидань (契丹) — яғни Қидан//Қытай. 契丹 (Цидань) — «Қытай» сөзінің көпше түрінің транскрипциясы.

⁷ Мәтінде 代 деп хатталған.

⁸ Мәтінде 石 деп хатталған.

⁹ Яньмэнь (雁门) — қытай жеріндегі байырғы аймақ.

¹⁰ Жуйцзун (睿宗) — яғни Юань Жуйцзун (元睿宗), Төленің қытайлық үлгідегі храмдық есімі.

¹¹ 1232 жыл.

¹² Қытайша 钩州 деп хатталады. Қытай жеріндегі байырғы аймақ.

¹³ Қытайша 三峰山 деп хатталады.

¹⁴ Мәтінде 别的因 (Бедэнь) деп хатталған.

¹⁵ Найман мемлекетінің хан әулетінің тіке ұрпақтары болған Далу найман әулетінің соңғы дәуірлердегі тарихы туралы ғалым Бақыт Еженханұлы толық зерттеулер жасаған. Бұл туралы толығырақ қараңыз: В. Yezhenkhanuly. A Naiman kin in china during the Yuan and Ming periods. Shygyys, 2004, № 2.

**«Юаньши» 122-цзюань,
жеке тұлғалар өмірбаяны ІХ
«Баэршуаэртэ дэцзиньнің өмірбаяны»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 2999–3002-66.)**

«元史» 卷一百二十二， 列传第九
«巴儿术阿而忒的斤»

(中华书局点校本第2999至3002页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Баэршуаэртэ дэцзинь Идуху¹. Мұндағы «Идиху» деген Гаочан мемлекеті² билеушілерінің атақ-мәртебесі еді. Олардың арғы ата-бабалары Вэйуэр жерінде³ тұрған. Ол жерде Хэлинь⁴ тауы деген тау болыпты. Сол таудан бастау алатын екі өзен болған екен. Бірі — Тухула⁵, екіншісі — Сюэлин-гэ⁶ деп аталады екен. Күндердің бір күні, аспаннан ғажайып бір нұр көрініпті де, сол нұрдың сәулесі бір түп дарақтың үстіне келіп түсіпті. Екі өзеннің арасында тұратын адамдар әлгі дарақтың қасына барып, дарақты сырттай байқап жүріпті. Құдіреттің ісінше бір кезде әлгі дарақтың діңінде бөртеш без пайда болыпты. Одан соң дарақтан жүкті әйелдің нышандары біліне бастапты. Осыдан бастап баяғы нұр дәйім жарқырап тұратын болыпты. Сонымен, тоғыз ай, он күн дегенде дарақтың қабығы жарылып, одан бес ұл туыпты. Бұл жердің тұрғындары жаңа туған нәрестелерді бауырына салып, оларды асырап, сақтапты. Балалардың ең кішісінің аты Бу[гу] кэхань⁷ деп аталыпты. Ол ержетіп, елі мен жерін бас-

қаруға шамасы келген кезде, халқы оны хан көтеріпті. Осылайша арада отыздан аса хан билік құрып, Юйлюнь дэцзиньнің⁸ заманына жеткенде, ол Тан еліне⁹ неше мәрте жорық жасап, олармен соғысыпты. Ақыры екі жақ ымыраласып, бір-бірімен құда-андалы болып, арадағы жаугершілік соғысты тоқтатып, халық пен әскерге тыныш заман орнататын болып келіседі. Сөйтіп Тан елі өзінің Цзиньянь деген гунчжуын¹⁰ дэцзиньнің мұрагер ұлы Гэли дэцзиньге¹¹ ұзатады, ол Хэлиньдегі¹² Белиболида¹³ деген тауда тұрды. Бұл тау қатындар тұратын тау делінетін еді. Бұл жерде бұдан басқа Тяньгэлиюйдаха¹⁴ деген тағы бір тау болған, оның мәнісі «тәңірдің киелі тауы» деген сөз еді. Оңтүстік жақта Хулидаха¹⁵ деген тағы бір тасты тау бар еді. Бұл сөздің мағынасы «құтты тау» деген сөз еді. Тан елінің осында келіп-кетіп жүрген елшілерінің бірі өз еліне қайтып барғаннан кейін ондағыларға: «Хэлиньнің соншалықты құдіретті болып отырудағы барлық сыры олардың сол бір тауында екен. Бұл елді әлсіретудің бірден-бір амалы — олардың сол тауын құрту керек» деген мәлімет береді. Сонымен, олар дэцзиньдерге: «Сендер құдандалы болып қыз алғыларың келсе, онда біздің де сіздерге қояр бір талабымыз бар еді, соны айтуымызға бола ма? Бізше болғанда сіздердің жердегі Фушань¹⁶ тауындағы анау бір тастың сіздердің елдеріңіз үшін еш керегі жоқ көрінеді. Ал біздің Тан елінің адамдары болса, сол тасты өз көзімен көруге құмар болып отыр» деген сәлем айтады. Дэцзинь әуелі оларды тас тұрған жерге ертіп барып тасты көрсетеді. Тан адамдары бұл тасты көшіріп әкетпекші болады, бірақ тас тым үлкен болғандықтан, оны орнынан қозғауға шамасы келмейді. Сонымен олар тастың үстіне лаулатып от жағып тасты қыздыра бастайды. Тас әбден қызғаннан кейін, тастың бетіне қышқыл сұйықтық заттар шашады. Осы кезде тас қақырап бөлшектеніп кетеді, ал аналар болса тасты арбаға тиеп алып өз жолына түседі. Сол күннен бастап осы жерде тіршілік ететін құстар аса мұңлы үнмен сұңқылдаған дыбыс шығаратын болады. Жеті күннен кейін Юйлюньтегін дүниеден өтеді. Одан кейін түрлі апаттар жиі-жиі белгі беріп, халықтың тыныш тіршілігі бұзыла бастайды. Артынша тақ мұрагері тағы да мезгілсіз дүниеден озады. Сонымен, олар жаңадан жұрт шалып, қоныс іздеп, ақыры жаңа қонысқа Цзяочжоу¹⁷ аймағын лайықты деп қарайды. Цзяочжоу деген Хочжоу¹⁸ аймағы еді. Олар Бешибали жерін¹⁹ ор-

талық етті. Жерінің солтүстік жағы Ашу өзеніне²⁰ дейін, оңтүстік жағы Цзююаньға²¹ дейін жетті. Шығыс жақ шекарасы Удунь²², Цзяшихаға²³ дейін созылып жататын. Елдің батыс жақ шекарасы Сифаньмен²⁴ жалғасатын. Олар бұл жерді 170 жыл бойы қоныстанып отырды. Сонымен Баэршуаэртэ дэцзиньнің заманына жеткенде, олар цидандарға²⁵ бағынышты болып қалған еді.

Жылан жылы²⁶ Тайцзу Шофанда²⁷ қуатты ел болды деген хабарды алғаннан кейін, цидандардың жіберген цзяньго қатарлы²⁸ мансаптылығын өлтіріп тастап, бағыныштылық танытқысы келгенімен, дер кезінде келе алмай қалды. Кейін қаған бұл елге өз елшілерін жіберді. Идуху²⁹ бұған ерекше қуанды. Ол өзінің елшілерін дереу қаған ордасына аттандырып: «Уәзіріңіз қағанның асқақ мәртебесін естігеннен кейін, цидандармен арадағы ескіден келе жатқан байланысты доғарып тастап, енді өзіңізге бағынатын ниетімді танытпақ болып дайындалып жатқанымда, еліме сіздің жіберген елшілеріңіз келіп жетті. Мен бүгіннен бастап, бүкіл елімді бастап сізге бағынуға дайынмын» деп сәлем айтып жіберді. Бұл тұста қаған Даян кэханьға³⁰ жорық жасап, оның Тото есімді ұлын атып өлтірді³¹. Тотоның ұлдары Ходу³², Чилауэнь³³, Мацжаэр³⁴, Тусюэгань³⁵ төртеуі оның мүрдесін алып кетуге үлгермегендіктен, басын кесіп алып, Еэрдэши өзенін³⁶ кешіп өтіп кетеді де, Идухуға қарай қашып кетеді. Олар онда барудан бұрын, оларға елшілер жібереді, бірақ Идуху болса оның елшілерін өлтіріп тастайды. Әлгі төртеуі³⁷ келіп Чаньхэ³⁸ өзенінің жағасында қанды соғыс салады. Идиху өзінің бір уәзірін жіберіп, болған оқиғаны қағанға мәлімдеген еді, қаған оған жауаптар айтып өз елшілерін жіберді. Кейін келе ол сыйлыққа бағалы алтын бұйымдарын беріп тарту-таралғылар жіберді.

Қой жылы³⁹ Целулянь өзенінің⁴⁰ бойында қағанға сәлем бере барып, қағанға: «Қаған, егер маған мейірім етсеңіз мен сіздің төрт ұлыңыздың артынан ерген ұлыңыз болып, бойымдағы барлық күш-жігерімді сіздің жолдарыңызға жұмсайын деген едім» дейді. Қаған оның бұл айтқандарына ерекше риза болып, оған өзінің Елианьдунь⁴¹ деген қызын береді және өз ұлдарының қатарында ұлым деп таниды. Ол Чжиби ноянмен⁴² бірге Ханмяньли⁴³, Сяотань⁴⁴, Хуэйхуэй елдеріне жасалған жорықтарға қатысып, өзінің түмен адамдық қосынын бастап, осы шайқастарда ыңғай да бі-

рінші шепте жүрді. Ол өзі басқарған қосынның тәртібін ерекше мықты қадағалап отыратындықтан, осынау ұрыстардың барлығында жеңіске жетіп отырды. Кейін келе ол қағанмен бірге Нишабу⁴⁵ жорығына, Хәси жорығына аттанып, осы шайқастардың барлығында ерекше ерлік көрсетті. Ол өлгеннен кейін, оның орнына екінші ұлы Юйгулуньчидэцзин⁴⁶ мұрагерлік етті.

Түсіндірмелер

¹ Мәтінде 巴儿术阿而忒的斤亦都护 (Баэршуаэртэ дэцзинь идуху) деп хатталған. Қытайлық түрколог Хань Жулинь қытай иероглифтерімен хатталған бұл тіркесті: «Barchuq-Alt-Digin Iduq-qut» деп қалпына келтірген (қараңыз: Хань Жулинь 1982. 316-бет). Аталмыш дәуірдегі Бешбалық ұйғырларының ең үлкен билеушісі өздерін Ідұқ-құт деп атап келді. Ідұқ-құт туралы ең бірінші дерек Орхон ескерткішінде кездеседі. Мұнда «Білге қаған» ескерткішінде: «Yigirmi yašima bašmil iduq qut oyušum bodun ärti. Arqış idmaz tiyin sülädim» делінеді. Түрік тайпаларының ішінде бұл мансап аты басмилдердің арасында кездескен еді. Сол себепті болса керек, әдетте ұйғырлар бұл атауды басмилдерден қабылдаған делінеді. Уақыт өте келе Ідұқ-құт сөзі Иди-құт болып өзгерген тәрізді. «Құпия шежіреде» Iduyut, Рашид ад-дин кітабында ідi-qūt делінеді.

² Гаочан мемлекеті (高昌国) — бұл жерде ұйғыр Ідұқ-құты айтылып отыр. Қытай деректемелерінде «Гаочан (高昌)» аты алғаш рет Хань дәуірінде көріне бастады. Оның мәртебесі әр дәуірде бірдей болған жоқ. Қала ретінде де, әкімшілік аймақ ретінде де, мемлекет аты ретінде де кездесті. «Гаочан (高昌)» қала ретінде Мин патшалығы дәуіріне дейін сақталды. Кезінде жергілікті халық бұл қаланы Хожо деп атаған. Сол себепті Тұрфанның шығысында жатқан ескі қала жұртын жергілікті ұйғырлар күні бүгінге дейін Қарақожа (Qara-khodja) деп атап келеді. Көне ұйғыр құжаттарынан белгілі болуынша бұл қаланың «Идиқұт шаһары» деген аты да болған.

³ Вэйуэр чжиди (畏兀儿之地) — Орхон, Толы және Селеңге өзендерінің бойы айтылып отыр.

⁴ 和林山 (Хэлиньшань) — Қорым тауы дегеннің қытайша транскрипциясы. Қытайлық деректемелерде кейде Қарақорым (Qara-Qorum) тауы мен Қарақорым қаласының атын қысқартып 和林 (Хэлинь) деп хаттайды.

⁵ Мәтінде 秃忽刺 (Тухула) деп хатталған. Бұл транскрипция аталмыш өзеннің көне түрік ескерткішіндегі toyla, tuyla деген транскрипциясына жақын келеді. Алайда, моңғол дәуіріне жеткенде бұл атау азынаулақ өзгерістерге ұшырап «Толы» немесе «Тола» деп аталған. «Юаньши» қатарлы еңбектерде аталмыш өзеннің транскрипциясы 土拉河 (Тулахэ) т. б. болып хатталған.

⁶ Сюэлингэ (薛灵哥) — яғни Селеңге (Selenge). Бұл транскрипция өзеннің көне заманғы аталуына біртабан жақын. Ілгерідегі қытайлық

хроникаларда Селеңге топонимін Сяньхэ (仙俄河), Ша лин шуй (袞陵水) деп хатталған. Бұл өзен күні бүгінге дейін Селеңге атанып келеді.

⁷ «Юаньши» кітабының біз пайдаланып отырған «ЧХШЦ» нұсқасында: 不[古]可汗 (Бу[гу]кэхань) деп хатталған. Түркі тілдес халықтар арасында бір кездері аты аңызға айналған бұл тарихи тұлғаның есімі қытай деректемелерінде де біркелкі емес. Мысалы, «高昌王世勛碑» («Гаочан ван ши сюнь вэй») сияқты еңбекте 卜古可罕 (Бугукэхань) деп хатталған. Осынау аңыз кейіпкері болған ханның (тегіннің) кім екені туралы ғалымдар түрлі болжамдар айтып келеді. Нақты есімі туралы да пікірталастар бар. Bögu (qan), Bügü qan, Bögü qan деп атаушылар да, Buqu qan, Bughug (Buуу), Bughu деп атаушылар да бар (қараңыз: Абе Такео, 130-133-беттер). Рашид ад-динде «(Ол) ерте заманда өткен ұлық әмір, ұйғырлар және [басқа да] көптеген халықтар оны ерекше құрметтейді [сағынып еске алады]. Олар оны бір тал ағаштан туған деп айтады» делінген (қараңыз: Рашид ад-дин СЛ, I-1, С.139; Рашид ад-дин. ҚА, I-1, 227-бет). Бұл аңызды Марко Поло да өз саяхатнамасына жазып кеткен: «Олардың айтуынша өздерінің ең алғашқы ханы адамнан тумаған, ағаштың діңіне өсіп шыққан еса атты ағаш безінен туылаған-мыс» (Абе Такео, 129-бет). Бұл туралы Жувейнидің берген дерегі де «Юаньши» кітабы берген дерекпен мазмұндас. Жувейни ағаштан туған бес баланың атын үлкенінен кішісіне қарай «Sonqur Tegin, Qotur Tegin, Tükel Tegin, Or Tegin, Buqu Tegin» деп берген (қараңыз: Juvainy, 58-бет).

⁸ Мәтінде 玉林的斤 деп хатталған.

⁹ Тан (唐) — қытайдың Тан әулеті айтылып отыр. Түркі халықтары өз кезінде бұл елді «Табғаш» деп атаған.

¹⁰ Мәтінде 金莲公主 (Цзиньянь гунчжу) деп хатталған. Түркілер қытай елімен құдандалы болып, олардың қызын алумен бірге, император қызына қатысты терминдерді де қоса қабылдаған. Солардың бірі 公主 (гунчжу) терминін көне түріктер «Құнчұй» деп атаған. Бұл сөз Орхон жазбаларына Qunçuu деп жазылған. Мәтіндегі 公主 (гунчжу) дегенді «құнчұй» деп атауға да болады.

¹¹ Мәтінде 葛励的斤 (Гэли дэцинь) деп жазылған. Мұндағы Гэли (葛励) оның аты, дэцинь (的斤) мансабы, яғни тегін деген мансап атының қытайша транскрипциясы. Тегін сөзі бұдан бұрынғы қытайлық деректемелерде 特勤 (Тецинь) немесе 特勒 деп хатталып келді. «Юаньши» кітабында 的斤 (дэцинь) деген транскрипциясы көбірек кездеседі.

¹² Мәтінде 和林 (Хэлинь), яғни Қорым тауы, атап айтқанда Қарақорым айтылып отыр. Таудың немесе қаланың аты ретінде емес, тұтас Ұйғыр қағанатының баламасы ретінде айтылады.

¹³ Мәтінде 别力跛力答 (Белиболида) деп транскрипциялап, одан соң «言妇所居山也» (бұл сөз қатын тұратын тау деген мағынада) деп түсіндірілген. Бұл таудың көне түрік тілінде қалай аталғанын мәтіндегі иероглифтердің оқылуына қарап межелу тым қиын. Дегенмен, ҚХР Үрімжі қаласының маңындағы Тянь-Шань тау жоталарының бір бөлігі күні бүгінге дейін «Қатын боғда тауы» деп аталып келеді.

¹⁴ Мәтінде бұл таудың атын 天哥里于答哈 (Тяньгэлиюйдаха) деп транскрипциялап, одан соң «言天灵山也» (бұл сөз тәңірдің киелі тауы деген мағынада) деп түсіндірілген. Мәтіндегі 天哥里 (тяньгэли) деген үш иероглифтің тәлгі деген сөздің транскрипциясы екені шүбәсіз. Әйткенмен, соңғы 于答哈 (Юйдаха) деген үш иероглифпен жасалған транскрипцияны қалпына келтіру қиыңдық туғызып келеді. Түркі руникаларында кездесетін киелі ötükānyīš/yīš па ötükānyīš/yīš туралы қытай деректемелері бұдан бұрын: 于都斤 (Юйдуцзинь) 度斤 (Дуцзинь), 都尉健 (Ду вэй цзянь), 于督斤 (Юйдуцзинь), 于督军 (Юйдуцзюнь), 尉督健 (Вэйдуцзянь), 乌德健 (Удэцзянь), 乌德健 (Удэцзянь), 乌罗德健 (Улодэцзянь), 郁都斤 (Юйдуцзинь) деген сияқты транскрипциялар жасап келді.

¹⁵ Мәтінде бұл таудың атын 胡力答哈 (Хулидаха) деп транскрипциялап, одан соң «言福山也» (бұл сөз «құтты тау» деген деген мағынада) деп түсіндірілген. Бұл тіркесті Құт тақ немесе Құл тақ деп қалпына келтіруге болады.

¹⁶ Мәтінде 福山 (Фушань) деп хатталған. Бұл «Бақ тауы» немесе «Құт тауы» деген мағынада. Бұл жерде жоғарыда аталған 胡力答哈 (Хулидаха) тауы айтылып отыр.

¹⁷ Мәтінде 交州 Цзяочжоу деп хатталған.

¹⁸ Хочжоу (火洲) — яғни Хожо.

¹⁹ Бешибали (别石八里) — яғни Бешбальқ Beš baïq. Бұл туралы 132-беттегі 59-түсіндірмеге қараңыз.

²⁰ Мәтінде 阿术河 деп хатталған.

²¹ Цзюцюань (酒泉) — Батыс Қытай жеріндегі байырғы аймақ. Орны қазіргі Ганьсу провинциясында. Қазір де ерте заманғы атымен Цзюцюань (酒泉) деп аталады.

²² Удунь (兀敦) — яғни Үддүн. Ұйғырлар бұл жерді Хотан деп атап келеді.

²³ «Юаньши» кітабының бұл тұсында 甲石哈 (Цзяшиха) деп хатталған. Бұл «Қашқар» сөзінің транскрипциясы саналады.

²⁴ Мәтінде 西蕃 деп хатталған. Тіркестегі бірінші иероглиф 西 «батыс» деген мағынада, ал екінші иероглиф 蕃 бірнеше түрлі мағынада қолданылады. Мәтінде бұл иероглиф этностық жақтан қытай емес ұлттар мен шетелдіктер деген мағынада, тұтас бір географиялық ұғым ретінде қолданылып отыр.

²⁵ Цидань (契丹) — яғни қарақытайлар.

²⁶ 1209 жыл.

²⁷ Шофаң (朔方) — яғни Моңғолия.

²⁸ Мәтінде бұл мансаптыларды 监国等官 деп жазған. Цзяньго (监国) мансабының негізгі міндеті өзі барған елді бақылау болды. Көне түріктер мұндай мансапты Түртүн (吐屯) деп атаған. Моңғол дәуірінің алды-артындағы заманда түркі тілдес халықтар оны «басқақ», деп моңғолдар «даруқаш» деп атаған. Жувейни кітабында: «Қарақытай Горханы оған өзінің Шаукем (shaukem) есімді Шахнасын (shahna) жіберді» дейді (қараңыз: Juvainy, 46-

бет). Мұндағы Шахна араб-парсы тілдерінде басқақ дегеннің баламасы. Әйткенмен, ол айтқан Шаукем адам атынан гөрі, басқақтың қытайша баламасы болған Сяоцзянь (小監) дегенге жуықтау келеді. Бұл жағын қытайлық деректемелер де растай алады. Мысалы, «高昌契氏家传» («Гаочанцишиц-зячуань») атты деректемеде қарақытайлардың ұйғырларға жіберген басқағы қытайша «小監» деп көрсетілген (қараңыз: «Гуйчжайвэньцзи»).

²⁹ Бұл жерде Баэршуаэртэ дэцзинь (Barchuq-Alt-Digin) айтылып отыр.

³⁰ «Юаньши» кітабының бұл жерінде Найман елінің билеушісі Таиан ханды 大阳可汗 (Даян кэхань), яғни «Даян қаған» деп жазған. Бұл біздің «ұлысы ұлы Найман мемлекетінің» ең жоғарғы билеушісі кезінде өзін «қаған» деп атаған деген пікірімізді растайды.

³¹ Мәтінде «是时帝征大阳可汗, 射其子脱脱杀之» («Осы кезде қаған Даян кэханьге жорық жасап, оның ұлы Тотоны атып өлтірді») делінген. Бұл жерде «Юаньши» елеулі қателік жіберген. Біріншіден, Найман Ұлысының билеушісі Таиан хан бұдан әлдеқашан бұрын, яғни Тышқан жылғы (1204 ж.) қыргында мерт болды. Бұл заманда ол кісі өмірде жоқ болатын. Екіншіден, Тото Таиан ханның ұлы емес. Наймандардың негізгі одақтастарының бірі болған меркіт елінің бегі. Қала берді мәтінде айтылып отырған соғыс Таиан ханға қарсы жасалған жоқ. 1208 жылдың қыс айында Таиан ханның ұлы Күшлік пен меркіт билеушісі Тоқто ағабекке қарсы жасалған болатын.

³² Мәтінде 火都 (Ходу) делінген. Рашид ад-дин еңбегінде Qūdū делінеді. Пеллио оның атын Qodou деп қалпына келтірген (қараңыз: Pelliot P., J A, 1920, I, 162.).

³³ Мәтінде 赤刺温 (Чилавэнь) деп жазылған. Рашид ад-дин кітабында бұл меркіт бекзадасының аты Джилаун делінеді. «Құпия шежіреде» Сілауун деп жазылған.

³⁴ Мәтінде 马札儿 (Мачжаэр) деп хатталған. Бұл адамның есімі туралы мұсылман деректемелерінде де осыған жуықтау келетін «Маджар» деген транскрипция жасалған.

³⁵ Мәтінде 秃薛干 (Тусюэгань) делінген. Рашид ад-дин еңбегінде Tūshe және Tūs (a) қап, «Құпия шежіреде» Tusaqa деп жазылған.

³⁶ Еэрдэши (也儿的石河) — яғни Ертіс өзені.

³⁷ Бұл жерде меркіт Тоқто ағабектің жоғарыда аты аталған төрт ұлы айтылып отыр.

³⁸ Мәтінде меркіттер мен ұйғырлардың бұл реткі соғысқан жерін қытайша 蟾河 (Чаньхэ) — яғни Чань өзені деп көрсеткен. Бұл туралы кешенді зерттеулер жасаған жапон ғалымы Абе Такео бұл өзенді қазіргі Үрімжі қаласының батыс жағындағы 昌吉河 (Чанцзи) өзені деп қарайды (қараңыз: Абе Такео, 24-бет). Қалай деген күнде де бұл өзен Бешбалық маңынан тым алыста болмауға тиісті.

³⁹ 1211 жыл.

⁴⁰ Целулянь өзені (怯绿连) — Келүрен//Керулен өзені.

⁴¹ Мәтінде 也立安敦 деп хатталған.

⁴² Жебе ноянның аты «Юаньшидің» осы жерінде — 只必那演 (Чжиби наян) деп жазылған.

⁴³ Мәтінде 罕勉力 (Ханьянъли) деп хатталған. Бұл Хан-Мелік деген сөздің транскрипциясы болуы мүмкін.

⁴⁴ Мәтіндегі 销潭 (Сяотань) — Сұлтан дегеннің қытайша транскрипциясы деуге болады. Бірақ қай сұлтан екені беймәлім.

⁴⁵ «Юаньши» кітабының бұл тұсында Нишапур қаласының аты 你沙卜里 (Нишабули) деп транскрипциялаған.

⁴⁶ Мәтінде 玉古伦赤的斤 деп хатталған.

**«Юаньши» 122-цзюань,
жеке тұлғалар өмірбаяны ІХ
«Хасананың өмірбаяны»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 3016-66.)**

«元史» 卷一百二十二, 列传第九
«哈散纳»
(中华书局点校本第3016页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Хасанна¹ — шыққан тегі цели тайпасы². Тайцзу заманында онымен бірге Ванханды бағындыру жорығына қатысып, еңбек сіңірген. [Қаған] Баньчжуни өзенінің³ суын бірге ішуге бұйырды және: «Бұл суды менімен бірге ішкен адамдар бұдан былай маған қызмет жасайды» деді. Кейін келе ол Аэрхунь қосындарын басқарды⁴. Одан кейін Тайцзумен бірге Сиюйге жорық жасап, Сюэ ми цзэ гань⁵, Бухуала⁶ қатарлы қалаларды бағындырды. Тайцзун заманына жеткенде, бұрынғысынша Аэрхунь қосындарын басқарып тұрды, әрі үш мың үйлік хуэйхуэй⁷ қолөнер шеберлерін басқарып Цяньмалиньде⁸ тұрды. Пинян⁹, Тайюань¹⁰ руларының¹¹ даруғашы міндетін атқарды. Қосымша әр елден келген қолөнер шеберлерін басқарды. Кейін келе науқастанып қайтыс болды.

Кейін оның міндетін баласы Негубай¹² атқарды. Ол Сяньцзунның¹³ Дяюйшаньге¹⁴ жасаған жорығына қатысып, соғыста ерекше ерлік көрсетті. Кейін ауырып дүние салды. Оның орнын баласы

Садэмиши¹⁵ басты. Садэмиши өлгеннен кейін, оның орнына баласы Мубала¹⁶ тағайындалды. Ол мыңбегілік міндет атқарды және Сиюйдағы қаған армиясының орынбасар, қолбасшылық міндетіне тағайындалды. Дадэнің бірінші¹⁷ жылы ол науқастанып, дүние салды. Оның орнына інісі Туманьда¹⁸ тағайындалды. Туманьда өлгеннен кейін орнына баласы Халачжан¹⁹ тағайындалды.

Түсіндірмелер

¹ Мәтінде оның аты 哈散纳 (Хасаньна) деп хатталған.

² Мәтіннің бұл жерінде керей этнонимі 怯烈亦 (Целеи) деп хатталған.

³ Мәтінде 班朱尼河 деп хатталған. Бұл туралы 91-беттегі 182-түсіндірмеге қараңыз.

⁴ 阿尔浑军 — Аэрхунь қосындары, бұл қосынды арғұн (арғын) тайпасынан құралған қосындар деп түсінуге болады. Бұл тайпаның аты осы дәуірге тән қытай деректемелерінде: 阿鲁浑 (Алухунь), 阿尔浑 (Аэрхунь), 阿鲁温 (Алувэнь), 阿刺温 (Алавэнь) т. б. болып бірнеше түрлі хатталады. Ғалымдар түрлі тарихи деректемелерге сүйене отырып, бұл тайпаны моңғол шапқыншылығына дейін Тараздан Баласағұнға дейінгі жерлерді мекен еткен, ислам дінін тұтынған түркі тайпасы деп қарайды (Чэнь Дэчжи 1997 (13)—286-б). М. Қашқари өз еңбегінде «Арғу: екі таудың арасы. Тараз (Талас) бен Баласағұн арасындағы шаһарларды «Арғу» дейді. Өйткені, ол жерлер екі тау арасында жатыр» деп жазады (қараңыз: М. Қашқари. 157-б). Ол тағы да Арғу деген түрік тайпасының атын да атайды (Бұл да сонда). Қытай ғалымы Чжоу Циншу (周清澍) бұл тайпаның атын «Арқұн» деп атап, бұл сөздің әуелгі мәнісі жабайы айғыр мен қолда үйретілген жылқыдан туған құлын деген сөз болып, ол будан, араласпа қан деген сөз деп түсіндіреді және бұл этнонимнің М. Қашқари кітабында, Тұрпан жазбаларында бар екенін ескертеді (Цай Мэйбяо, 1986. 257-б). Чжоу Циншу (周清澍) «Арқұн» сөзінің мағынасы туралы мұндай түсінікті М. Қашқари кітабынан алса керек (М. Қашқаридің бұл туралы мәліметтерін М. Қашқари — 138-беттен оқи аласыз). Қысқасы, мәтіннен біріншіден, аталмыш дәуірде Аэрхунь деген ел болғанын, екіншіден, моңғолдар олардың жерін жаулап алғаннан

кейін олардың адамдарынан арнаулы қосын жасақтап, оны «аэрхун қосыны» деп атағанын білеміз.

Аэрхун қосындары моңғол армиясының қатарында әуелі Хорезм қатарлы Орта Азия жерін жаулап алу жорықтарына қатынасып, ерекше жауынгерлігімен көзге түсті. Кейін моңғол қосындарының қытай жерін жаулап алу жорығы басталғаннан кейін, моңғолдармен бірге сол жаққа аттанды. Олардың бір бөлім өкілдерін Юань әулеті әскери және әкімшілік мансаптарға тағайындап, олар елдің саяси, әскери және мәдени өмірінде өз талантын танытты. Қытай жеріне барған аэрхун қосындарының ұрпақтары кейін келе қытайдағы мұсылман этнос хуэйхуэйлердің (дүңгендердің арғы ата-бабалары) құрамына енді. «Юаньши» кітабында Юань әулеті өміріндегі ерекше тұлға саналған аэрхун тайпасының өкілдерінен Чылитемуэр қатарлы адамдардың арнаулы өмірбаяны бар. Мысалы, «Юаньши», 142-цзюань, «Чылитемуэрдің өмірбаянында»: «Чылитемуэр — руы алу-вэнь (қытайша 阿鲁温 деп хатталған. Бұл да Аэрхун дегеннің тағы бір түрлі транскрипциясы. — Ж. О.). [Оның] арғы атасы кезінде соғыста еселі еңбектер сіңірген әрі Сиюйдегі (бұл жерде Сиюй деп аэрхундар қоныстанған Қазақстан мен Орта Азия жері айтылып отыр. — Ж. О.) аса ірі әулеттен шыққан» деп жазады (қараңыз: «Юаньши». 142-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны ХХІХ, «Чили-темуэр». «СХШЦ» нұсқасы, 3403-6.).

⁵ «Юаньши», 1-цзюань, Патшалар шежіресі І, «Тайцзу» баянында Самарқанд қаласы туралы 薛迷思干 (Сюэ ми сы гань) деген транскрипцияны кездестірген едік. Мәтіннің бұл тұсында оның 薛迷则干 (Сюэ ми цзэ гань) деген транскрипциясы берілген. Бұл да «Семізкент» деген түрік сөзінің қытайша транскрипциясы дегуге болады.

⁶ Бухуала (不花刺) — яғни Бұхара.

⁷ 回回人 (Хуэйхуэйжэнь) — Мұсылмандар. Аталмыш дәуірге тән қытай деректемелерінде бірінші рет Орта Азиядағы мұсылман елдерін, мұнда Хорезм шах мемлекетін 回回国 деп атағаны байқалады. Кейін келе осы аймақтың мұсылман тұрғындарын жалпылама беттік 回回人 (Хуэйхуэйжэнь) деп атай бастады. Уақыт өте келе бұл атау осы аймақтан қытай жеріне барған мұсылмандар мен олардың кейінгі ұрпақтарына қолданылатын болады. Сондықтан, мәтіндегі «Хуэйхуэй» дегенді мұсылмандар деп түсінуге тура к-

леді. Чэнь Дэчжи өз еңбегінде: «қарлықтар мен аэрхундар хуэй-хуэйлер тобына кірмегенмен, уақыт өте келе барлығы бір мұсылман болғандықтан, олармен құдандалы болып кетті» дейді (Чэнь Дэчжи 1997 (13)—286-б).

⁸ Мәтінде 荨麻林 деп хатталған. Бұл жер қазіргі Хэбэй провинциясындағы Чжанцзякоу қаласының батыс жағында, қазіргі аты 洗马林 (Сяньмалинь) деп аталады.

⁹ Қытайшасы 平阳 деп хатталады.

¹⁰ Қытайшасы 太原 деп хатталады.

¹¹ 路 — Юань дәуіріндегі жергілікті әкімшілік құрылым. Луды орталықтан арнаулы жіберген «даруқаш» басқарды. Юань мемлекеті аумағында жиыны 185 лу болды.

¹² Қытайша 捏古伯 деп хатталған.

¹³ Сяньцзун (宪宗) — яғни Мөңке хан.

¹⁴ Қытайша 钓鱼山 деп хатталады. Дяюйшаньның орны қазіргі ҚХР Сычуань провинциясындағы Хэчуань (合川) деген жердің шығыс жағында.

¹⁵ Қытайша оның аты 撒的迷失 деп хатталған. Оны Садырмыш деп қалпына келтіруге болады.

¹⁶ Мәтінде оның аты 木八刺 деп хатталған. Мүбарак деген мұсылманша есімнің қытайша транскрипциясы болуы мүмкін.

¹⁷ 1297 жыл.

¹⁸ Мәтінде оның аты 秃满答 деп хатталған. Мұны Тұмандад деп реконструкциялауға болады.

¹⁹ Мәтінде оның аты қытайша 哈刺章 деп хатталған. «Қарагян» деген сөздің қытайша транскрипциясы ретінде мәлім.

**«Юаньши», 124-цзюань,
жеке тұлғалар өмірбаяны XI
«Тататунаның өмірбаяны»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 3048–3049-бб.)**

«元史» 卷一百二十四 列传第十一

«塔塔统阿»

(中华书局点校本第3048至3049页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Тататуна¹ — [шыққан тегі] вэйу². Ол өте ақылды, асқан шешен кісі болған екен және өз елінің жазуын аса жетік меңгерген білгір адам болған деседі. Найманның Дянкэ-ханы³ оны абыз тұтып құрметтеп, өзінің алтын таңбасымен қазына, астық қамбасын сол кісінің басқаруына берген. Тайцзун батысқа жорық жасап, Найман мемлекетін жойған кезде, Тататуна таңбасын қойнына тығып алып, қашып бара жатқан жерінде тұтқындалады. Тайцзун оған: «Даянханның елі мен жері маған қарады. Мына таңбаның енді не керегі бар?» дейді. [Қағанның] бұл сауалына [Тататуна]: «Бұл менің міндетім, мен өлсем де оны аман сақтап, өз хан иеме табыс етуім керек!» дейді. Сонда Қаған: «Бұл нағыз адал адам екен!» дейді. Содан соң одан бұл таңбаның неге істегілетінін сұрайды. Ол: «Қазына мен қамбаның кіріс-шығысы, ұлықтарды тағайындау — осылардың барлығына қолданылады. Мұндай құжаттарға осы таңба басылғанда ғана сенімді болады» дейді. Қаған оған кешірім жасап, оны өз қасына қалдырады. Осы-

дан кейін жарияланған жарлық атаулыға таңба басылатын болады. Ал бұл міндет тағы соған [Тататунаға] тапсырылады. Енді бірде қаған одан: «Сіз өз еліңіздің жазуын жақсы білесіз ғой?» деп сұрайды. Тататуна өзінің жазуды жақсы білетінін айтады. Сонымен оған ханзадалар мен олардың балаларына вэйу жазуын үйретуді тапсырады.

Тайцзу таққа отырғаннан кейін, орданың таңбасы мен қазыналық кіріс-шығыс жұмыстарын басқару міндеті [Тататунаға] тапсырылады. Оның әйелі Ухэлишиді⁴ ханзада Халачаэрдың⁵ сүтанасы етіп белгілеп, оған көп сый-сыяпаттар жасайды. Тататуна өз балаларына: «Қағанымыз сендердің аналарыңа ханзаданы тәрбиелеу міндетін тапсырып, мол сыйлық жасап отыр, бұдан былай сендер не зат болса да ең алдымен ханзадаға беріңдер. Одан асқанын өздерің бөлісіңдер» деп ақыл айтады. Қаған бұл сөзді естігеннен кейін нояндарына «Тататуна менің оған сыйлаған сыйлықтарымды ең бірінші ханзадаға беріп отыр. Міне бұл оның шексіз адалдығын білдіреді» дейді. Содан соң оның осы адалдығы үшін еселеп сыйлықтар береді. [Кейін Тататуна] ауырып қайтыс болды. Чжиданың төртінші жылы⁶ оған Чжунфэндайфу⁷ атағы беріліп, Яньмэньцзюньгун⁸ деп құрметтелді.

Түсіндірмелер

¹ Мәтінде 塔塔统阿 (Тататуна) деп хатталған.

² Вэйу (畏兀) — яғни ұйғыр.

³ Мәтінде 大扬可汗 деп хатталған. «Юаньши» кітабының Найман билеушісі Таиан хан туралы тағы бір транскрипциясы. Бұл дерек наймандардың ең жоғарғы билеушісінің шынымен де «қаған» деп аталғанын тағы да еске салады.

⁴ Мәтінде 吾和利氏 (Ухэлиши) деп хатталған. Бұл оның өз аты не шыққан руының аты екені белгісіз.

⁵ Халачаэр (哈刺察儿) — яғни Қарачар, Үгедей ханның ұлы.

⁶ 1310 жыл.

⁷ Чжунфэндайфу (中奉大夫) — Юань дәуіріндегі мансап. Әдетте хан ордасында бітік жұмыстарымен айналысатын шенеуніктерге беріледі. Тататунаға бұл мансап ол өлгеннен кейін көп жылдардан кейін, оны құрметтеу негізінде берілген.

⁸ Яньмэньцзюньгун (雁门郡公) — Юань дәуіріндегі ең үлкен атақтардың бірі. Бұл атақ та ол өлгеннен кейін, көп жылдардан кейін берілген.

**«Юаньши», 128-цзюань,
жеке тұлғалар өмірбаяны XV
«Тутуханың өмірбаяны»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 3131–3138-бб.)**

«元史» 卷一百二十八 列传第十五

«土土哈»

(中华书局点校本第3131至3138页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Тутуха¹ — оның арғы ата-бабалары ерте кезде Упиннің² солтүстік жағындағы Шэлянь жазығындағы Аньдахань тауын мекен еткен ру еді³. Цюйчу⁴ кезінде бұл жерден көшіп солтүстік-батыс жақтағы Юйлибайли тауына⁵ ауып кеткен екен. Онда барғаннан кейін өз руының атын солай деп атаған⁶. Ал мемлекет атын Циньча⁷ деп атайды. Бұл ел Чжунгодан⁸ 30 мың ли шалғайда, жаздыгүні түн өте қысқа болады. Кеш бата салысымен қайтадан арайлап таң атады. Цюйчуден Сомона⁹, Сомонадан Инасы¹⁰ туады. Бұл кісілердің барлығы өз заманында циньча елінің хандары болады.

Тайцзу мелицзилерге¹¹ жорық жасаған кезде олардың билеушісі Ходу циньчалардың арасына қашып барды. Инасы оны жылы қабылдады. Тайцзу¹² араға елші салып: «Сен мен атқан жаралы бұғыны қайда жасырып отырсың, тезірек өзіме қайтарып бер, қай-

тармасаң өз обалың өзің!» деген сәлем жолдайды. Инасы келген елшіден: «Қаршығадан қашып, бұтаға қорғалаған торғай да аман қалады. Мен бұта құрлы жоқпын ба?»¹³ деп жауап қайтарады. Сонымен, Тайцзу оған жорық жасауды бұйырады¹⁴. Бұл кезде Инасы қартайып, елінің тыныштығы кетіп, елде түрлі зобалаңдар туындай бастаған еді. Кейін Инасының ұлы Хулусуман¹⁵ Тайцзунге¹⁶ елші жіберіп, бағыныштылық танытады. Ал, Сяньцзун¹⁷ қол бастап жорық жасап, олардың жеріне келген кезде Хулусуманның ұлы Бандуча¹⁸, елін бастап келіп оған бағынады. Ол қосынмен бірге Майцесыға¹⁹ жасалған жорықта біздің қосындармен бірге аттанып, осы жолғы шайқаста еселі еңбек көрсетеді. Ол тағы Шицзумен²⁰ бірге цинчаның жүз сан жауынгерін бастап, Дали²¹, Сун мемлекеттерін бағындыру жолындағы жорықтарда батырлығымен танылды. Қағанның қасында күтушілік қызметтерді, соның ішінде жылқы бағып, қымыз ашыту міндетін атқарып, өте сапалы қымыз әзірлеп, ордаға жеткізіп тұрды. Оның ашытқан қымызының түсі бөлекше, әрі дәмді болғандықтан, «қара қымыз»²² деген атпен әйгілі болды. Сондықтан, оның қол астындағы адамдар «Халачи»²³ деп аталып кетті.

Тутуха Бандучаның ұлы еді. Чжунтунның бірінші жылы²⁴, әкелі-балалы екеуі Шицзумен бірге солтүстікке жорыққа аттанып, осы жолғы соғыста көрсеткен еңбегі үшін марапатталды. Ал, Бандуча өлгеннен кейін ол әкесінің орнын басып, қосында қызмет атқарады.

Қайду²⁵ бұлғағы тұсында²⁶ Шицзу тұтас елдің амандығы үшін ханзада Бэйпинванға²⁷ барлық ханзадаларды басқартып жорыққа аттандырады. Чжюаньнің 14-жылы²⁸ Тотому²⁹, Шилецзи³⁰ қатарлылар бүлік шығарып, сол маңдағы тайпалардың шырқын бұзып, оларды барымталай бастады. Олар ата-баба мұрасы болған үлкен орданы тартып алып кетеді. Тутуха әскер бастап, оларға қарсы жорыққа аттанып, олардың қол бастаушысы Тоэрчияньды³¹ Налань була³² деген жерде жеңіп, барымтаға алынған елді түгелдей қайтарып алды. Осыдан кейін, Инчандық тайпаның атаманы Чжиэрватай³³ бүлік шығарды. Тотому да өз қосындарын бастап барып бүлікшілердің қатарына қосылады. Олар жорық үстінде Тутухаға кезігіп қалады. Екі жақ бірден соғысқа кіріседі. Соғыс бастала салысымен олардың он шақты қолбасшысы қолды болады. Нәтижесінде Тотому өз әскерін бастап шегіне бастайды. Чжиэр-

ватайдың қолы осы жолғы шайқаста біржолата жойылады. Ол Тотоуму қатарлыларды Туула өзенінің³⁴ бойына дейін қуып барып, онда үш күн еру болып аттың басын кері қарай бұрады. Кейін оларды Вохуань өзенінің³⁵ бойында тағы бір мәрте жеңіп, өткен жолы тартып әкеткен атадан қалған ұлы орданы олардың қолынан қайта тартып алды. Сонымен бірге олардың соңынан ерген ел-жұртты түгел қайтарып алып, оларды Бэйпин³⁶ маңына көшіріп апарып қондырады.

15-жылы³⁷ қалың қол солтүстікке жорыққа аттандырылған кезде, [Тутухаға] циньчалардың мың сан атты қосынын бастап жорыққа аттану бұйырылады. Ол Шилецзиді Цзиньшань³⁸ тауынан асыра қуып, Чжахутай³⁹ қатарлыларды тұтқындап алып келеді. Одан кейін Куанчжэдай⁴⁰ қатарлы бүлікшілерді жеңді. Ол небір жанкешті ұрыстар жасап, қой, жылқы сияқты қыруар мал-мүлікті олжаға алды. Ордаға оралғаннан кейін қаған оны қасына айырым шақырып алып, оның жасаған еселі еңбегіне жоғары баға берді. Алтын, күмістен жасалған шарап құятын ыдыстар, жүз лиян күміс, тоғыз алтын теңге берді және әр жыл сайын қонақасы беріп, орда киімімен қамдап тұратын болып келісті. Қосымша тағы бір ақсұңқарды сыйға тартты және осы жолғы жорықта бүлікшілердің қолынан қайта тартып алған ұлы орданы оның өзіне сыйға тарту етті. Сонымен бірге оған: «Ата-бабадан қалған қасиетті орда жай уәзірлерге берілуге тиісті емес. Менің бұл орданы бұл кісіге беру себебім, оның ұлы орданы дұшпанның қолынан тартып алған еңбегі үшін сыйлап отырмын» деді. Және «Алдағы жерде циньчалардың жан-жаққа шашылып жүрген елін және ханзадалардың жеке иелігіндегі аймақтарға қарасты болып бытырап кеткен елінің басын түгелдей бір жерге қосып, олардың барлығы Тутуханың басқаруында болатын болсын. Олардың әрбір отбасына 2000 гуан ақша⁴¹ таратылып, жыл сайын астық пен мата беріліп тұрсын. Олардың ішінен батыр жігіттерді іріктеп алып, қосындарға қабылдасын» деген жарлық шығарды.

Қайду Цзиньшань тауына қол бастап жорық жасады. [Тутуха] Дацзянцзюнь Доэрдохуаймен⁴² бірлікте алдыңғы қорғаныс шебіне аттанды. 24-жылы⁴³ ханзада Цзунвань Найянь⁴⁴ бүлік бастады. [Тутуха] оның Ебугань⁴⁵, Шэнлаха⁴⁶ қатарлыларға астыртын тіл біріктіруге жіберген елшісін ұстап алып, олардың жоспарын біліп

алды. Осы кезде Шэнлаха екі қолбасшыны қонаққа шақырады. Доэрдахуай қонаққа барады. Ал Тутуха болса, олардың қас-тандығын сезіп, қонаққа бармай қояды. Сонымен, Шэнлаханың ойлағаны іске аспай қалады. Көп өтпей Шэнлаханы шығыс жол арқылы ұлы хан ордасына келсін деген жарлық түседі. Тутуха Бэй-аньванға⁴⁷: «Оның иеліктері шығыста жатыр, бұл дегеніңіз арыс-танды орманға ертіп кіргенмен бірдей емес пе?» дейді. Сонымен оған хан ордасына батыс жол арқылы баруға бұйырады. Осыдан кейін Ебугань бүлік шығарды деген хабар таралады. Қолбасшылар бұл хабарды алдымен хан ордасына хабарлап, одан кейін жорық жасауды ұсынады. Тутуха «Суыт жорық жасау керек, егер олар шынымен де бүлік шығарған болса, онда біз олардың ойламаған жерінен шығып, оларды тізе бүктіреміз. Жағдай керісінше болғанда олармен келісімге келіп, кері қайтып кетеміз» дейді. Ол осы күні жорықты бастап, күн-түн демей суыт шеру тартып жеті күн дегенде Туула өзенінен өтіп, Боце тауында⁴⁸ соғысып, оларды ойсырата жеңеді. Ебугань жалғыз өзі зорға қашып құтылады. Осы тұста Шицзу өзі қол бастап, Найяньге қарсы жорыққа аттанған еді. Ол бұл хабарды естіп, Тутухаға олардың барлық қосындарын бастап, өзенді бойлап жолға шықсын деп бұйрық берді. Олар жолда бүлікші ханзада Етегәнің⁴⁹ бір түмен қолымен кездесіп, оларға сілейте соққы беріп, қыруар жылқы олжалады. Және тағы бір бүлікші ақсүйек Хаэрлуды⁵⁰ қолға түсіріп, оны ордаға тапсырып берді. Олар оны өлімге үкім етті. Бүлік болған аймақтарда тұратын циньчалар мен канлилердің⁵¹ арасындағы өз еркімен келіп тізе бүккендерін түгелімен Тутуханың басқаруына береді. Сонымен бірге Халалу түмендігі⁵² құралды және осыған дейінгі уақытта Аньсидегі⁵³ ханзадалардың қарамағында әр жерде бытырап жүрген циньчаларды жинап, осылардың барлығын оның басқаруына беруді бұйырды.

Осы кезде қаған өз немересі Чэнцзунды⁵⁴ қалың қолмен сол-түстікке жорыққа жібереді әрі Тутухаға онымен бірге жорыққа аттануды бұйырды. Олар Найяньның қалдық күштерін Халавэнь тауына дейін қуып барып, бүлікші ақсүйек Утахайды⁵⁵ өлтіріп, оның жақтастарын түгел тізе бүктірді. 25-жылы⁵⁶ ақсүйек Ечжили⁵⁷ бүлікші ақсүйек Холухасунның⁵⁸ шабуылдарына тап болғандығы туралы ордаға шұғыл хабар келіп түседі. Сонымен, хан немересі тағы

да қалың қолмен көмекке қосын аттандырады. Олар Улухуэйді⁵⁹ жеңіп, Халавэнь тауына барып, Гюйле өзенінен⁶⁰ түнделетіп өтіп, бүлікші ақсүйек Хаданьді⁶¹ жеңіп, Ляоцзо⁶² жеріне қарасты рутайпаларды түгел бағындырып, ол жерден Дунлуваньхуфуын⁶³ құрды. Шицзу оның осынау ұшан-теңіз еңбегін ескеріп, Ечжилдің әйелінің сіңілісі Талуңды⁶⁴ әйелдікке берді.

26-жылы⁶⁵ қағанның немересі Цзиньванмен⁶⁶ бірлікте Қайдуға қарсы жорыққа аттанды. Олар Ханхай тауында⁶⁷ шеп құрып қақтығысқа түсті. Жау тау қойнауларының күз-қияларына бекініп алғандықтан, әр бағыттағы қолдардың барлығы жеңіле бастайды. Тек Тутуханың басқаруындағы қол атойлап шепке аттанып, Цзиньванды қауіптен құтқарып шығады. Ең мықты әскери бөлімшелерді ұйымдастыра отырып, арттан өкшелей құған қуғыншылардың алдын бөгейді. Сонымен, қарақшылар бұдан әрі жылжуға жүрексінеді. Күзгі 7-айда қаған өзі аттанып солтүстік шекараны қарап, оны қасына шақырып алады да, оған: «Кезінде Тайцзу мен оның нояндары қиындыққа тап болып, Баншу өзенінің⁶⁸ суын ішіп сертескен еді. Бүгінгі мынау оқиға да бұрынғылар бастан кешкен сол бір оқиғамен бірдей болып отыр. Осының бәрі сіздің еселі еңбегіңіздің нәтижесі» дейді. Ордаға қайтып барғаннан кейін, қаған нояндардың басын қосып аста-төк қонақасы береді. Қонақасы үстінде Тутухаға: «Шофан жақтан келгендердің айтуынша, Қайду Ханхай соғысында егер олардың қолбасшыларының барлығы Тутуха сияқты болғанда, мен тып-типыл болатын едім деп жүріпті» деп оның осынау соғыстағы ерлігін тағы бір рет мадақтайды. Сыйлық таратқан кезде қаған сыйлықты ең алдымен циньча жауынгерлеріне таратпақшы болады. Тутуха: «Сыйлық таратуда жол-жосын бойынша сыйлық ең бірінші мэнгу қолбасшыларына таратылу керек» дейді. Қаған оған «Тартынбаңыз! Мэнгулардың дәрежесі сіздерден жоғары болғанымен, олардың соғыстағы көрсеткен еңбегі сіздерден жоғары емес шығар?»⁶⁹ дейді. Сөйтіп, оның қолбасшыларына қымбат сыйлықтар сыйлап, марапаттайды.

28-жылы⁷⁰ Тутуха қағанға: «Халачи қосындарының саны бір түменге толды, енді соғыстарға аттануға болады» деген өтініш білдіреді. Сонымен оған інжуленген бөрік, інжуленген тон, алтын кісе, ақық белбеу және ақсұңқар тарту етілді. Оның қол астындағыларға арнап мамық тон және неше түмен орам мата берілді. Сонымен

ол Халачи түмендігімен солтүстікке беттеп барып, Ханьтахайда⁷¹ аң аулап саят құрды. Бұл хабарды естігенде шекара аймағындағы қарақшылардың барлығы бойын аулаққа салып, шекарадан шегіне бастады.

29-жылы күзде⁷² Цзиньшань тауына жорық жасап барып, ондағы Қайдудың 3000 түгіннен астам елін қайтадан көшіріп Хэлиньге⁷³ алып келді. Артынша Цилицзисылерге⁷⁴ жорық жасау туралы бұйрық алды. 30-жылы⁷⁵ көктемде Цянь өзенінің⁷⁶ жағасына, ақ қар көк мұзда неше күн бойы жорықта жүріп, ақыры олардың жеріне жетіп, бес тайпа елін түгел бағындырып, әскерін сонда орналастырып, сол аймақты сақтап тұрды. Хайду Цилицзисылерді бағындырып алыпты деген хабарды естіп, әскер аттандырып Чянь өзенінің жағасына келгенде, олармен тағы бір мәрте соғысып жеңіп, оның Болоча⁷⁷ деген қолбасшысын қолға түсірді.

31-жылы⁷⁸ Чэнцзун таққа отырғаннан кейін, оны шекара қорғанысы істеріне жауапты етіп тағайындады және оған астанаға арнайы келіп қағанға кездесіп, сәлем беру рәсімін атқармай-ақ қоюды бұйырды. Сонымен бірге елшілер жіберіп, оның атына арнаулы сый-сыяпаттар жіберді.

Дадэнің бірінші жылы⁷⁹ екінші айда, 61 жасында дүниеден өтті.

Түсіндірмелер

¹ Мәтінде 土土哈 (Тутуха) деп хатталған. Хань Жулинь «Юаньши» кітабы жасаған 土土哈 (Тутуха) деген транскрипцияны Tūtāq (Тұтақ) деп реконструкциялаған (қараңыз: Хань Жулинь 1982, 76-бет). 土土哈 (Тутуха) деген транскрипцияны «Тұтқа» деп реконструкциялауға да болады. Қатысты деректемелерге негізделгенде Тутуха 1237 жылы туылып, 1297 жылы дүниеден өткен.

² Мәтінде 武平 деп хатталған. Ғалымдар бұл жерді Қытайдың солтүстік-шығыс аумағында деп қарайды. Чэнь Дэчжи «Ляоши», «Циданьгочжи» сияқты хроникалық еңбектерге сілтеме жасай отырып, Упиннің (武平) Ляо әулеті заманында 武安 (Уань) деп аталып келгенін, кейін келе Цзинь әулеті заманында, яғни 1167 жылы Упин (武平) деп өзгертілгенін дәлелдейді (қараңыз: Чэнь Дэчжи 1997 (14) – 320-бет.).

³ Мәтінде 折连川按达罕山部族 (Шэляньчуань Аньдаханьшан буцзу) деп хатталған. Хань Жулинь, Чэнь Дэчжи сияқты ғалымдар мәтіндегі Шэляньчуань (折连川) «Юаньши» кітабының басқа тарауларында кездесетін 折连怯儿

(Шэляньцзеэр), 折连怯耶儿 (Шэляньцзеэр) және 折连怯呆儿 (Шэляньцзеэ-дайэр) деп түрліше транскрипцияланған жер деп қарап, бұлардың барлығы «бөкен жазығы» деген мағынадағы түркі-моңғол тіліндегі «Jeren ke'eg» топонимінің әрқилы транскрипциясы деп қарайды (қараңыз: Хань Жулинь 1982, 75-бет; Чэнь Дэчжи 1997 (14) — 320-бет). Әйткенмен, мәтіндегі тіркестің қалған бөлігі «Аньдахань тауы» («按答罕山») туралы ештеңе айтпаған. Олар одан әрі баяуыт руының қыпшақтар мен қаңлылардың тайпалық құрамында болудан тыс моңғолдар арасында да болуына қарап, бұлардың барлығы «моңғол баяуыттарынан» тараған деген пікір ұсынады («Қыпшақ, қаңлы, моңғол баяуыттары», қараңыз: Хань Жулинь 1982, 75-86-беттер). Моңғол шежірелері баяуыттарды некүз бен қияттан тараған дарлекин моңғолдарынан тарқатады. Чэнь Дэчжи осыны ескере отырып, баяуыттарды Ергүнеқұннан ертеректе шығып, оңтүстіктегі си тайпаларының жеріне (түріктер си (奚) тайпаларын тат немесе татабы деп атады. — Ж. О.) қоныстанған моңғол тайпасына жатқызады (қараңыз: Чэнь Дэчжи 1997 (14) — 320-бет). (Қыпшақтардың бұл тобы бұрынғы кезде Жәхәнің орта бөлігіндегі жерлерді қоныстанған. Арғы тегі моңғол тайпасы еді, кейін келе солтүстік-батыс тарапқа қоныс аударып, сол жаққа орнығып қоныстанып қалғандықтан, өз атын қыпшақ деп өзгертіп, халқы түріктен бастайды (қараңыз: Хань Жулинь 1982, 75-бет; Ту Цзи — 1060-бет).

⁴ 曲出 (Цюйчу). Қытай ғалымдары Тутуханың аталарының атының бір-сыпыра деректемелерде 曲年 (Цюйнянь) деп жазылуына негізделе отырып, оның атының 曲出 (Цюйчу) екеніне күмән келтіреді. Сөйтіп олар оның аты 曲年 (Цюйнянь) болу керек деген болжамдар айтқан (қараңыз: «Юаньши», 128-цзюань, X т., 3140-бет). Біз мәтіндегі 曲出 (Цюйчу) деген транскрипцияны «Күчу» деп қалпына келтіргіміз келеді.

⁵ Мәтінде 玉里伯里山 (Юйлибайлишань) деп хатталған. Бұл таудың атын алғаш рет Пеллио Yür-beli (Үйрбелі) деп дәлелдеген (Pelliot P., 'À propos des Comans', JA, 1920, I.). Юйлибайли тауының орны туралы Хань Жулинь «句容君王世绩碑» («Цзюйжуньцзюньваньшицизбэй»), «句容君王纪绩碑» («Цзюйжуньцзюньваньшицизбэй») сияқты түпнұсқаларда сақталған деректерге сүйеніп, Үйрбелі тауы Еділ мен Жайықтың арасында деп дәлелдеген еді (қараңыз: Хань Жулинь 1982, 75, 76-бет). Қытай деректемелерінде бұл топонимнің әртүрлі транскрипциясы бар. «Юаньшидің» 134-цзюаньында «Юйэрбайли» (玉耳伯里), 124-цзюань «Мангэ Саэрдің өмірбаянында» 稔儿别里 «Вэньэрбайли», «Шицизбэй» (世绩碑) атты еңбекте «Юйлибайли» (玉黎伯里), «Юйлюйбайлигуншэндаобэймин» («玉吕伯里公神道碑名») атты еңбекте «Юйлюйбайли» (玉吕伯里) болып транскрипцияланған. Бұларға алғашқылардың бірі болып реконструкция жасаушы Пеллио «бұл жердің бұрынғы аты Yürbeli деп аталса керек» деді (Пеллио 1920, 30-бет). К. Д'Оссон қыпшақтардың он бір руының бірін Elberli деп жазған. Қытай ғалымы Фэн Чэнцзюн «Юйлибайли» осы Elberli руына қатысты деп қарайды (К. Д'Оссон 2004, 149-бет). Юйлибайли тауы туралы ең бірінші болып пікір білдіргендердің бірі Ту Цзи болды. Ол: Юйлибайли деген бүгінгі Кас-

пийдің солтүстігіндегі Орал тауы деді (Ту Цзи, 154-цзюань, «Ру-тайпалар көрсеткіші», Қыпшақтар. 1060-бет). Хань Жулинь «Еділ мен Жайықтың арасындағы бұл тау биік емес, осы екі өзеннің теңізге құяр тұсындағы адырлар. Оны екі өзеннің жоғарғы бойындағы Орал жақтан іздеудің қажеті шамалы дейді (қараңыз: Хань Жулинь 1982, 76-бет).

⁶ Біз «因以为氏» деген сөзді осылай деп, яғни Юйлибайли (Үрбелі// Елбөрілі) деп атады деп түсіндік.

⁷ Циньча (钦察) — яғни қыпшақ.

⁸ Чжунго (中国) — яғни Қытай. Бұл жерде Орталық Қытай аймақтары айтылып отыр.

⁹ Мәтінде 唃廝囉 (Сомона) деп хатталған.

¹⁰ Мәтінде 亦纳思 (Инасы) деп хатталған.

¹¹ Мелици (蔑里乞) — яғни меркіттер. Бұл жерде қыпшақтарға қашып барған Тоқтоаға бектің Қоду қатарлы ұлдары мен олардың бастауындағы меркіттер айтылып отыр.

¹² (Тайцзу) 太祖 — яғни Шыңғыс хан.

¹³ Мәтінде: «逃鹵之雀，从薄独能生之。吾顾不如草木耶?» деп жазылған. Бұл сөзді тәржімелегенде қазақ тіліндегі «бұта да торғайға пана болады» деген мәтел сөзді қайталайтын «Қаршығадан қашып, бұтаға қорғалаған торғай да аман қалады, мен бұта құрлы жоқпын ба?» деген сөз шығады. Дәл осындай тұрақты тіркестегі сөз «Құпия шежіреде» де бар.

¹⁴ Шын мәнінде бұл жолы Шыңғыс хан Инасыға қарсы арнаулы жорық ұйымдастырған жоқ. Инасы бастауындағы қыпшақтарға жасалған жорық кейінгі уақытта болуға тиісті. Мәтінде осы оқиғаға байланысты «Сонымен, Тайцзу оған жорық жасауды бұйырады» делінген. Шыңғыс хан осы жолы қыпшақтарға жаза жорығын жасады деген дерек осыдан басқа еш жерде кездеспейді. Қыпшақтарды жаулап алу кейін моңғолдардың «батысқа жорығы» кезінде болып, кейін «ханзадалар жорығы» кезінде жалғасты, бірақ бұл жорықтардың жоғарыдағы оқиғаларға қатысы жоқ еді. «Бұл кезде Инасы картайып, елінің тыныштығы кетіп, елде түрлі зобалаңдар туындай бастаған еді. Инасының ұлы Хулусуман Тайцзунге (Үгедейге) елші жіберіп бағыныштылық танытады. Дәл осы мезетте қол бастап, жорықта жүрген Сянцзун (Мөңке) жорық жасап олардың жеріне енген тұста Хулусуманның ұлы Бандуча өз елін бастап оған бағына келеді» (қараңыз: «Шицжибэй» «世绩碑»). Бұл туралы қараңыз: Хань Жулинь 1982, 77-б.). Ескере кетер болсақ, бұл оқиға тауық жылы, яғни 1237 жылы болған. Демек, бұл жердегі Шыңғыс ханның Инасыға жорық жасауды бұйырғаны туралы мәлімет жалған деуге тура келеді.

¹⁵ Мәтінде 忽鲁速蛮 (Хулусуман) деп транскрипцияланған.

¹⁶ Мәтінде 太 (祖) [宗] деп хатталған. Себебі, «Юаньши» кітабының «ЧХШЦ» нұсқасы жасалудан бұрынғы түрлі көне нұсқаларында 太祖 (Тайцзу — яғни Шыңғыс хан) деп хатталып келген, кейін келе «ЧХШЦ» нұсқасының мәтінтанушылары түпнұсқадағы Тайцзу (太祖) дегенді 太宗 (Тайцзун — яғни Өгедей хан) деп өзгерткен (қараңыз: «Юаньши» — 3140-б.).

¹⁷ Сянцзун 宪宗 — яғни Мөңке хан.

¹⁸ Мәтінде 班都察 (Бандуча) деп жазылған.

¹⁹ Мәтінде 麦怛斯 (Майцесы) деп транскрипцияланған. Бұл — тарихта «Микесс» аталған қала. Оның аты Рашид ад-дин кітабында «Мангасс» делінген. «Юаньши» кітабында бұл туралы транскрипцияда бірізділік жоқ. Мысалы, «Юаньши», 122-цзюань, «Сили линбудың өмірбаянында» 灭怛思 (Мехусы) деп, ал «Юаньши», 132-цзюань, «Батуэрдің өмірбаянында»: 篋怛思 (Мецесы) деп транскрипцияланған.

²⁰ Шицзу (世祖) — яғни Құбылай хан.

²¹ Далиго (大理国) — Қазіргі КХР-дың оңтүстік-батысындағы Юньнань провинциясы аумағында. 937–1235 жылдар аралығында этностық байцзулар құрған мемлекет. Мұсылман және батыс әдебиеттерінде бұл елді Қараджан деп келген. Бұл атаудың қытайлық деректемелерде 哈刺章 (Халачжан), 哈喇章 (Халачжан), 阿刺章 (Алачжан) деген бірнеше түрлі транскрипциясы бар. Мұнда 哈刺 (хала) деген түркі-моңғол тілдеріндегі «қара» деген сөздің баламасы. Ал 章 (чжан) туралы талас бар. Негізінде бұл осы аймақтың көнеден келе жатқан аты делінеді.

²² Мәтінде 黑马乳 деп хатталған. Бұл сөзбе-сөз аударғанда «қара түсті жылқы сүті» болып шығады. Біз бұны саумал емес, қымыз екенін ескеріп «қара қымыз» деп аудардық.

²³ Мәтінде 哈刺赤 (Халачи) деп хатталады. Бұл сол кездегі Qarachi деген сөздің қытай тіліндегі транскрипциясы еді. Тұтас Юань әулеті заманында қыпшақтардан құралған «халачилер» (Qarachi) қауымы мыңдықтар мен жүздіктерге бөлініп, арнаулы түрде бие сауып қымыз ашытумен айналысып келді. Кейін келе қыпшақтардың бұл тобы «Qarachi» деген атпен моңғолдарға сіңе бастады. Уақыт өте келе, Мин әулеті дәуіріндегі деректемелерде олардың аты моңғол тайпаларының бірі ретінде 哈刺唵 (Халачэнь), 哈刺真 (Халачжэнь), 哈刺慎 (Халашэнь), 哈刺庆 (Халацин), 哈刺沁 (Халацинь) деген аттармен Ордас өлкесінде әйгілі болды. «Сиюйтучжи» кітабы бойынша жоңғарларға қарасты 12 отоқтың бірі 哈喇沁 (Халацинь) делінеді. Бұларды да сол баяғы Бандуча бастаған қыпшақтардың ұрпағы деуге болады.

²⁴ 1260 жыл.

²⁵ Хайду (海都) — яғни Қайду. Үгедей ханның Қашін деген ұлының баласы. Қашін 1257 жылы туылып, 1308 жылы өмірден өткен.

²⁶ Хайду бұлғағы — Қайду мен Құбылай арасындағы тақ таласынан туындаған соғыс. Ұлы хан тағына Мөңке отырғаннан кейін Үгедей ұрпақтары биліктен шеттетіле бастаған еді. Осы орайда Мөңке хан Қайдуды Қойлық қаласы өңіріне көшіріп жіберген. Кейін Құбылай мен Арықбөке арасындағы жанжалда ол Арықбөкені қолдаған. Арықбөке жеңілгеннен кейін ол Үгедей әулетінен тараған ұрпақтар хан болу керек дегенді желеу етіп, өзін ұлы хан деп жариялаудың қамына кіріседі. 1269 жылы Бала қатарлы Шағатай ұрпақтары мен Жошы ұрпақтарының басын қосып, Талас өзенінің бойында құрылтай өткізіп, одақ құрып, одаққа өзі басшылық ететін болды. Сөйтіп, Ұлы хан Құбылаймен және Ілхан хандығының ханы Абағамен күресті. Оның

ең негізгі одақтасы болған Бала өлгеннен кейін, оның орнына Баланың ұлы Дуваны Шағатай хандығының ханы етіп сайлап, онымен одақтаса отырып, солтүстікте Енесей бойындағы қырғыздар қоныстанған аймақтар мен Алтай тауларынан бастап, оңтүстік тарапта Ұйғыр уәлаятына дейін, одан әрі Хотан өңіріне дейінгі жердегі бұрыннан Құбылай ханға қарасты делінетін аймақтарды алу жолында түрлі жорықтар ұйымдастырды. 1301 жылы Дувамен (Du-wa//Du-a) бірге Алтай тауынан асып, оңтүстікке жорыққа аттанып бара жатқан жолда Камала мен Хайшанк бастауындағы Құбылай қосындарының соққысына ұшырап, ауыр жарақат алады. Артынан жорық үстінде қаза болады. Ол өлгеннен кейін әкесінің тағына оның ұлы Чабар (Sabar) мұрагерлік етеді. Қайду бұлғағы Шыңғыс хан ұрпақтары құрған ұлыстар арасындағы тәуелділікті әлсіретіп, ұлыстардың өз алдына дербес ел ретінде дамуын жеделдете түскен маңызды тарихи оқиға болды.

²⁷ Бэйпинван (北平王) — моңғолдың Юань әулеті заманында ханзадаларға берілетін атақ. Тұңғыш Бэйпинван атағы 1266 жылы Құбылай қағанның төртінші ұлы Номуганға берілді. Бұл жолғы жорықты сол Номуган басқарған. Номуганға көмекші етіп Мухулай ұрпағы Хантомды жіберген.

²⁸ 1277 жыл.

²⁹ Мәтінде 脱脱木 деп хатталған. Деректемелерде оның аты 脱脱木儿 (Тотомуэр), 脱铁木儿 (Тотемуэр), 脱黑铁木儿 (Тохэйтемуэр) деп те транскрипцияланған. Бұлардың барлығы — Тоқтемір деген есімнің қытайша әртүрлі транскрипциялары. Тоқтемір Төле ұрпағы, Сүйгудудың ұлы. 1271 жылы Номуганның бастауымен Қайду бүлігінен қорғану үшін Алмалыққа аттанған. Онымен бірге жорыққа аттанғандардың арасында Мөңке ханның төртінші ұлы Шіреги де болған еді. Ол 1276 жылы Тоқтемірдің бастауымен болған бүлікке атсалысты.

³⁰ Мәтінде 失烈吉 (Силецжи) деп хатталған. Шіреги дегеннің транскрипциясы. Деректемелерде Шіреги туралы 习列吉 (Силецжи), 昔列吉 (Силецжи) деген транскрипциялар да бар. Шіреги — Мөңке ханның төртінші ұлы. Ол 1267 жылы Қайду бастаған бұлғақтан сақтану мақсатында Алмалыққа жіберілді. 1276 жылы Тоқтемірмен бірге бүлік шығарды. Олар оны өздеріне хан көтерді. Келесі жылы Қарақорымға басып кіріп, онда Юань қосындарынан жеңіліп қалып, батыс тарапқа қарай беттеді. Осы кезде ханзадалар арасында алауыздықтар орын алып, Тоқтемір оның орнына Төленің немересі Салиманды хан сайлады. Тоқтемір өлгеннен кейін қақтығыстар Салиман мен Шіреги арасында жалғаса түсті. Кейін келе қолды болып, Оңтүстік Қытай жеріне жер аударылып, сонда ауырып өлді.

³¹ Мәтінде бұл адамның аты 脱儿赤颜 деп хатталған.

³² Мәтінде бұл жердің аты 纳兰不刺 (Налань Була — Нарын бұлақ?) деп хатталған. Қазіргі орны белгісіз.

³³ Мәтінде 应昌部族只儿瓦台 (Инчан буцзу Чжиэрватай) деп хатталған. Чжиэрватай — Инчандық қоңырат тайпасынан шыққан қағанның күйеу баласы Волочәннің туған інісі.

³⁴ Туула (秃兀刺) — Тола (Тоула//Туула) өзені.

³⁵ Вохуань (斡欢河) — яғни Орхон өзені.

³⁶ Қытайшасы 北平 деп хатталады.

³⁷ 1278 жыл.

³⁸ Цзиньшань 金山 — яғни Алтай тауы.

³⁹ Мәтінде 扎忽台 деп хатталған.

⁴⁰ Куанчжэгэ (宽折哥) — яғни Қоншэгэ.

⁴¹ Мәтінде Чао (钞) деп жазылады. Мұндай қағаз ақшаны қытайлар өз заманында 交钞 (Цзяочао) деп те атады. Ол кездегі қағаз ақшаның бірлігі — 贯 (гуань) деп аталды. Қағаз ақша ең бірінші рет Қытайдың Сун, Цзинь дәуірлерінде жарық көрді. Юань дәуіріне жеткенде қағаз ақша елдің күнделікті өмірінде көп қолданылды. Бұл сөз кезінде парсы деректемелерінде «Chānk» деп те транскрипцияланған (қараңыз: Чжан Силан 1978, III т., 201-бет).

⁴² Дацзянцзюнь Доэрдохуай (大将军朵儿朵怀) — яғни Дұрдақа.

⁴³ 1287 жыл.

⁴⁴ Цзунвань Найянь (宗王乃颜) — Тэмугэ Отчигиннің шөпшегі. Олардың әулеті осыған дейін арғы аталары Тэмугэ Отчигиннің Қараун тауындағы (қазіргі Үлкен Хингян тауының батысы мен шығысы және Ляодунның көп жері) иелігінің заңды мұрагері болып келген. Ол 1287 жылы моңғолдардың басқа да ақсүйектерімен біріге осы аймақта Құбылай билігіне қарсы бүлік шығарған еді. Нәтижесінде, Құбылай қосындарынан жеңіліп, Құбылай оны өлтіріп тастайды.

⁴⁵ Ебугань (也不干) — яғни Әбугән.

⁴⁶ Шэнлаха (胜刺哈) — яғни Шынлақар.

⁴⁷ Қытайша 北安王 деп хатталады.

⁴⁸ Мәтінде 孛怯岭 (Боцелин) деп хатталған.

⁴⁹ Мәтінде 也铁哥 (Етегэ) деп хатталған.

⁵⁰ Мәтінде 哈儿鲁 деп хатталған.

⁵¹ Канли 康里 (Канли) — яғни қаңлы (Qanli).

⁵² Халалу ваньхуфу (哈刺鲁万户府) — яғни қарлұқ түмендігі. Этностық қарлұқтардан құралған әскери қосын, әрі әкімшілік бірлік. Біз бұл сөзді «қарлұқ түмендігі» деп атадық.

⁵³ Қытайша 安西 (Аньси) деп хатталады.

⁵⁴ Чэнцзунь (成宗) — яғни Юань Чэнцзун (元成宗). Құбылай ханның немересі. Өз аты Темүр, 1265 жылы туылып, 1307 жылы қайтыс болды. 1294—1307 жылдар аралығында Юань мемлекетінің ұлы ханы болды. 1293 жылы Юань мемлекетінің барлық қолын басқарып, солтүстікке ұлы далаға жорыққа аттандырылды. 1294 жылы Құбылай хан қайтыс болғаннан кейін, ұлы хан тағына отырды. Моңғолдар оны құрметтеп «Өлжейтү қаған» (Öljeitü qaghan) деп атады.

⁵⁵ Мәтінде 兀塔海 (Утахай) деп хатталған.

⁵⁶ 1288 жыл.

⁵⁷ Мәтінде 也只里 деп хатталған.

⁵⁸ Холухасун (火鲁哈孙) — яғни Қорқасун.

⁵⁹ Улухуэй (兀鲁灰) — яғни Ұрұқ.

⁶⁰ 贵烈河 (Гюйлехэ) — бұл өзен қазіргі кезде 归流河 (Гюйлюхэ) деп аталады.

⁶¹ Хадань (哈丹) — яғни Қадан. Шыңғыс ханның інісі Қачиунның немересі.

⁶² Мәтінде 辽左 деп хатталған.

⁶³ Дунлуваньхуфу (东路万户府) — яғни Шығыс Лу түмендігі делінеді. Толық аты Дунлумэнгуваньхуфу (东路蒙古军万户府) — яғни Шығыс жол моңғол түмендігі делінді. Юань мемлекетінің әскери органы.

⁶⁴ Мәтінде 塔伦 (Талунь) деп хатталған.

⁶⁵ Яғни 1289 жыл.

⁶⁶ Цзиньвань (晋王) — Юань дәуірінде қаракөк ханзадаларға берілген атақ. Бұл атақ Юань дәуірінде хан тұқымдары арасында бірінші мәрте Қубылайдың екінші ұлы Чжэнцзиньнен (真金) туған немересі Камалаға (甘麻剌) берілді. Мәтіннің бұл жерінде дәл сол Камала айтылып отыр.

⁶⁷ Ханхай тауы (杭海岭) — яғни Қаңқай (Qangqai) тауы.

⁶⁸ Мәтінде 班术河 (Баньшухэ) — яғни Баншу өзені деп жазылған. Бұл жерде жоғарыдағы деректемелерде кездескен 班朱尼河 (Баньчжунихэ) айтылып отыр. 91-беттегі 182-түсіндірмеге қараңыз.

⁶⁹ Юань дәуірінде тұтас елдің азаматтары төрт дәрежеге бөлініп, әр дәрежедегі адамдардың елдің саяси және қоғамдық өміріндегі орны мен құқықтары әр басқа болды. Этностық моңғолдар елдің бірінші дәрежелі азаматтары саналып, ел өмірінде ең алдымен солардың құқықтары қорғалып, мемлекет ең бірінші солардың мүдделерін қорғап отырды. Екінші дәрежелі азаматтарға ел тұрғындарының «Сэмужэнь (色目人)» деп аталатын тобы жатты. Этностық хандар үшінші дәрежелі азаматтар болды. Төртінші дәрежелі азаматтарға наньжэнь (南人) — яғни Оңтүстік Қытай тұрғындары жатты. Қыпшақ, хуэй-хуэй, ұйғыр, қаңлы, асу, оңғыт, найман, қарлұқ, тибет қатарлы 23 түрлі (кей деректемелерде 31 түрлі делінеді) ел сэмужэньдердің қатарына жатты. Мәтіндегі жайт осындай тарихи шындықтан туындаған. Қыпшақтар моңғолдардан бір дәреже төмен «Сэмужэнь (色目人)» саналғандығы себепті сыйлық тарату рәсімінде жол-жосын бойынша сыйлық алдымен этностық моңғолдарға берілуі керек болды.

⁷⁰ 1291 жыл.

⁷¹ Мәтінде бұл жердің аты 汉塔海 (Ханьтахай) деп хатталған.

⁷² 1292 жыл.

⁷³ Хэлинь (和林) — яғни Қарақорым қаласы.

⁷⁴ Мәтінде қырғыз этнонимі 乞力吉斯 (Цилицзисы) деп транскрипцияланған.

⁷⁵ 1293 жыл.

⁷⁶ Цяньхэ (欠河) — яғни Кем өзені.

⁷⁷ Болоча (孛罗察) — яғни Болаша, Хайдудың қолбасшыларының бірі.

⁷⁸ 1294 жыл.

⁷⁹ 1297 жыл.

**«Юаньши», 130-цзюань,
жеке тұлғалар өмірбаяны XVII
«Бухумудың өмірбаяны»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 3163–3164-66.)**

«元史» 卷一百三十, 列传第十七
«不忽木传»

(中华书局点校本第3163至3164页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Бухуму¹ оның тағы бір аты Шиюн², лақап аты Юнчэнь³. Арғы аталары канли⁴ тайпасының беделді билеушілері болған⁵. Канли деген Хань патшалығы дәуіріндегі деректемелерде кездесетін Гаочэ мемлекеті еді⁶. Оның арғы атасы Хайланьбай⁷, кезінде кәленің Ван кәханына⁸ қызмет еткен екен. Ван кәхань жойылғаннан кейін, ол өз үйін тастап, неше мың сан қолын бастап, солтүстік-батыс тарапты бетке алып суыт сапарға аттанады. Осы кезде Тайцзу оның артынан елші жіберіп, оны кері қайтуға үгіттеген екен, бірақ ол артынан қуып барған елшілерге: «Мен бұрын қағанмен⁹ бірге Ван кәханға қызмет атқарған едім. Бүгін Ван кәхан жеңіліп қалды деп, өз тірлігімді өзгерткім келмейді» дегенді айтып өз алдына кете барған. Оның сол бойы қайда кеткені белгісіз.

Оның артында қалған он баласы түгелімен Тайцзудың тұтқынына түседі. Кенже ұлы Яньчжэнь¹⁰ бұл кезде бар болғаны алты жаста болатын. Тайцзу бұл баланы Чжуаншэн хуанхоуға¹¹ бағуға тапсырады. Ол оны мәпелеп бағып өсіреді. Бұл бала ес кіріп,

етек жапқаннан кейін Құбылайға нөкер болып қызмет атқарады, жорықтарға қатысып, елеулі еңбектер көрсетіп көзге түседі... Құбылай таққа отырғаннан кейін, Яньчжэнь маңызды жұмыстарға тағайындалып үлгермей, тағдырдың жазмышымен мезгілсіз қазаға тап болады. Бухуму оның екінші ұлы болатын.

Түсіндірмелер

¹ Қытайша 不忽木 деп хатталады.

² Қытайша 时用 деп хатталады.

³ Қытайша 用臣 деп хатталады.

⁴ Канли 康里 (Канли) — яғни қаңлы (Qanli).

⁵ Қаңлылардың Алтай таулары мен Моңғолиядан бой көрсетуі туралы дерек 1175 жылдың еншісіне жатады. Мұнда «Цзиньши» 7-цзюань, «Шицзунның шежіресінде»: Дадиннің 15-жылы [1175 ж. — Ж. О.] «Няньбаунь [Найман. — Ж. О.] өздеріне қарасты Канли Богу қатарлыларды бастап, бағыныштылық білдірді» делінсе, осы еңбектің 121-цзюань «Няньгэханьнудың өмірбаянында» болған оқиғаны нақтылай түсіп: «Осы жылы Няньбаунь [Найман. — Ж. О.] билеушілері Салия, Интэсы қатарлылар канли билеушісі Богуды және 30 мың түтіннен астам елді бастап бағыныштылық білдіріп, бұрынғы Дашидің берген таңбасын тапсырып алып, орнына [Цзинь] ордасының таңбасын беруді талап етті» делінеді. Қаңлылардың наймандармен аралас отырғаны туралы деректі Көк Ертіс маңында қаңлылармен аралас отырған деп Рашид ад-дин де хабарлайды. Қаңлылардың Оң ханның керейлерінің арасынан бой көрсетуі бұлардың тарихи тамырластығын көрсетеді. Бұл туралы қытай ғалымы Ту Цзи: «керейлердің батыс жақтағы бөлігі канцзюй [қаңлы. — Ж. О.], шығыс жақтағы бөлігі керей деп аталған» деп пайымдайды (қараңыз: Ту Цзи—20-цзюань).

⁶ Бұл жерде «Юаньши» «Канли дегеніміз Хань дәуіріндегі деректемелерде кездесетін Гаочэ мемлекеті еді» деген қателік жіберген. Гаочэ атауы Хань патшалығы дәуіріндегі деректемелерде емес, Солтүстік және Оңтүстік патшалықтар дәуіріне жататын «Вэйшу», «Бэйши» сияқты еңбектерде кездеседі.

⁷ «Юаньшиде»: 海藍伯 (Хайланьбай). 海藍 (Хайлань) деген екі иероглифті «Қайран» деген сөз деуге болады. Дегенмен, қытай деректемелерінде 伯 иероглифінің түрік-моңғол тіліндегі адам аттарындағы «Бай», «би», тіпті «Бек» деген сөздің баламасы ретінде де қолданылғандығын кездестіреміз. Осыған қарап бұл адамның атын «Қайранбай», «Қайранби», тіпті «Қайранбек» деп те қапына келтіруге болар еді.

⁸ Ван кэхан (王可汗) — Оң қаған, яғни керейдің Оң ханы айтылып отыр.

⁹ Бұл жерде Темүжін айтылып отыр.

¹⁰ Мәтінде оның аты 燕真 деп жазылған.

¹¹ Чжуаншэн Хуанхоу (庄圣皇后) — яғни Сорқақтани катын.

**«Юаньши», 149-цзюань,
жеке тұлғалар өмірбаяны XXXIV
«Го Баоюйдің өмірбаяны»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 3520–3526-66.)**

«元史» 卷一百四十九 列传第三六
«郭宝玉传»

(中华书局点校本第3520至3526页) 译注

Аударма және түсіндірмелер

Го Ваоюй¹ — лақап аты Юйчэнь², Хуачжоу аймағы Чжэнсянь ауданында³ туылған, Тан әулеті заманындағы чжуншулин Цзии⁴ деген адамның тікелей ұрпағы. Астрономия, соғыс өнері жақтарында аса қабілетті кісі, ат жалында ойнайтын шабандоз және қас мерген. Цзинь мемлекетінің соңғы дәуірінде Финянцзюньгун⁵ деген атақ беріліп, қосымша мэнань⁶ міндетін атқарған. Цзинь елі Доуцзисычжун⁷, Пу Санкюй⁸ қатарлыларға чжуншулин мансабын беріп, қалың қолмен Ушабао қамалын тұрғызуға аттандырады. Осы кезде Таши Мухуалидің қолы келіп, олардың 30 мың адамдық қалың қолын күйрете жеңеді. Доуцзисычжун қатарлылар жеңіліп, қашып кетеді. Ал Го Ваоюй өзіне қарасты қосындарды бастап тізе бүгеді.

Мухуали оны Тайцзуға ертіп барып кездестіреді. [Тайцзу] одан Чжунюань⁹ жерін қалай бағындыру туралы ақыл-кеңес сұраған кезде, Го Ваоюй: «Чжунюань аймағының күші аса мығым, оған жеңіл-желпі қарауға әсте болмайды. Оңтүстік-шығыстағы бұратана

елдер¹⁰ өте жауынгер халықтар, соларды пайдаланған жөн. Сондықтан біз ең алдымен соларды өзімізге қаратып алуымыз керек. Егер біз Цзинь еліне осы халықтардың күшін пайдалана отырып, шабуыл жасайтын болсақ, түбегейлі жеңіске жетер едік», «мемлекет құрған алғашқы кезде түрлі жеңілдіктер берілген жаңа жарлықтар шығару керек» деп кеңес береді. Қаған оның бұл пікірін де жөн санайды.

Ит жылы¹¹ қағанмен бірлікте циданьдердің қалдықтарын бағындыру үшін, Гусюйгюй мемлекетінің¹² Эидо қатарлы қаласын¹³ басып өтіп, олардың 30 мың адамдық әскерін талқандады. Осы жолғы соғыста Баоюйдің кеудесіне оқ тиіп, ауыр жарақат алды. Қаған бір сиырды сойдырып, оны сол сиырдың кеудесіне салып емдейді, ұзаққа бармай оның жарақаты сақайып, қайтадан жорыққа аттанып кетті. Сонымен ол Бешибали, Бешиланы¹⁴ қалаларын алды. Осыдан кейін Хучжан¹⁵ өзені бойына келіп жетеді. Мұнда батыстықтар екіге бөлініп шеп жайып соғыс жасады. Соғыс мейлінше қызған кезде, Баоюй олардың қосындары жаққа қарап: «Батыс шептің әскерлері қашып барады» деп айқай салады. Бұл сөзге алданған олар да шегіне бастайды, осы орайда оларды қуа соғып, әскерін түгелге жуық қырып тастайды. Артынша Сяньсыгань¹⁶ қаласына шабуыл жасап, оны алып, Аньмударияның¹⁷ жағалауларына жеткен кезінде, дұшпандар қарсы жақ жағаға оннан аса жерден бекініс тұрғызып, қайықтарды дарияның үстіне тоқтатып, өзеннен өткізбей қояды. Оның үстіне қатты дауыл соғып, толқын күшейе түскендіктен, өте ауыр жағдайға тап болады. Осы кезде Баоюй қайықтарды отты жебемен атқылатады, ұзамай қайықтар түгел отқа оранады. Осы аласапыранды пайдаланып жағаға қарай шабуылға өтеді. Өзен жағасына бекінген 50 мың қолдың тоз-тозы шығады да, Цзоли¹⁸ деген қолбасының басын кесіп алады. Артынша жағадағы бекіністерді бірінен соң бірін талқандап, Мали¹⁹ қатарлы төрт қаланы басып алады.

Жылан жылы²⁰ Кэфуча мемлекетінің²¹ Юйсуаньдуань ханы²² Найман мемлекетін²³ талқандап, одан соң әскер аттандырып Сяньсыгань қаласын басып алды. Кейін қаған келе жатыр екен деген хабарды естігеннен кейін, зәресі ұшып, қаланы тастап оңтүстікке қарай қашып кетті. Ол Темір қақпадан²⁴ әрі өтіп қарлы тауға барып тығылады. Баоюй оны одан әрі таман, Иньду²⁵ жаққа қарай қуып тастады.

Түсіндірмелер

¹ Қытайша 郭宝玉 деп хатталады.

² Қытайша 玉臣 деп хатталады.

³ Қытайшасы 华州郑县 деп жазылады.

⁴ Чжуншулин (中书令) — Тан әулеті заманындағы мансап. Мәтінде Го Баоюй Тан әулеті заманындағы Чжуншулин (中书令) 子仪 (Цзыи) деген адамның ұрпағы делінеді. Бұл әйгілі қолбасшы Го Цзыи еді.

⁵ Мәтінде 汾阳郡公 (Финьянцзюньгунь) делінген.

⁶ 猛安 (Мэнань) — мансап аты. Шүршіттердің әріден келе жатқан әскери және рулық мансабы. Шүршіттер Солтүстік Қытай жерінде Цзинь мемлекетін құрғаннан кейін этностық шүршіт мыңдықтарын басқарушы мыңбегінің атына айналды. Бұл Мэнаньмоукэ (猛安谋克) деп аталды. Шығу төркіні жағынан көне түріктердің «Мыңбегі» деген сөзінен келді деген болжам да бар.

⁷ Қытайша 独及思忠 (Дуцзисыкюй) деп хатталған.

⁸ Қытайша 仆散揆 (Пу Санкюй) деп хатталған.

⁹ 中原 (Чжунюань) — Орталық Қытай аймақтары меңзеліп отыр.

¹⁰ Бұл жерде Орталық Қытай аймағының оңтүстік-шығысындағы этностық тибеттер, таңғыттар мен Қараджан (Юньнань) өлкесіндегі қытай емес халықтар айтылып отыр.

¹¹ 1214 жылға тура келеді. Бұл жерде берілген мәлімет дұрыс емес. Мұсылман деректемелері мен «Циньцзинлу» қатарлы еңбектер бойынша Шыңғыс хан 1218 жылы (бұл тайцзудың 13-жылына, яғни барыс жылына тура келеді) Жебе ноянды 20 мың қолмен Күшлікті бағындыруға аттандырғаны туралы мәліметтер бар. «Юаньши» кітабының «Тайцзу шежіресі» мен «Циньцзэнлу» қатарлы еңбектердің берген мәліметтерін салыстырып қарағанда, Шыңғыс ханның Орта Азияға жорық жасаған жылы тайцзудың 14-жылы, яғни қоян жылы болған. Бұл 1219 жылға сәйкес келеді.

¹² Мәтінде 古徐鬼国 (Гусюйгюйго) деп хатталған. Мұнда найман ханзадасы Күшлік бұрынғы Қарақытай мемлекетінің негізінде құрған мемлекет «Күшлік мемлекеті» делініп отыр.

¹³ (讹夷朵) Эи до қаласы. Бұл моңғол-түрік тіліндегі «орда» сөзінің қытайша тағы бір түрлі жазылуы болуы мүмкін. Егер бұл болжам дұрыс дегенде Күшлік мемлекетінің ордасы бұрынғы Қарақытай мемлекетінің астаналық қаласында тұрды деуге болады. Қытай деректемелері оны бірде Хусы-волудо 虎思斡鲁朵 деп, енді бірде 古则斡鲁朵 Гудзы-волудо деп атаған. Бұлар Хуз орда деген сөздің қытайша транскрипциясы болып шығады. Бұл қалалар бізге байырғы Баласағұн қаласының тағы бір аты ретінде белгілі.

¹⁴ Мәтінде «收别失八里, 别失兰等城» делінген. Мұндағы 别失八里 (Бешибалиды) ұйғыр жеріндегі Бешбалық қаласы деген күнде 别失兰 (Бешилань) қаласының қайда болғаны беймәлім. Оның үстіне ұйғыр Идүк-құтының моңғолдарға айдың-күннің аманында бағынып, Орта Азияға жасалған осы реткі жорыққа Бешбалық ұйғырларының қосындары моңғол қосындары қатарында жорыққа аттанғаны да белгілі.

¹⁵ 忽漳河 (Хучжанхэ) — Хоженд өзені, яғни Сырдарияның Хоженд маңындағы тұсы, өз кезінде Хоженд өзені деп аталған.

¹⁶ Сяньсыгань (掇思干) — яғни Самарқанд.

¹⁷ Аньмухэ (暗木河) — яғни Әмудария.

¹⁸ Мәтінде 佐里 деп хатталған.

¹⁹ Мәтінде 马里 деп хатталған, Мерв қаласы атының тағы бір транскрипциясы.

²⁰ Яғни 1221 жыл.

²¹ «Юаньши» кітабының бұл жерінде қыпшақ елін 可弗叉国 (Кэфучаго) деп транскрипциялаған.

²² Мәтінде «辛巳, 可弗叉国唯算端罕破乃蛮国, 引兵据掇思干» делінген. Өкініштісі, бұл оқиғаның анық-қанығына көз жеткізуге көмектесе алатындай қосымша мәлімет әзірше болмай отыр.

²³ Мәтінде 乃满国 (Найманьго — Найман мемлекеті) деп хатталған. Бұл жерде Күшлік басқарған, бұрынғы Қарақытай мемлекеті негізінде құрылған Найман ұлысы айтылып отыр.

²⁴ Қытайшасы 铁门关 (Темэньгуань) деп жазылады.

²⁵ Иньду (印度) — яғни Үнді.

**«Юаньши», 63-цзюань,
шежіре XV, География VI
«Солтүстік-батыс аймақтардың
географиясы туралы
қосымша мәліметтер»
(«ЧХШЦ» нұсқасы, 1567–1581-66.)**

«元史» 卷六十三 志第十五 地理六
«西北地附录»

(中华书局点校本第1567 - 1581页) 译注

Аударма және түсіндірме

Дулай темуэр¹.

Тулуцзи².

Хээру жері³.

Вэйуэр жері⁴. Чжюань жылнамасының 20-жылы⁵. Вэйуэрлар жерінен төрт жерден чжан⁶ және қағаз ақша қамбасы жасалды.

Гэцзинин⁷.

Кэбули⁸.

Бадахачан⁹.

Тусы¹⁰.

Тээрми¹¹.

Бухуала¹².

Нахэйшабу¹³.

Дәлиань¹⁴.
 Самаэргань¹⁵.
 Хучжань¹⁶.
 Маэрианан¹⁷.
 Кәшихаэр¹⁸.
 Хутань¹⁹.
 Кәти²⁰.
 Утилаэр²¹.
 Бабу²².
 Эцзихань²³.
 Вочи²⁴.
 Қуча²⁵.
 Кәсань²⁶.
 Атәбаши²⁷.
 Балиман²⁸.
 Чачи²⁹.
 Еюньчи³⁰.
 Илабали³¹.
 Пула³².
 Емиши³³.
 Алимали³⁴.

Қайдудың ордасы осы Алимали қатарлы жерлерде болды. Бұрындары бұл жер оның ұлысына қарасты болатын. [Алимали] Шандудың³⁵ солтүстік-батыс жағында 6000 мың ли³⁶ жерде. Ол жерге барар жолдың бойында Хуэйгулердің³⁷ Учән³⁸ қаласы бар. Ол қаланың аты Тан дәуірінде Бәйтін³⁹ деп аталып, онда Духуфу⁴⁰ құрылған еді. Осы жерден солтүстік-батыс тарапқа қарай тағы төрт-бес мың ли жол жүргенде Алимали қаласына жетуге болады. Чжиюань жылнамасының бесінші жылы⁴¹ Қайду бүлік шығарды. Ол қол бастап, оңтүстік тарапқа қарай жорық жасады. Шицзү оған қарсы қол бастап жорыққа аттанып, оны Бәйтінде жеңді. Одан әрі Алималиге дейін қуып барды. Ол одан да әрі 2000 ли келетін шалғай бір жерге қашып кетті. Қаған одан әрі қумаңдар деген бұйрық берді де, ханзада Вэйпинванға қосындарды басқартып, Алималиді қорғап тұруды бұйырды. Оған көмекші етіп қасына Аньтунды⁴² жіберді.

Халахочжэ⁴³.

Лугу⁴⁴.

Бешибали⁴⁵.

Чжиюань жылнамасының 15-жылы⁴⁶ Басачалиге⁴⁷ барыс белгісін⁴⁸ беріп, Бешибали Вэйу⁴⁹ қаласынан әскери бекет салуды тапсырды. 17-жылы⁵⁰ мыңбегі Цигунчжиді⁵¹ Бешибалиді қорғауға жіберді. 18-жылы⁵² ханзада Ачжэчжидің ұсынысы бойынша Дахэлиннен Бешибалиге дейін отыз жерден жаңа бекеттер тұрғызылды. 20-жылы⁵³ Бешибали, Хэчжоу⁵⁴ қатарлы жерден Сюаньвэйсы⁵⁵ құрды.

Тагусин⁵⁶.

Янцзибали⁵⁷.

Гутаба⁵⁸.

Чжанбали⁵⁹.

Чжиюань жылнамасының 15-жылы Долучжиге⁶⁰ Алтын барыс белгісін беріп, Чжанбалидің әскери бекет істеріне жауапты етіп тағайындады.

Юэцзубе⁶¹

Чээркэсы⁶².

Аланьасы⁶³.

Циньча⁶⁴.

Тайцзун заманындағы тышқан жылы⁶⁵ ол ханзада Бадуды Сиюйдегі Циньча⁶⁶, Асу⁶⁷, Волосы⁶⁸ қатарлы елдерге жорыққа аттандырды. Сияр жылы⁶⁹ Сянцзунды⁷⁰ жорыққа аттандырды. Тауық жылы⁷¹ олар Куаньтяньцзисы⁷² теңізінің жағасына жетті. Циньча ханы Бачиман⁷³ қашып барып теңіздің ортасындағы шағын аралды барып паналаған еді. Осы кезде қатты дауыл тұрып, теңіз суын теңіздің ортасына қарай ығыстырып жібереді де, аралға баратын жол ашылады. Сөйтіп, Бачиманды тірідей қолға түсіреді. Осыдан кейін Бату қатарлы ханзадалар Волосы еліне жорыққа аттанып, Елецзань қаласына барып⁷⁴, жетінші күні қаланы басып алды. Жылан жылы⁷⁵ оңтүстікке қарай жорыққа аттанды, күйеубала Лачжэннің⁷⁶ ұлы Цидайды⁷⁷ даруқаш етіп тағайындап, Волосы, Асы⁷⁸ қатарлыларды басқартты.

Алосы⁷⁹.

Булиаэр⁸⁰.

Сацзила⁸¹.

Хуалацзымо⁸².

Сайлань⁸³.
Баэрчихань⁸⁴.
Чжаньдэ⁸⁵.
Бусайинь⁸⁶.
Бахалаинь⁸⁷.
Цеши⁸⁸.
Бацзида⁸⁹.
Суньданьня⁹⁰.
Хулимоцзы⁹¹.
Кэцзалун⁹².
Шэлацзы⁹³.
Селацзы⁹⁴.
Куфа⁹⁵.
Васидэ⁹⁶.
Ухэбала⁹⁷.
Маосили⁹⁸.
Шэливань⁹⁹.
Лоэр¹⁰⁰.
Цилиманшахан¹⁰¹.
Ланьбачээр¹⁰².
Нахаваньди¹⁰³.
Исыфахань¹⁰⁴.
Сава¹⁰⁵.
Кэшан¹⁰⁶.
Дилян¹⁰⁷.
Хуваэр¹⁰⁸.
Симонян¹⁰⁹.
Аламотэ¹¹⁰.
Кэцзиюнь¹¹¹.
Амоли¹¹².
Салия¹¹³.
Тамишэ¹¹⁴.
Цзаньчжан¹¹⁵.
Абахаэр¹¹⁶.
Салиман¹¹⁷.
Чжуличжан¹¹⁸.
Дэсисыдань¹¹⁹.

Баэрдаа¹²⁰.
Даэрбань¹²¹.
Бамоу¹²².
Табасинь¹²³.
Бусытэ¹²⁴.
Фаинь¹²⁵.
Найшабуэр¹²⁶.
Салахадай¹²⁷.
Баваэрдэ¹²⁸.
Малиу¹²⁹.
Талигань¹³⁰.
Балихэй¹³¹.

Цзилицзисы¹³², Ханьхэна¹³³, Цяньчжоу¹³⁴, Иланьчжоу¹³⁵ қатарлы жерлер. Цзилицзисы деген сөз кезінде Хань жерінен¹³⁶ келген қырық қыз осында келіп, Усының¹³⁷ жігіттерімен үйленген екен. Сонымен, олардың қоныстанған жері осылай деп атанып кеткен көрінеді¹³⁸. [Бұл жер] Оңтүстіктегі Дадудан¹³⁹ он шақты мың ли шалғайда. Айтуларына қарағанда найман елі осы өңірді қоныстанған екен¹⁴⁰. Юань әулеті дәуіріне жеткенде бұл елде тоғыз мың түтін болды. Ол жердің ұзындығы 1400 лиге созылып жатады, ал ені соның тең жарымына тура келеді. Цянь өзені¹⁴¹ ол жерді қақ жарып, солтүстік-батыс тарапқа ағып жатады. Ол жердің оңтүстік-батыс жағында Апу¹⁴² деген өзен бар. Солтүстік-шығыс жақта Юйсюй¹⁴³ деген тағы бір өзен бар. Олардың барлығы да аса үлкен өзендер болып, осы өзендердің қай-қайсысы да Цянь дариясына барып құяды да, одан әрі таман барғанда Анкэла дариясымен¹⁴⁴ қосылып, солтүстік тарапқа қарай ағып теңізге барып құяды. Олардың салт-дәстүрі басқа елдерге ұқсамайды. Тілдері вэйуэр¹⁴⁵ тіліне ұқсас. Киіз үйде тұрады. Жердің шүйгінін, судың тұнығын іздеп көшіп-қонып жүреді. Егіншіліктің қыр-сырын да жақсы біледі. Қар жауғаннан кейін ағаш атқа¹⁴⁶ мініп алып аң қуады. Жерінде сайгүлік жылқылар өсіріледі, ақсұңқар, бүркіт сияқты қыран құстар болады. Анкэла деген ат аталмыш өзеннің атымен аталған, ол жер Цзиэрцзисыге қарайды. Бұл жер мен Дадудың арасы 25000 ли келеді. Олардың тілі Цзиэрцзисы тілінен сәл парықты. Ол араның күні ұзын, түні қысқа болады, күн бата бере қазанға салған қойдың қабырғасы сылынып піскенше шығыстан таң белгі бере бас-

тайды. Бұл жер Тан дәуіріндегі тарихи деректемелерде айтылатын Гулигань мемлекеті еді¹⁴⁷. Усы деген бұл атау да дарияның атымен байланысты қойылған атау болып табылады. Олар Цзилицисылердің шығысында, Цянь өзенінің солтүстік жағында. Олардың салты бойынша әр жылы маусым айының басында ақ жылқы, сиыр және қой сойып, жылқының қымызын Усы өзеніне құйып, өзен піріне тасаттық береді. Бұлай ету себебін өздерінің ата-бабаларының осы өзеннен шыққандығын, соның құрметі үшін өздерінің осындай ырым жасайтындығымен түсіндіреді. Ханьхэна — «қап» деген мағынада. Бұл қаптың аузы тар, бүйірі қампиған кең болып келеді. Ал бұл жердің жер түзілісі дәл сол қапқа ұқсайтындықтан, солай деп аталып кеткен. Бұл жер Усының шығысында, Цянь өзені сол жақтан бастау алады. Ол жерге кіріп-шығатын бар болғаны екі жол ғана бар, бұл өлкеге тек осы екі жолмен ғана баруға болады. Айналасы асқар тау, құз-қиялармен және асау өзендермен, ит тұмсығы өтпестей қалың ну орманмен қоршалып жататындықтан, басқадай жол табу қиын. Онда жабайы аң-құстар аса мол, дегенмен, мал аз болады. Кедейлерінің тұрақты мүлкі болмайды, сыртын қайың қабықтарымен жапқан ағаш күркелерде тұрады. Киім-кешектерді бұғы терісінен тігіп киеді, бұғыға мініп, бұғы сүтін ішіп, қарағайдың ұрығын, шаньданы¹⁴⁸, шаояо¹⁴⁹ сияқты шөптердің тамырын тамақ етеді. Қыста олар да ағаш атқа мініп аң қуады. Цяньчжоу — бұл да өзен атына байланысты аталған. Дадуға дейінгі аралығы 9000 ли келеді. Ол жер Цзилицисылердің оңтүстік-шығысында, Цяньхэ өзенінің солтүстік-батыс жағында, Танлилин тауының¹⁵⁰ солтүстігінде. Тұрғындарының саны неше мың түтін. Олардың арасында мэнгулар мен хуэйхәлер¹⁵¹ де бар. Бұл жерде біраз қолөнер шеберханалары бар. Олардың көбі — ұлыс құрылған кезде арнайы көшіріліп апарылған этностық ханьдар¹⁵². Бұл жердің топырағы құнарлы, егін егуге аса қолайлы. Егінді көктемде егіп тастап, күзде орып алуға болады, егілген егін пәлендей бағып-баптауды керек етпейді. Айтуларына қарағанда Ванхан бастабында осы жерді қоныстанған екен¹⁵³. Илан — бұл жердің аты «жыланның» атымен аталған. Өткен бір кезде осы уәлаяаттың аумағында тау арасында тұратын бір адам бұл жерден аса ірі бір жыланды кездестірген екен. Жыланның ұзындығы он адым екен. Жылан дәйім өз інінен шығып, өзенге түсіп су ішіп жүреді екен. Оның иісінің күштілігі

сонша неше ли жерден мұрынға келеді екен. Сонымен, ақыры бұл жер жылан уәлаяты деп аталып кеткен. Чжиюань жылнамасының 7-жылы¹⁵⁴ қаған Лю Хаоли¹⁵⁵ деген адамды Цзилицизисы, Ханьхэна, Цяньчжоу, Иланьчжоу қатарлы жерлердің жарғышы етіп тағайындады. Сонымен, бұл аймақтың аумағынан астық қоятын қоймалар, тұрғын үйлер тұрғызып осы аймақты басқарып тұрды. Бұған дейін бұл жердің тұрғындары ас ішетін ыдыс-аяқтарды, су таситын заттарды түгелімен ағаштан жасап келген екен, егіншілікке қолданатын құрал-саймандар өндіруді де білмеген. Лю Хаоли бұл жайттарды патша ордасына мәлімдеп, ол жақтан арнаулы ұсталар мен шеберлер алғызып, саз балшықтардан шыны ыдыстар жасаудың, темір қорытудың қыр-сырын үйретіп, жергілікті халық үшін аса игілікті істер істеді.

Түсіндірмелер

¹ Мәтінде қытайша 笃来帖木儿 деп хатталған.

² Мәтінде 途鲁吉 деп хатталған. «Юаньши» кітабының «ЧХШЦ» нұсқасын шығарушы мәтінтанушылар Тулуцзи (途鲁吉) деген ру аты дей келіп, мәтіндегі 途鲁吉 деген тіркестің соңындағы 地 деген иероглиф түсіп қалған, дұрысы 途鲁吉地 (Тулуцзи жері) болуға тиісті деп ескерткен (қараңыз: «Юаньши» – 1584-бет).

³ Мәтінде 柯耳鲁地 (Хээрлуди) деп хатталған. Сөзбе-сөз «Қарлұқ жері» деп аударуға болады. Қарлұқ этнонимінің қытай деректемелерінде 哈刺鲁 (Халалу), 合儿鲁 (Хээрлу), 罕禄鲁 (Ханьлулу), 匣刺鲁 (Сялалу), 哈刺奴儿 (Халануэр) деген транскрипциялары да бар.

⁴ Мәтінде 畏兀儿地 (Вэйуэрди) деп хатталған. Бұл тіркесті сөзбе-сөз «Ұйғыр жері» деп аударуға болады. Ұйғыр этнонимі аталмыш дәуірге тән қытай деректемелерінде 畏吾儿 (Вэйуэр), 畏吾而 (Вэйуэр), 伟兀 (Вэйу), 卫吾 (Вэйу), 委兀 (Вэйу), 瑰古 (Гюйгу), 乌鹁 (Уюй), 外五 (Вайу) деп те транскрипцияланған. Ұйғыр қоныстары моңғол шапқыншылығына дейінгі дәуірде Қочо мен Бешбалық маңымен шектеліп келген. Бұны М. Қашқари да растайды, ол өз еңбегінде: «Ұйғыр – Бес шахардағы бір елдің аты» деген қысқаша мәлімет берген (қараңыз: М. Қашқари, 1-том, 142-бет).

⁵ 1283 жыл.

⁶ Чжан (站) – Жам (Žam).

⁷ Гэцзинин (哥疾宁) – Газна (Ghazna) немесе Газни (Ghazni).

⁸ Кэбули (可不里) – Кабул.

⁹ Бадахачан (巴达哈伤) – Бадақшан.

¹⁰ Тусы (途思) – Түс (Tus). Қытай деректемелерінде бұл топонимнің 徒思 деген де транскрипциясы бар.

- ¹¹ Тээрми (忒耳迷) – Термез.
- ¹² Бухуала (不花刺) – Бұхара. «Юаньши» кітабының басқа тарауларында Бұхара дегеннің 蒲华 (Пухуа) 卜哈儿 (Бухаэр) деген транскрипциясы да бар.
- ¹³ Нахэйшабу (那黑沙不) – яғни Нақшаб (Nakhshab).
- ¹⁴ Қытайшасы 的里安 (дэ ли ань) деп хатталған.
- ¹⁵ Самаэргань (撒麻耳干) – яғни Самарқанд. «Юаньши» кітабы мен басқа да қытай деректемелеріндегі Самарқанд туралы жасаған транскрипция да біркелкі емес. Мысалы, Самаэргань 寻思干城 (Сюньсыгань), 薛米思干 (Сюэмисыгань) деген транскрипциялары да бар.
- ¹⁶ Хучжань (忽毡) – яғни Ходженд.
- ¹⁷ Мәтінде 麻耳亦囊 деп хатталған.
- ¹⁸ Кэшихаэр (可失哈耳) – Қашқар.
- ¹⁹ Хутань (忽炭) – Қоган.
- ²⁰ Мәтінде 柯提 деп хатталған.
- ²¹ Утилаэр (兀提刺耳) – яғни Отырар. «Юаньши» кітабы мен басқа да қытай деректемелеріндегі Отырар туралы жасаған транскрипция да біркелкі емес. Отырар туралы 讹答刺城 (Әдала қаласы), 斡脱罗儿 (Вотоллоэр), 兀答刺儿 (Удалаэр) деген транскрипциялар да кездеседі.
- ²² Мәтіннің бұл тұсында 巴补 деген екі иероглифпен транскрипцияланған.
- ²³ Эцзихань (讹迹邗) – яғни Өзкенд.
- ²⁴ Вочи (倭赤) – Ош.
- ²⁵ Куча (苦叉) – Күшар. Орны қазіргі ҚХР ШҰАА аумағындағы Кучэ ауданында.
- ²⁶ Мәтінде 柯散 деп хатталған.
- ²⁷ Мәтінде 阿忒八失 деп хатталған.
- ²⁸ Мәтінде 八里茫 деп хатталған.
- ²⁹ Мәтінде 察赤 деп хатталған.
- ³⁰ Мәтінде 也云赤 деп хатталған. «Сишицзи» атты еңбекте Баласағұн қаласының маңындағы өзенді Июнь өзені (亦运河) деп жазады. Қытай ғалымы Дин Цянью (丁谦) бұл өзенді «Юаньши» «Солтүстік-батыс аймақтардың географиясы туралы қосымша мәліметтерде» кездескен 也云赤 (Еюньчи) деп қарап, оны Шу өзенінің жоғарғы бөлігі деп есептеген (Ян Цзянсинь 1987, 246-бет).
- ³¹ Илабали (亦刺八里) – яғни Ілебалық. «Юаньши» кітабының кей тарауларында 伊力巴里 (Илибали) деп хатталған. Ал «Бэй ши цзи» атты кітап Или чэн (益离城) деп жазады. Қытай ғалымдары бұл қаланы Қазіргі ШҰАА аумағындағы Құлжа (伊宁 – Ининь) қаласы деп қарайды (Ян Цзянсинь 1987, 236-бет).
- ³² Мәтінде 普刺 деп хатталған. Бұл қала туралы қытай деректемелерінде мәліметтер біршама мол, соған орай қаланың аты да әр деректе әр басқа болып хатталып келді. «Юаньши» кітабы «Елуйсиляннің өмірбаянында» Була (布拉), «Си ю лу» атты еңбекте Була (不刺) деген транскрипциялар бар.

Бұл қаланың орны қазіргі ҚХР ШҰАА аумағындағы Бұратала өзенінің жоғарғы бойында және қазіргі Болэ (博乐) қаласы тұрған жерде болды деген пікірлер бар. Қойлық, Лебальқ, Ики-Окуз, Еміл қатарлы қалалармен бір дәуірде бой көтеріп, бір деңгейде дамыған қала болды. Пула қаласы туралы мұсылман деректемелері мен еуропалық деректемелерде де мәліметтер бар.

³³ Мәтінде 也迷失 деп хатталған. «Юаньши» кітабының «ЧХЦЦ» нұсқасын жасаушы мәтінтанушылар 也迷里 (Емили) Еміл дегеннің жаңсақ жазылуы деген қорытынды жасаған (қараңыз: «Юаньши» — 1584-6.). (额敏 — Эминь, бұл да Еміл дегеннің қытайша транскрипциясы). Еміл қаласының орны қазіргі ҚХР ШҰАР аумағындағы Дөрбілжін аудан орталығының оңтүстік жағында Еміл өзенінің бойында болған. Қытай деректемелерінде қала аты, өзен аты және аймақ аты болған «Еміл» атауы туралы 业满 (Емань), 叶密里 (Емили) деген транскрипциялар да бар.

³⁴ Алимали (阿里麻里) — яғни Алмалық. Алмалық қаласының орны қазіргі ҚХР ШҰАА Қорғас (қытайшасы: 霍城 — Хочэн) ауданы аумағында.

³⁵ Шанду (上都) — Юань мемлекеті астаналарының бірі. Орны қазіргі ҚХР Ішкі Моңғол автономиялы өлкесі аумағындағы Чжэнлань қосшынының (正蓝旗) шығыс жағында.

³⁶ Ли (里) — қытайлық дәстүрлі ұзындық өлшемі. 1 ли = 500 м шама-сында.

³⁷ Хуэйгу (回鹘) — ұйғыр этнонимінің Тан дәуіріндегі транскрипцияларының бірі.

³⁸ Мәтінде қытайша 五城 деп хатталған. Бұл сөзбе-сөз аударғанда «Бес қала» деген мағынада. Бұл жерде Бешбалық айтылып отыр.

³⁹ Тан дәуірінен бастап қатысты деректемелерде 北庭 деп атала бастаған. Кей кезде 庭州 деп те атайды. 北庭 (Бэйтин) — орны қазіргі ҚХР ШҰАА жеріндегі Жемсары ауданы маңында.

⁴⁰ Қытайшасы 都护府 деп хатталады.

⁴¹ 1268 жыл.

⁴² Аньтун (安童) — қатысты деректемелерде Хантун ноян деп аталады. Жалайыр Мұқұлайдың ұрпағы.

⁴³ Халахочжэ (哈剌火者) — яғни Қарақожо. Қазіргі ШҰАА Тұрпан ойпатындағы көне қаланың және сол төңіректе құрылған мемлекеттің түркі тілдес халықтар қойған аты. Тұрпаннан табылған көне түрік жазбаларында Қожо (Khoso) деген қала атауы кездеседі. Қытай деректемелері бұл жерді Гаочан (高昌) деп атап келді. Қытайдың Гаочан дегені де осы көне түрікше атаудың қытайша транскрипциясы деуге болады. Қазіргі Тұрпан қаласының шығысындағы бір жердің аты күні бүгінге дейін Қарақожо деп аталып келеді.

⁴⁴ Лугу? (鲁古?) — Лұқшын.

⁴⁵ Бешибали (别失八里) — Бешбалық.

⁴⁶ 1278 жылы.

⁴⁷ Мәтінде 八撒察里 деп хатталған.

⁴⁸ 虎符 (Хуфу) — барыс белгісі, көне қытайда әскери жорықтарда қолданылатын арнаулы белгі. 虎符 (Хуфу) — металдан, көбінесе мыстан, алтыннан және жезден барыс бейнесінде жасалды. Белгінің оң жақ бөлігі патша ордасында сақталды, сол жақ жартысы жорыққа қолбасшылық етуші бас сардарға берілді. Сөйтіп бұл қол басқарудағы ең басты белгі болып саналды.

⁴⁹ Мәтінде 别失八里畏兀城 деп хатталған. Бұл тіркесті Бешбалық қаласы деп түсінуге болады.

⁵⁰ 1280 жыл.

⁵¹ Яғни Чжюань жылнамасының 17-жылы, бұл 1280 жылға сәйкес келеді.

⁵² Яғни Чжюань жылнамасының 18-жылы, бұл 1281 жылға сәйкес келеді.

⁵³ Яғни Чжюань жылнамасының 20-жылы, бұл 1282 жылға сәйкес келеді.

⁵⁴ Хэчжоу (和州) — Қожо, яғни Қарақожо.

⁵⁵ Сюаньвэйсы (宣慰司) — Қытайлық үлгідегі әкімшілік орган.

⁵⁶ Тагусин (他古新) — Токсын.

⁵⁷ Янцзибали (仰吉八里) — Яңғибалық.

⁵⁸ Қытайша 古塔巴 деген иероглифтермен хатталған.

⁵⁹ 彰八里 (Чжанбали) — Чамбалық.

⁶⁰ Мәтінде 朵鲁知 деп хатталған.

⁶¹ Юэцзубе (月祖别) — яғни Өзбек. Өзбек хан Алтын Орданың бесінші ұрпақ ханы Маңғу-Темүрдің немересі және сегізінші ұрпақ хан Тоқтоның немерелес інісі болып келеді. Ол 1313–1341 жылдар аралығында хан тағына отырды. Төмендегі аталған жерлер Өзбектің иелігіндегі жерлер ретінде көрсетіледі.

⁶² Чээркэсы (撤耳柯思) — яғни Черкес. «Құпия шежіреде» бұл елдің аты Serkesüt деп жазылған.

⁶³ Мәтінде 阿兰阿思 деп хатталған Алан және Асы деген екі этнонимнің қосылуынан жасалған атау. Тарихи деректемелерде «Алан» және «Асы» екеуі бір елдің аты ретінде белгілі. Бұл жерде Аландар, яғни Астар қоныстанған аймақтар меңзеліп отыр.

⁶⁴ Циньча (钦察) — яғни Қыпшақ.

⁶⁵ 1234 жыл.

⁶⁶ Мәтіннің бұл тұсында Қыпшақ этнонимін 钦叉 (Циньча) деген екі иероглифпен хаттаған.

⁶⁷ Асу (阿速) — яғни Ас//Алан, моңғол деректері бойынша Асүт.

⁶⁸ Волосы (斡罗思) — яғни орыс.

⁶⁹ 1235 жыл.

⁷⁰ Сянцзун (宪宗) — Мөңке хан.

⁷¹ 1237 жыл.

⁷² Куаньтяньцзисы (宽田吉思) — бұл Көл-теңіз деген сөздің қытайша транскрипциясы болуы да мүмкін. Бұл жерде Каспий теңізі айтылып отыр.

- ⁷³ Бачиман (八赤蛮) — яғни Бачман.
- ⁷⁴ Елецзань (也列赞城) — яғни Рязань қаласы.
- ⁷⁵ 1257 жыл.
- ⁷⁶ Лачжэнь (刺真) — бұл Лашын (Lashin) деген түркі-моңғолдық кісі есімінің қытайша транскрипциясы деуге болады.
- ⁷⁷ Цидай (乞歹) яғни Қытай.
- ⁷⁸ Асы (阿思) — яғни Ас немесе Асу//Алан.
- ⁷⁹ Мәтінде Аро思 деп хатталған. Бұл орыс этнонимінің тағы бір түрлі транскрипциясы деуге болады.
- ⁸⁰ Булиаэр (不里阿耳) яғни Бұлғар.
- ⁸¹ Мәтінде 撒吉刺 деп хатталған.
- ⁸² Хуалацзымо (花刺子模) — яғни Хорезм (Khorazm).
- ⁸³ Сайлань (赛兰) — яғни Сайран қаласы. Қытайша деректемелерде ең ертеде бұл қаланы 白水城 (Байшуйчэн, яғни ақ сулы қала деген мағына береді) деп жазды. М. Қашқари бұл қаланың атын Исбижап (соғды-парсы тілінде ақ су деген мағынада) деп атай отырып, қаланың екінші бір аты Сайрам деп жазады. Араб тіліндегі деректемелерде «Мединат ал-Байда» (Ақсу қаласы деген сөз) деп аталғаны мәлім. Қаланың орны қазіргі Шымкент қаласынан 50 км жердегі Арыс өзенінің солтүстік жағасында.
- ⁸⁴ Мәтінде 巴耳赤邗 деп хатталған. Ортағасырлық байырғы қала Баршылықент — Барчанкент — Барчкент — Барчин (Barchin//Parchin) атының қытайша транскрипциясы. «Юаньши» кітабының ілгерідегі тарауларында 八儿真 (Баэрчжэнь) деп транскрипция жасалған.
- ⁸⁵ Чжаньдэ (毡的) — яғни Женд (Jand).
- ⁸⁶ Мәтінде 不赛因 деп хатталған.
- ⁸⁷ Мәтінде 八哈刺因 деп хатталған.
- ⁸⁸ Мәтінде 怯失 деп хатталған. Кедж? немесе Кеш? дегеннің қытайша транскрипциясы деп қарастыруға да болады.
- ⁸⁹ Мәтінде 八吉打 деп хатталған. Бұл Бағдад дегеннің қытайша транскрипциясы болуы да мүмкін.
- ⁹⁰ Мәтінде 孙丹尼牙 деп хатталған.
- ⁹¹ Мәтінде 忽里模子 деп хатталған.
- ⁹² Кэцзалун (可咱隆) — яғни Казерун дегеннің қытайша транскрипциясы.
- ⁹³ Шэлацзы (设刺子) — Шираз.
- ⁹⁴ Селацзы (泄刺子) — бұл да Шираз дегеннің транскрипциясы болуы мүмкін.
- ⁹⁵ Мәтінде 苦法 деп хатталған.
- ⁹⁶ Мәтінде 瓦夕的 деп хатталған.
- ⁹⁷ Мәтінде 兀乞八刺 деп хатталған.
- ⁹⁸ Маосили (毛夕里) — яғни Мавсиль немесе Моссул.
- ⁹⁹ Шэливань (设里汪) — яғни Ширван.

- 100 Лоэр (罗耳) — яғни Лур. Лурстан деп те аталған.
- 101 Мәтінде 乞里茫沙杭 деп хатталған.
- 102 Мәтінде 兰巴撒耳 деп хатталған.
- 103 Нахаваньди (那哈完的) — яғни Нехавенд.
- 104 Иссыфахань (亦思法杭) — яғни Исфахан.
- 105 Мәтінде бұл жердің аты 撒瓦 деп хатталған.
- 106 Кэшан (柯伤) — яғни Кашан.
- 107 Мәтінде бұл жердің аты 低廉 деп хатталған.
- 108 Мәтінде бұл жердің аты 胡瓦耳 деген үш иероглифпен хатталған.
- 109 Симонян (西模娘) — яғни Семнан.
- 110 Аламотэ (阿刺模忒) — яғни Аламут.
- 111 Кэцзюнь (可疾云) — яғни Газна. Газван немесе Газнан.
- 112 Мәтінде 阿模里 деп хатталған.
- 113 Мәтінде 撒里牙 деп хатталған.
- 114 Тамишэ (塔米设) — яғни Термиз.
- 115 Цзаньчжан (赞章) — яғни Зендчжан.
- 116 Абахаэр (阿八哈耳) — яғни Абхар.
- 117 Мәтінде 撒里茫 деп хатталған.
- 118 Чжуличжан (朱里章) — яғни Джурджан, кезінде Гурган немесе Гиркание деп те аталған.
- 119 Дэсисыдань (的希思丹) — яғни Дехистан.
- 120 Мәтінде 巴耳打阿 деп хатталған.
- 121 Даэрбань (打耳班) — яғни Дербент.
- 122 Мәтінде 巴某 деп хатталған.
- 123 Мәтінде 塔八辛 деп хатталған.
- 124 Мәтінде 不思忒 деп хатталған.
- 125 Мәтінде 法因 деп хатталған.
- 126 Найшабуэр (乃沙不耳) — яғни Нишапур.
- 127 Мәтіннің бұл жерінде 撒刺哈歹 деп хатталған. Мәтінтанушылар қытай және мұсылман деректемелеріне сүйене отырып, мәтіндегі Салахадай (撒刺哈歹) Хорезм жеріндегі Мервтің оңтүстік-батысы мен түстік шығысындағы Серахс деп қарайды. Олар «мәтіндегі Салахадай (撒刺哈歹) деген Салахаси (撒刺哈歹) дегеннің жаңсақ жазылған түрі. Қателіктің орын алуына тіркестегі歹 (Си) деген иероглифтің орнына歹 (дай) иероглифінің жазылып кетуі себепкер болған» дейді (қараңыз: «Юаньши» 1585-бет).
- 128 Мәтінде 巴瓦儿的 деп хатталған.
- 129 Мәтінде 麻里兀 деп хатталған. Мерв дегеннің қытайша транскрипциясы болуы мүмкін. Жоғарыдағы деректемелерде Мерв топонимі туралы 马里 (Мали) деген транскрипция кездескен.
- 130 Талигань (塔里干) — яғни Таликан.
- 131 Бахихэй (巴里黑) — яғни Балх.
- 132 Цзилицизисы (吉利吉思) — яғни Қырғыз (Qirgiz//Kirgiz). Бұл туралы 99-беттегі 247-түсіндірмеге қараңыз.

¹³³ Мәтінде 撼合纳 деп хатталған. Қытай деректемелерінде бұл елдің аты бұдан басқа түрде 憾哈纳思 (Ханьханасы), 慙哈那思 (Ханьханасы), 合卜合纳思 (Хэбухэнасы) деп те транскрипцияланған. «Құпия шежіре» оларды Qabqanas деп жазған. Р. Pelliot кезінде бұл сөзді Qarqanas деп қарап, түбірі түркі тіліндегі қар (қазақша — қап, дағар деген мағынада) сөзінен келгендігін ескерткен. Сол сияқты башқұрттар арасында Қарқа деген ру кездеседі. Бұл сөздің төркіні түркі тіліндегі аңшылық құралы Қарқап деп қарауға да болады (қараңыз: Хань Жулинь 1982, 343, 344-66.).

¹³⁴ Цяньчжоу (谦州) — яғни Кемчихұт (Кемсiхud). Қытай деректемелерінде бұл елдің атын 欠州 (Цяньчжоу), 欠欠州 (Цяньцяньчжоу), 谦谦州 (Цяньцяньчжоу) т. б. деп транскрипциялаған. Бұлардың барлығы Кем-Кемчихұд (Кем-Кемсiхud) дегеннің қытайша түрліше жасалған транскрипциясы еді. Бұл елдің аты өздері қоныстанған жердің атымен аталған. Олар Енесейдің жоғарғы бойы болған Ұлық Кем және Кішік Кем суларының бойын қоныстанған.

¹³⁵ Иланьчжоу (益兰州) — яғни Иланчоу (Иланчи).

¹³⁶ Ханьди (汉地) — Қытай жері айтылып отыр.

¹³⁷ Мәтінде 乌斯 деп хатталған. Тайпа аты, қытай деректемелерінде 乌思 (Усы), 兀速 (Усу) деп те хатталған. Қытай деректемелері кезінде Саян жоталарының солтүстігіндегі Енесей өзенінің шығыс тармақтарының бірі болған Ұрсұд (Ursud) өзенінің бойын қоныстанған тұрғындарды Усы (乌思) деп атаған. Олардың аты Ұрсұд өзенінің атымен аталған делінеді.

¹³⁸ Мәтінде берілген дерек бойынша «қырғыз» этнонимінің мәнін «қырық қыз» деген сөзден іздеуге тура келеді.

¹³⁹ Даду (大都) — яғни қазіргі Пекин қаласы. Аталмыш дәуірде көне түркі тілінде Ханбалық деп атанған.

¹⁴⁰ Найман елінің шығу тегі туралы ғалымдар арасында кереғар пікірлер бар. Бұларды үш топқа жинақтауға болады. Бірі оларды бұрынғы Түркі-ұйғыр қағанаты кезінен бері қарай осында қоныстанған тайпалардың ұрпағы деп қарайды. Екінші топтағылар оларды Ұйғыр қағанаты құлағаннан кейін оңтүстікке ауған қырғыз тайпалары деп есептейді. Ал үшінші топтағы пікірлер бойынша болғанда олар шығыстан батысқа қарай жылжыған моңғол тайпалары болып шығады.

¹⁴¹ Цяньхэ (谦河) — яғни Кем өзені.

¹⁴² Мәтінде бұл өзеннің аты Апу (阿浦) деген екі иероглифпен хатталған. Абақан дегеннің қытайша транскрипциясы деп қаралады.

¹⁴³ Мәтінде 玉须 деп хаттаған.

¹⁴⁴ «Юаньши» кітабының көне нұсқаларында бұл өзеннің аты 昂可刺河 (Маокэлахэ) деп хатталған екен. Біз пайдаланған ЧХШЦ нұсқасындағы 昂可刺河 (Анкэлахэ) деген форманы ЧХШЦ мәтінтанушылары өзгерткен. Сонымен 昂可刺河 (Анкэлахэ) деген Анқара өзенінің қытайша транскрипциясы деп қаралған (Бұл туралы қараңыз: «Юаньши» 5-том, 1585-бет). Хань Жулинь қырғыздарға қарасты болып келген Анкэла тайпасының жері екі өзен

тоғысқан тұстан әрі Енесейдің төменгі бойы деп қарайды (қараңыз: Хань Жулинь 1982, 342-6).

¹⁴⁵ Вэйуэр (畏吾儿) — яғни Ұйғыр.

¹⁴⁶ Мәтінде 跨木马逐猎 деп жазылған. 木马 (Мума—ағаш ат деген мағынада) дегенді шаңғы деп түсінуге болады. Бұл жердің тұрғындарының қар үстінде шаңғы тебу өнерінің өте жоғары болғаны туралы қытай деректемелерінде ертеден мәлім.

¹⁴⁷ «Юаньши» кітабының көне нұсқаларында бұл елдің аты 骨利幹 (Гули-во) деп хатталған екен. Біз пайдаланған ЧХШЦ нұсқасын баспаға дайындаған мәтінтанушылар оны 骨利干 (Гулигань) деп өзгерткен (қараңыз: «Юаньши» 5-том, 1585-бет). Бұл Құрықан деген топонимнің қытайша транскрипциясы деп қаралады. «Цзю Таншу» кітабы, 199-цзюань (II), Телә баяны, «Синь Таншу», 217 (II)-цзюань, Хуэйхэ баяны қатарлы деректемелерде қатысты мәліметтер бар.

¹⁴⁸ Қытайшасы 山丹 деп хатталады.

¹⁴⁹ Қытайшасы 芍药 деп хатталады.

¹⁵⁰ Танлилин (唐丽岭) — яғни Танну-Ола (Tannu-Ola), көне түріктер бұл тауды көбінесе Қоқман (Kökmän) деп атап келген.

¹⁵¹ Мәтінде 回纥 (Хуэйхэ) деп хатталған. Тан дәуіріндегі қатысты еңбектерде бұл екі иероглиф ұйғыр этнонимінің баламасы ретінде қолданылды. Мәтіннің бұл тұсындағы 回纥 (Хуэйхэ) этностық ұйғырларды айтып отырғаны не ортаазиялық халықтардың өкілдерін айтып отырғаны беймәлім.

¹⁵² Хань (汉) — яғни этностық қытайлар.

¹⁵³ Мәтіндегі дерекке негізделгенде Оң хан бастаған керей ұлысы бастапқы кезде осы өңірді мекен еткен деген қорытындыға келуге болады. Дегенмен, бұны растай алатын қосымша мәлімет жоқтың қасы. Соған қарамастан, керей ұлысы күшейген тұста олардың өріс-қоныстарының бір шеті осы маңға таман жеткенін байқауға болады. Оң ханның әкесі Құршақұс Бұйрық ханның тірі кезінде Оң ханды елдің шалғай аймақтарын басқаруға жіберіп отырған болатын. Демек, мәтіндегі «Оң хан бастабында осы жерді қоныстанған екен» деген деректі осындай тарихи кезеңнің белгісі деп қарауға болады. Кей деректемелерде керейлерді Кем өзені маңынан оңтүстікке ауған тайпа деп қарастырып келеді. Бұл пікірді алғаш айтушылардың бірі ретінде Ту Цзиді атауға болады. Сөйтіп, керейлердің шығу тегі туралы олар «Кем бойынан келген» деушілердің саны тым аз емес, алайда жоққа шығарушылар да бар (Бұл туралы қараңыз: Чэн Дэчжи 2005. 210 және 211-б.).

¹⁵⁴ Яғни 1297 жыл.

¹⁵⁵ Қытайша 刘好礼 деп хатталады.

Есімдер көрсеткіші

- Айбухуа 145
Алань 32, 33
Алань гохо 32
Алаусы тицзихули 143, 144
Алахай бецзи гунчжу 144, 145
Алахусы 48
Алаудоуэр 42
Алибугэ 125, 145
Алихань 151
Алихай 45, 46
Алихэй 144
Аличу 168
Алянь тайши 49
Алтыншы Хуанхоу 112, 119, 120
Аньдунашу 42
Аньтань 43, 44, 46, 47, 51
Анхуэй хуанхоу 124
Аньчэнь 140, 141
Аньчэнь ноян 140
Аньтун 212
Аньчжидай 119, 126
Асилань хань 52
Аудулахэмань 112
Ахудай 111
Ачжэчи 213
Аэрхунь 126, 187
- Бадай 45
Баду 125, 126, 170, 171, 213
- Байху 135
Байсинхуэр 35
Бала 54, 125
Балахан 46
Балидань 35
Балянь 47
Балинсихэйлатухэбэйсюй 33
Баньличи 126
Баньдуча 194
Баода 17
Баоюй 208
Бату 112, 119, 120, 125, 135, 213
Басачали 213
Бахату 171
Бачимань 170
Баэршуаэртэ дэцзинь Идуху
179, 181
Бедэинь 178
Белигута́й 38, 39, 49
Белигудай 126
Беэргэ 126, 127
Бодуаньчаэр 32
Боханьгэдахэй 32
Бохэдусаличжи 32
Болоча 198
Боли 38
Болохунь 41, 50
Боэрта́й 140
Боэршу 41

- Бохуду 167
 Боту 47
 Бояохэ 144, 145
 Буго 143
 Бу[гу] кэхань 179
 Буула 51
 Булухудэ 41
 Були 126, 127
 Бухуму 205
 Бухунчаэр 44
 Буляньцзидэй 126
 Бу(лююй)[юйлу]хань 43
 Буюйлухан 40, 50
 Буянь Сибань 144
 Білге 18
 Бэйаньван 196
 Бэйпинван 144, 194
- Ван** 17, 39, 48
 Ванхань 39, 40, 41, 42, 43, 45,
 46, 47, 48, 149, 150, 153, 187,
 216
 Ван кэхань 205
 Ваньянь Чэнлинь 111
 Вокотай 53, 54, 110
 Волила 20, 21
 Вочэнь 141
 Вочицзинь 48
 Вэйван Юньцзи 52
 Вэйминлиньгун 51
 Вэйпинван 212
- Гао** Лингун 51
 Гаотанваны 144
 Гаотанванфэй 144, 145
 Ганьтянь ханшайым 21
 Го Ваоюй 207
 Гор хан 44
 Гуансянь хуанхоу 110
- Гуансяньшишэн хуанхоу 140
 Гурхан 19
 Гюйю 112, 119, 120
 Гэбулихань 35
 Гэли дэцзинь 180
- Дадэ** 188, 198
 Дайэрусунь 50
 Далитай 43, 44, 47
 Дали 127
 Далу 177
 Далухуачи 54
 Дацзянцзюнь 195
 Дачоу 38, 39, 45
 Даши 16, 17, 18, 21
 Даян кэхань 181, 191
 Дин 136
 Динцзун 119, 120, 121, 125, 126,
 127, 145, 159, 172
 Динцзун Цзяньпин хуанди 119
 Дин Сюэ 52
 Доуцзисычжун 207
 Долучжи 213
 Доэрдохуай 195, 196
 Дубушу 20
 Дудалухуачи 151, 211
 Думуган гунчжу 144
 Дунпин Ван 21
 Дуцзянь 20
 Дуньбинай 35
 Дуньбинай қаған 167
 Дэи 41
 Дэцзин 180
 Дэцзун 21
- Ебегай** 38
 Ебугань 195, 196
 Егу 126
 Едэгоболу 40

Елианьдунь 181
 Еликэхала 39
 Елимиши гунчжу 145
 Еличжицзидай 120
 Елюй Ахай 53
 Елюй Даши 16, 17
 Елюй Сунь шань 19
 Елюй Тегэ 20
 Елюй Чжусюе 19
 Елюй Чуцай 111, 112
 Елюй Яншань 20
 Есу 126, 127
 Есугай 36
 Есу бухуа ханышайым 141
 Есубухуа 125, 126
 Есуньто 127
 Етегэ 196
 Ецюймэньдаэр 120
 Ечжили 196, 197

Жамуқа 36, 42, 43, 44, 47,
 49

Жуйцзун 141, 177, 178
 Жуньцзун 124, 144
 Жэньцзун 21

Ибаха бецзи 154

Идуху 52, 181
 Илахэ 40, 41, 43, 44, 45, 46,
 48
 Иле 21
 Инаньчи 39
 Инасы 193, 194
 Инвэнь хуанди 110
 Исуньгэ 126
 Ихэласы 153

Канго 20, 21

Кобухуань 145

Колицзисы 145
 Кодуань 127
 Коэрхань 163
 Куанчжэдай 195
 Күшлік 21, 177
 Қайду 195, 197, 198, 212
 Қайду бұлғағы 194
 Қара қымыз 194
 Қытай 126

Лачжэнь 213

Лачжэнь баду 153
 Лецзу 36, 39, 40
 Ли Аньцунань 51
 Ли Тан 145
 Лю Болинь 53
 Лю Хаоли 217
 Лю-юансы даван 19, 20
 Ляо Синь цзюон 16

Мангэтемуэр 135

Манкэсаэр 126
 Ману 153
 Махэмодэ Хуаласими 111
 Мачжаэр 170, 181
 Мели 127, 168, 169
 Меликэкэхань 54
 МенияньДудунь 33
 Меучжэнсяолиту 38
 Минь 140
 Мичжисыла 164
 Мичисылао 169
 Минлича 151
 Моналунь 33
 Мубала 187
 Мугэ 125, 126
 Мухуали 41, 54, 207
 Мыңбегі 153
 Мэнань 207

Мэнгэ 112, 113

Найянь 196

Наймачжэньши 112, 119

Наоху 126

Начжэнь 34, 35

Негутай 144

Некунь 46

Нелиби 167

Негубай 187

Няньхэ Чжуншань 111

Полико 17

Пугучжишали 21

Пу Санкюй 207

Пусуван 21

Пэн Ибинь 55

Садэмиши 188

Салида 135

Салимань 145

Сао Волила 19, 20

Сибань 170

Солухэтени 124

Сомона 193

Сойгэту 125

Суаньи тайхоу Юэлунь 36, 44

Сунидей 125

Субутай 167, 168, 170, 171

Сы-юань 19

Сюань-и 19

Сюечань 140

Сюэчэ 38, 39, 46

Сюэйле 126, 127

Сюэчэбэцци 38, 39, 45

Сяньбухай ханды 50

Сяньвэн 17

Сянцин 21

Сянқунь 153, 154

Сяньцзун 119, 124, 126, 127, 187, 194, 213

Сяо 19

Сяодолубу 21

Сяо Дэ фэй 17

Сяоисюе 17

Сяола-абу 19

Сяотань 181

Сяочалаэрабу 20

Табуянь 21

Тайхэ 50

Тайцзу 17, 18, 20, 36, 55, 110, 135, 140, 144, 149, 150, 153, 154, 158, 159, 163, 167, 170, 177, 181, 187, 192, 193, 194, 197, 205, 207

Тайцзун 20, 32, 110, 111, 119, 120, 121, 124, 126, 127, 170, 171, 177, 187, 191, 194, 213

Тайцзы 41, 44, 48

Тайфу Эда 51

Тайян кэхань 143, 144

Тайфу Сибиши 51

Тайчоу 46

Тайян хан 48, 49, 50, 177

Тайши Гован 54

Талунь 197

Тататуна 191, 192

Татахаэр 169

Тахайдалу 37

Тахайха 42

Тачаэр 125, 126

Таши Мухуали 207

Тээрбутай 36

Темучжэнь 32, 36, 45

Темудеэр 125

Тодуань хоэр чжэнь 36

Тоху 47, 126

- Тоэрчиянь 194
 Тотому 194, 195
 Тохатемуэр 126
 Тобэнь Мелиьцзянь 32
 Толи 39
 Толэй 54, 56, 110, 124
 Толехунай 126
 Тото 40, 43, 49, 50, 51, 127, 135, 181
 Тото Мангэ 135
 Тумеган Гунчжу 170
 Тутайчаэр 36
 Тутуха 193, 194, 195, 196, 197
 Тусахэ 44
 Тусюэгань 181
 Туэрхуа 127
 Тучжи Шуминюань ши 20
 Туманьда 188
 Тэ 140
 ТэСюэчань 140
 Тянцин 16
 Тяньцзо 17
 Тянью патша 19
 Тяньси 21
- У**гусунь Чжундуань 53, 54
 Уи 145
 Улуг 37
 Улуутай 153
 Улухуэй 197
 Улянхэтай 125, 126, 172
 Умучжоу 18
 Утахай 196
 Ухэлиши 192
 Ұлық Ясақтар 111
 Үлкен және Кіші Мичисылао 169
- Ф**атиянь циюнь шэнухуанди 32, 55
- Финянцизюньтун 207
- Х**абань 167
 Хабицизюнь 170
 Хадань 126, 170, 197
 Хайду 34, 35, 127
 Хаймиши 125
 Хайланьбай 205
 Халачаэр 192
 Халачжан 188
 Ханмяньли 181
 Ханху 41
 Ханлиньинфэн 16
 Хасаэр 41, 42, 47, 49
 Хасаньна 187
 Хачжаэр 149
 Хачжэнь 141
 Хачжиэр Чжиланьту 53
 Хаэрлу 196
 Хоачжэнь байцзи 44
 Ходу 168, 181, 193
 Холухасунь 196
 Холишилемэнь 45
 Холисубачи 49
 Холицзинь 38
 Холичай 124
 Хотосы 164
 Хочаэр 43, 44, 46, 47
 Хочжи 149
 Хочжэ 126
 Хуансу Хуанди 124
 Хучаху 159
 Хуиньдаэр ноян 154
 Хубилай 49, 126, 127
 Худухуа бецзи 49
 Хутула 47
 Хутуху 54, 112
 Хуэршань 19
 Хуэрчжэнь 38

- Хуэрчжахусы бэйлу 39
 Хулусумань 194
 Хулухунь 167, 168
 Хэдань 126
 Хэсиван 140
 Хэсымайли 163, 164
 Хэчивэнь 167
 Хэчжи 127
 Хэнсу Хуанди 127
 Хэнань Вань 54
- Цедэбухуа** 127
 Целянь 171
 Целянькоу 170
 Цинцэнван Чун 17
 Цишили 45
 Цидай 213
 Цигунчжи 213
 Цилицзи хутэни 127
 Цзиньши 16
 Цзиньюаньши 143
 Цзиньянь гунчжу 180
 Цзиньван
 Цзининь Ван 141, 197
 Цзининь ванфэй 141
 Цзоли 208
 Цзочэнсян 111
 Цзунавань Найянь 195
 Цзюньбухуа 145
 Цзюйэр[хань] 39, 45
 Цзянпин хуанди 120
 Цзя У 18
 Цзягучжангэ 53
 Цзянго 181
 Цзянхуай 144
 Цзячэн 19
 Цыши 16
 Цюйчу 112, 193
 Цючжэньжэнь 151
- Цюйсюеу сабала 40
 Цюйсюеу 41
 Цюйчулоу 50, 51, 163, 177
 Цюйэр хань 42
- Чаоэр байцзи** 44
 Чаосы 177, 178
 Чахэтай 53, 54
 Чилаовэнь 37
 Чилаоэнь 181
 Чанвэнь 177
 Чжабаэр 149, 150, 151
 Чжабаэр хочжа 149, 150
 Чжаладин 163
 Чжаландин 54
 Чжан Жу 120
 Чжанибе 136
 Чжааганьбо 39, 40, 42, 45
 Чжаха цзянпу 154
 Чжахутай 195
 Чжао-дэ 19
 Чжаотаоши 19
 Чжаотаофуши 19
 Чжалаэр 153
 Чжида 136, 192
 Чжидан 55
 Чжиоань 36, 55, 136, 194, 211, 212, 213, 217
 Чжолибухуа 145
 Чжунтун 145, 194
 Чжоу 16, 17
 Чжуну 141
 Чжуаншэн Тайхоу 124, 205
 Чжунтунчао 136
 Чжуншүшэн 111
 Чжуншулинь 111, 112, 207
 Чжуншүлинцзин 207
 Чжуншүючэнсян 159
 Чжунфэндайфу 192

Чжулугу 21, 22
 Чжэлима 167
 Чжэлимай 45
 Чжэбай 164
 Чжэбе 37, 49, 51, 52, 53, 163
 Чжиби наянъ 181
 Чжэньхай 111, 158, 159
 Чжэньго 144
 Чжибе 168
 Чжиэрватай 194
 Чуангуэр 17
 Чунь 17
 Чунфу 21
 Чэнлинь 111
 Чэнцзисы хуанди 50, 158
 Чэнчжи 16
 Чэнцзун 196, 198
 Чэнсян Ваньяньсян 38
 Чэнтянь ханшайым 21

Шаоуэр 42
 Шаошин 21
 Шаояо 216
 Шато янмень 143
 Шаньдань 216
 Шочжи 36
 Шосымань 120
 Шицзюэр 38, 39
 Ши Тяньни 55
 Шилемэнь 119, 125, 126, 127,
 154
 Шилецзи 194, 195

Ши Цюань 120
 Шицзю 145, 194, 196, 197, 212
 Шилигэ ебугань 37
 Шиюн 205
 Шумиоань фуши 19
 Шучи 44, 53, 54, 135, 164
 Шучитай 153, 154
 Шыңғысхан 135
 Шэнухуанди 55
 Шэнлаха 195, 196
 Шэньюань хуанди 36
 Шэньбай 50
 Шээрби 158

Юаньчжэнь 141

Юйлиу 170
 Юйлицзи 169
 Юйлюнь дэцзинь 180
 Юйчэнь 207
 Юйгулуньчи дэцзин 182
 Юйсуаньдуань хань 208
 Юнчэнь 205
 Юньцзи 52
 Ючэнсян 111
 Юэцзыбе 135, 136
 Юэцзубе 213
 Юэле гунчжу 145

Ялаовачи 112

Яньхотэоэр 42
 Яньчин 19, 20
 Яньчжэнь 205
 Яньмэньцзюньгун 192

Этнонимдер көрсөткіші

Аланьасы 213
Алтигээр тайпасы 51
Алосы 213
Ақ татар 17, 48
Аньчи татар 43
Асу 164, 169, 213
Аэрхунь 187

Балаху елі 34, 35
Балахуцегу 35
Бигудэ 17
Босыхуэр 140
Булиаэр 213
Вангу 141
Воила 51
Волосы 125, 169, 213
Вугули 17
Вэйла 49
Вэйу 191, 192
Вэйуэр 51, 52, 207, 215

Гаочэ 205
Гуэрчжи 164

Далагуай 17
Дамили 17
Даши 18
Джаджирад 17, 20
Дила 17, 20
Доланцзи 37

Долубань 41, 42, 43, 46, 50
Дунай 45

Едэ-инали 51
Емилихочжи 169
Еси 17
Ициле 42, 47

Канли 164, 196, 205
Кэфуча 208
Кэле 39, 48, 49, 149, 205

Қидан 16
Қолуласы 42
Қоңырат 17
Қытай 16

Ману 37
Мачжаэр 170
Мелици 40, 45, 46, 49, 50, 51
Мелицзи 168, 169, 193
Мэнгу 32, 49, 111, 120, 124, 125,
126, 127, 150, 167, 197, 216
Меркіт 17
Меэрцитай 154

Найман 38, 39, 40, 41, 43,
44, 45, 46, 48, 49, 50, 143,
144, 154, 163, 168, 169, 177,
191

- Неэрцзинь 47
 Нила 17
 Нюйчжи 158
 Пусуван 17
 Сали вэйутэ(лэ)[цинь] Сали 127, 170
 Сайи 149
 Саньчжиу 41, 42, 43, 46, 49, 50
 Сидэ 17
 Тайчиу 36, 37, 41
 Тангут 17
 Тану 158
 Татар 41, 43, 46, 49, 50, 158
 Тулубань 49
 Тулуцзи 211
 Улууд 154
 Улуутай 153
 Улусы 170
 Улляньхэ 167
 Усы 215, 216
 Ұйғыр 18
 Үлкен сары Шивей 17
 Хадацзинь 41, 42, 43, 46, 50
 Халачи 194, 197, 198
 Халалу 196
 Ханцзинь 169
 Хатацзинь 49
 Холула 47, 124
 Хуанхуда 124
 Хумусы 17
 Хунцзила 41, 42, 43, 46, 47, 110, 140, 153
 Хуэйгу 39, 212
 Хуэйхуэй 39, 187, 216
 Хэчжу 17
 Целе 124, 153, 154, 169
 Целеи 153, 154, 187
 Целетай 158
 Целии 45
 Цивовэнь 32
 Цидань 39, 158, 177, 181, 208
 Цилицзисы 51, 198
 Циньча 112, 124, 158, 164, 168, 169, 193, 194, 195, 196, 197, 213
 Цзилицзисы 215, 216, 217
 Цзиэрцзисы 215
 Цзубу 17
 Цзюэрби 17
 Чакань татар 43
 Чиминь 170
 Чжалаэр 37
 Чжаоле 37
 Чжулицзинь 45
 Чживэнь 158
 Чээркэсы 213
 Ялаиэр 33, 35

Географиялық көрсеткіш

- Абахаэр 214
Аламотэ 24
Алатохулау 125
Алахэй 164
Алимали 212
Алицзи өзені 169
Алухаунь 158
Алансай қамалы 43, 45
Алэйцуань бұлағы 41
Амоли 214
Анкэла дариясы 215
Аньдахань тауы 193
Аньмудария 208
Аньси 196
Аньтай тауы 49
Аньтань хоэрхуань 145
Апу өзені 215
Асу жері 119
Атэбаши 212
Ашу өзені 181
- Әмудария 126
- Бабу 212
Баваэрдэ 215
Бадахачан 211
Балаху 34, 35
Балахуцегу 35
Балахэхэй 35
- Балжун өзені 149
Балувань даласы 54
Балиман 212
Балихэй 215
Бамоу 215
Баньлэхэ 53
Баньчжуни өзені 47, 158, 167, 187
Баньшу өзені 197
Баньчжэнь көлі 154
Батыс Ляо 16, 163
Бахалаинь 214
Бацзида 214
Баэрдаа 215
Баэрхучжэн 40, 43
Баэрчжэнь 53
Баэрчихань 214
Белиболида тауы 180
Бес тоуся 153
Бешибали жері 126, 180, 208, 212, 213
Бешилань 208
Билихань қаласы 169
БолитуньАлань 33
Боце тауы 196
Боцзыбали 164
Бугу хан 18
Бусайинь 214
Бусыгэ 215
Бухаэр 53

- Бухуала 187, 211
 Бухайхань 141
 Бухань 169
 Буцзу өзені 169
 Бэйилечуань өзені 41
 Бэйпин 195
 Бэйтин 212
 Бэйтин духуфу 17
 Бянь 150
 Бяньцзин 159

Ваньлэгун сарайы 112
 Ванцзисуметули 120
 Васидэ 214
 Водуань 163
 Волохай қаласы 51
 Вонань өзені 38, 41, 47, 50, 126, 167
 Вотолоэр қаласы 53
 Вохуань өзені 195
 Вочи 212
 Воэрхань 111
 Вэйву 17
 Вэйу қаласы 213
 Вэйуэр жері 179, 211

Ганчжоу 18
 Гаоли 112
 Гаочан мемлекеті 179
 Гаочэ мемлекеті 205
 Гуаньси 54
 Гуаньжэньшань 141
 Гулиган мемлекеті 216
 Гун 112
 Гутаба 213
 Гусойгюй мемлекеті 208
 Гуцзэвоэрдо 163
 Гэцзинин 211
 Гюйле өзені 197

 Гюйэрчи жері 127

Ғүз орда 20

Даду 215, 216
 Дай 177
 Даланьдабасы 119
 Даланьбаньчжусы 36
 Дали 194
 Далинь 17
 Далян 55
 Дамин басқармасы 55
 Дахэлин 213
 Дашилинь-я 16
 Дашуйпо 52
 Даэрбань 215
 Дилянь 214
 Духуфу 212
 Дуншэн 53
 Дунлуваньхуфу 197
 Дэлиань 212
 Дэн аймағы 55
 Дэсинфу 52
 Дэсисыдань 214
 Дэхэнь 164
 Дэшун 170
 Дяоюйшань 127, 187

Елебань 170
 Елецзань 213
 Елецзань қаласы 125
 Ели 54
 Емачуань 120
 Емили жері 127
 Емиши 212
 Ехулин 52
 Ечжили өзені 171
 Еэрдэши өзені 50, 51, 53, 181
 Еюньчи 212

- И**лабали 212
 Илан 216
 Иланьчжоу 215, 217
 Иньду 55, 111
 Инчан 194
 Исыбалана қаласы 111
 Исы фахан 214
- К**оитань тауы 168
 Куань динцзисы теңізі 169, 170, 213
 Кунь лунь 151
 Куфа 214
 Куча 212
 Кутеуалали 110
 Кунгуле 145
 Кэбули 211
 Кэдунь 17
 Кэимэнь қақпасы 51
 Кэсань 163, 212
 Кэти 212
 Кэшан 214
 Кэшихаэр 163, 212
 Кэцзалун 214
 Кэцзиюнь 214
- Л**ань 170
 Ланьбачээр 214
 Лицзили қорғаны 50
 Лоэр 214
 Лосы қаласы 50
 Лугу 213
 Лунсин 158
 Ляоцзо 197
- М**ача қаласы 171
 Майцесы 194
 Малу 54
 Малучаекэ 54
- Мали 208
 Малиу 54
 Маосили 214
 Маэринан
 Молиси 127
 Монача тауы 40
 Моточи 127
 Мулай мемлекеті 54
 Мулои мемлекеті 111
- Н**айшабуэр 215
 Наймань мемлекеті 191, 208, 215
 Налань була 194
 Нахаваньди 214
 Нахэйшабу 211
 Ничабуэр 163
 Ничауэр 54
 Нишабу 182
- П**инян 136, 187
 Пухуа қалсы 53
 Пула 212
- С**ава 214
 Сайлань 214
 Салахадай 215
 Салиман 214
 Саличуан 55
 Салия 214
 Салихэ 36, 40, 41
 Самарқанд 19
 Самаэргань 212
 Санфэншань 178
 Сацзила 213
 Селацзы 214
 Синь 17
 Суньданныя 214
 Сунсыгань 53

- Сун елі 55, 111, 112, 194
 Судань мемлекеттері 127
 Силасы қаласы 54
 Симонян 214
 Сися 39, 42, 50, 51, 55, 140
 Синьчжоу аймағы 144
 Сифань Хочжоу 181
 Сицзинь 159
 Сюан вэйсы 213
 Сиюй 19, 52, 53, 54, 110, 112,
 120, 127, 144, 149, 150, 159,
 163, 187, 188, 213
 Сюаньпин 52
 Сюньсыган 140
 Сюэмисыгань 163
 Сюэмицзэгань 187
 Сюэлингэ өзені 179
 Сяньсыгань қаласы 208
 Сянчжоу 16
- Табасинь 215**
 Тагусин 213
 Тайханьчжай 50
 Тайхэлин тауы 169
 Тайюань 187
 Тайчжоу 16
 Тамишэ 214
 Танлилин 216
 Тангу 112
 Тан елі 55, 180, 207, 212, 216
 Танин ауданы 178
 Талиханьчжай 54
 Талигань 215
 Таохэ 170
 Темайгай даласы 48
 Темэньгуан 53
 Темірқақпа 208
 Темэнь 151
 Телету шатқалы 39
- Теэр тауы 164
 Тулусыгэ қаласы 170
 Тулюйбеэр өзені 42
 Туна өзені 171
 Тунгэцзэ 45
 Тунгуань қамалы 55, 140, 170
 Туула өзені 40, 168, 172, 195,
 196
 Тухула 179
 Туцэлихулу 33
 Тумаувань тауы 164
 Тусы 54, 211
 Тээрми 211
 Тяньгэлиуйдаха 180
- У 53**
 Удунь 181
 Улахай қаласы 51
 Улута тауы 50
 Улухуэйшилянъчжэнь өзені 43
 Унань өзені 158
 Упин 193
 Утилаэр 212
 Ухэбала 214
 Учэн қаласы 212
 Ушабао қамалы 51, 52, 207
 Уюэин 52
- Файнь 215**
 Фушань тауы 180
 Фэнли 52
- Хадинли 45**
 Хайдун 120
 ХайлаэрТэнихолухань жері 42
 Халавэнь тауы 196, 197
 Халавэнь шатқалы 39
 Халаньчжэнь шато 47
 Халаогу 55

- Халахунь тауы 47
 Халахачжэнь шато 153
 Халахочжэ 212
 Халалу елі 52
 Хань жеріне 159, 205, 215
 Ханьлинъ 16
 Ханмянли 181
 Ханьхэна 215, 216, 217
 Ханьтахай 198
 Ханьха 154
 Ханьхай тауына 49, 197
 Ханьянь қаласы 164
 Хацзали тауы 170
 Хаяли жері 127
 Ходуань 112
 Хонин өзені 171
 Хотеуалань 126
 Хочжоу 180
 Хуанчжаопу 178
 Хуалацзымо 213
 Хуваэр 214
 ХуатегуХулань тауы 112
 Хуанхэ 51, 151
 Хуанчжоу 120
 Хуайнань 120
 Хулидаха тауы 180
 Хулубаньсюэбучжи жері 110
 Хули өзені 168
 Хуланьчжаньцзы тауы 41
 Хулимоцзы 214
 Хунчжоу 159
 Хутань 212
 Хутугуан қамалы 120
 Хутуцзэ 41
 Хучжан өзені 208
 Хучжань 212
 Хуэй 170
 Хуэйгу мемлекеті 120
 Хуэйфан 17
 Хуэйхэ 140
 Хуэйхэчуан 52
 Хуэйхуэй мемлекеті 19, 168, 181
 Хэбэй 111
 Хэбэй жері 55
 Хэйлинъ 164, 168
 Хэйшуй 17
 Хэйсиньбаши 40
 Хэлинъ қаласы 112, 120, 126, 198
 Хэлин тауы 179, 180
 Хэнань 159
 Хэньчжоу 168
 Хэнсяниэр 120
 Хэси 39, 45, 51, 169, 182
 Хэчжоу 213
 Хэчжун 159
 Хэшо жері 54
 Хээрлу жері 211
 Цайчжоу 159
 Целюйянь өзені 52, 110, 181
 Целе жері 154
 Цеши 214
 Цидан 51
 Цилицзисы 215
 Цилиманшахан 214
 Цин 112
 Циньянгу 120
 Циэрман 19
 Цзаньчжан 214
 Цзецзечаха 112
 Цзинь 17, 38, 39, 45, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 110, 111, 119, 150, 159, 168, 177, 178, 207, 208
 Цзиньшань тауы 195, 198
 Цзиньчжоу 52, 136
 Цзинань 145
 Цзинчжоу аймағы 52

- Цзыхэ 17
 Цзянхэ 42
 Цзяодуань 55
 Цзюйюань қамалы 52, 150
 Цзюньчжоу 159, 178
 Цзюцунь 181
 Цзяньхэ өзені 42
 Цзяньтэгай тауы 49
 Цзяочжоу 180
 Цзяшиха 181
 Цэлуин өзені 42
 Цюйдяо алань 110
 Цюйлюйхуайхэйхасу 120
 Цюйчу мемлекеті 158
 Цюйэртэ 164
 Цюсы 48
 Цюэитань даласы 43
 Цянь өзені 198, 215, 216
 Цяньмалинь 187
 Цяньчжоу 215, 216, 217
- Чань өзені 168**
 Чаньхэ 181
 Чачи 212
 Чжан 211
 Чжанбали 213
 Чжаньдэ 214
 Чжэньхай қаласы 159
 Чжуличжан 214
 Чжунду 53
 Чжундоу 150, 151
 Чжунго 193
 Чжунюань 52, 144, 207
 Чжунсинфу 51
 Чжэчжэ юньду тауы 48
 Чжэньжун 170
 Чжэнсянь 207
 Чундэ 17
 Чуньнинхэ өзені 170
- Чэчээр тауы 42
- Шанду 212**
 Шығыс Үнді мемлекетіне 55
 Ши 177
 Шиэрваньша 164
 Шо 53
 Шофан 143, 153, 181, 197
 Шомо жерін 140
 Шошолань 54
 Шэлацзы 214
 Шэливань 214
 Шэлянь 193
 Шэньду 127
- Эдала қаласы 53**
 Эидо қаласы 208
 Эньчжоу 55, 159
 Эцзихань 212
- Юань династиясы 136, 215**
 Юйлуңцзечи қаласы 53
 Юйлюйгэ бұлақ 36
 Юйэргу 164
 Юйюй 168
 Юйсюй өзені 215
 Юйлибайли тауы 193
 Юньнэй 53
 Юньчжун 111, 144
 Юнчжоу 136
 Юэцзечи 163
- Янь 17**
 Янцзигань 53
 Яньцзин 120, 159
 Яньмэнь 177
 Яньчжэнь 205, 206
 Янцзибали 213
 Яэцянь 163

Шартты қысқартулармен берілген әдебиет

- Абе Такео *Абе Такео.* Батыс ұйғыр мемлекетінің тарихы туралы зерттеулер (Қытайша аудармасы: 安部健夫著, 宋肃瀛等汉译: «西回鹘国史的研究»). 乌鲁木齐, 1985年.
- Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. 2000 *Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В.* Қазақ шежіресі хақында. Алматы, 2000.
- Әбілғазы. 1992. *Әбілғазы.* Түрік шежіресі. Алматы, 1992.
- Б. Еженханұлы, Ж. Ошан және С. Сұңғатай. 2006 *Еженханұлы Б., Ошан Ж., Сұңғатай С.* Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. I том. Саяхатнамалар мен тарихи географиялық еңбектерден таңдамалылар. Алматы, 2006.
- Б. Еженханұлы, Ж. Ошан, 2006 *Еженханұлы Б., Ошан Ж.* Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. IV том. Әулеттік тарихи жылнамалар 2-бөлім. Алматы, 2006.
- В. В. Бартольд, 1928 *Barthold W. W.* Turkestan down to the Mongol Invasion. London, 1928.
- К. Байпаков, 1998 *Байпаков К. М.* Средневековые города Казахстана на Великом шелковом пути. Алматы, 1998.
- К. Байпақов, 2005 *Байпақов К. М.* Қазақстанның байырғы қалалары. Алматы, 2005.
- В. Yezhenkhanuly *V. Yezhenkhanuly.* A naiman kin in china during the Yuan and Ming periods // Shygys. 2004, № 2.
- Н. Я. Бичурин *Бичурин Н. Я.* (Иакинф), Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I-II, 1998. Алматы; Т. III. Алматы, 1999.
- В. В. Бартольд, 1922 *Бартольд В. В.* История Тюркистана. Ташкент, 1922.

- Ван Цзинжу, 1931
王静如著: «论阻卜与靺鞨», 载《国立中央研究院历史语言研究所集刊》第2(3)辑, 1931年。
- Виттфогел және Фэн, 1949
Wittfogel K. A. Feng Chia-sheng. The History of Chinese Society-Liao (907-1125). Philadelphia, 1949.
- Вэй Лянтао, 1991
魏良韬著: «西辽史纲», 1991年, 北京。
- Фэн Чэнцзюнь, 1939
冯承钧: «辽金北边部族考», 载《辅仁学志》第8(1)辑, 1931年。
- Гэн Шиминь, 1978
耿世民: «两件回鹘文契约»(《中央民族大学学报》), 1978年第2期 (Екі парақ ұйғырша келісімхат, Орталық Ұлттар Институты ғылыми журналы, 1978, №2).
- Гэн Шиминь, 2005.
耿世民: «古代突厥文碑铭研究», 中央民族大学出版社, 2005年。
- Гуйчжайвэньцзи
«高昌契氏家传» (《Гаочанцишицзячуань》), «圭斋文集»卷11, 商务印书馆《四部丛刊初编》(《Гуйчжайвэньцзи» цзюань 11, Шан-у-иньшугуань, «Сыбусунканьчубяньбэнь»).
- Дин Гофан
丁国范: «镇海族源辨»元史及北方民族史研究集刊, 第10辑(Чжэньхай әулетінің ата тегі, «Юаньши цзи бэйфан минцзуши яньцзю цзикань», № 10).
- Е. Chavannes 1903 (қытайша аудармасы)
Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue occidentaux, St. Petersburg, 1903. Қытайша аудармасы = [法] 沙畹著, 冯承钧译: «西突厥史料», 中华书局, 1958年).
- Ж. Бейсенбайұлы
Бейсенбайұлы Ж. Қазақ шежіресі. Алматы, 1995.
- Juvainy
Juvainy Tarih-i-Jahan Gusha //J. A. Boyle (Ағылшынша ауд.): The History of the World Conqueror. Manchester University Press, 1958 (Қытайша аудармасы: 何高济译《世界征服者史》(上, 下册)商务印书馆. 2004年. 北京).

- J. A. Boyle, 1971 *J. A. Boyle* 1971. The Successors of Genghis — Khan, trans. From Rashīd al-Dīn: the Jāmi'āl-Tawāīkh, New Yoruk, 1971.
- Э. Қинаятұлы, 2001 *Зардыхан Қинаятұлы*. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары IX—XII ғасырлар. Астана, 2001.
- И. Березин, 1858 *Березин И.* Труды Восточного Отделения Императорского Археологического Общества. Т. 5. 1858.
- И. Березин, 1861 *Березин И.* Труды Восточного Отделения Императорского Археологического Общества. Т. 7. 1861.
- И. Березин, 1868 *Березин И.* Труды Восточного Отделения Императорского Археологического Общества. Т. 13. 1868.
- И. Березин, 1888 *Березин И.* Труды Восточного Отделения Императорского Археологического Общества. Т. 15. 1888.
- К. Д'Оссон, 2003 К. Д'Оссон. От Чингисхана до Тамерлана. Алматы: Санат, 2003.
- К. Д'Оссон, 2004 К. Д'Оссон. Қытайша аударма: 冯承钧 译 «多桑蒙古史» 上, 下) (К. Д'Оссон. Моңғол тарихы. I, II Том.)中华书局 2004.
- Қазақстан тарихы *Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін, төрт томдық (1).* Алматы: Атамұра, 1996.
- «Қазақ өркениеті», 2005 *Қазақ өркениеті.* Алматы, 2005. №1.
- Құпия шежіре. 1992 Улизиң Төрребат, Міркамал Жәлелхан аудармасы. Моңғолдың құпия шежіресі. 1992. Пекин.
- Құпия шежіре. 1998 *Сұлтаняұлы М.* Моңғолдың құпия шежіресі. Алматы, 1998.

- Құпия шежіре 2006. *Базылхан Н.* Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. I том. Моңғолдың құпия шежіресі. Алматы: Дайк-Пресс, 2006.
- Қыдырғали Жалайыр, 1997. *Қыдырғали Жалайыр.* Шежірелер жинағы. Алматы, 1997.
- Лю Иншэн, 1985. 刘迎生: «元代诸汗国的约和及窝阔台汗国的灭亡», «新疆大学学报» 1985年第2期。(Юань дәуіріндегі моңғол ұлыстары ортасындағы бітімгершілік және Үгедей ұлысының жойылуы, Синцзян Университеті журналы, 1985, №2).
- Лян Юаньдун, 1934. 梁园东著: 西辽史, 1991年, 上海.
- Л. Н. Гумилев, 1994. *Гумилев Л. Н.* Древние тюрки. М., 1967. Қазақша аудармасы = Гумилев Л. Н. Көне туңзюелтер. Алматы, 1994.
- Л. Н. Гумилев, 1992. *Гумилев Л. Н.* Қиял патшалығын іздеу «Прэдар Иоанның мемлекеті» туралы аңыз. Алматы, 1992.
- М. Қашқари *Махмұт Қашқари.* Түрік сөздігі. Алматы, 1997.
- Marko Polo *Marko Polo.* Le divisament dou monde. London, 1938. (А. Ж. Н Шаригон түсіндірмесін жазған нұсқа негізіндегі қытайша аудармасы) — «马可波罗行纪» 冯承钧 译, 中华书局, 1954年.
- Р. Pelliot, 1920. Р. Pelliot. 'À propos des Comans', JA, 1920, I).
- Р. Pelliot, 1930. «T'ong rao». 1930, 24.
- Р. Pelliot, 1935. «T'ong rao». 1935.
- Р. Pelliot 1931. *Pelliot P.* Les Mongols et ia Papauté, Revue de l'Orient chrétien, 1931 (伯希和 «蒙古语教廷» 冯承钧 译 中华书局 1994).

- Пелео, 1934 *Pelliot P.* Tokharien et Koutchéen. JA, Vol. 224, 1934. Қытайша аудармасы (аударушы Фэн Чэнцзюнь) (伯希和、列维著, 冯承钧译: «吐火罗语考», 2004年, 北京).
- Plan Carpin және William Rubruk *Plan Carpin.* Histoire des mongols, William Rubruk. The Journey of William of Rubruk (Қытайша аудармасы: 耿升, 何高济 译: «柏朗嘉宾蒙古行纪, 鲁布鲁克东行纪» 中华书局 1985).
- Рашид ад-дин I (1) *Рашид ад-дин.* Сборник летописей. Издательство Академии Наук СССР. Москва-Ленинград, 1952.
- Рашид ад-дин СЛ, I-1 *Рашид ад-дин.* Сборник летописей. Т. 1. Книга первая / Перевод с персидского А. А. Хетагурова, Редакция и примечания проф. А. А. Семенова. М.-Л., 1952.
- Рашид ад-дин СЛ, I-2 *Рашид ад-дин.* Сборник летописей. Т. 1. Книга вторая / Перевод с персидского О. И. Смирновой, примечания Б. И. Панкратова и О. И. Смирновой, редакция проф. А. А. Семенова. М.-Л., 1952.
- Рашид ад-дин СЛ, II *Рашид ад-дин.* Сборник летописей. Т. 2 / Перевод с персидского Ю. П. Верховского, примечания Ю. П. Верховского, Б. И. Панкратова, редакция проф. И. П. Петрушевского. М.-Л., 1960.
- Рашид ад-дин СЛ, III *Рашид ад-Дин.* Сборник летописей. Т. 3 / Перевод с персидского А. К. Арендса / Под ред. А. А. Ромаскевича, Е. Э. Бертельса и А. Ю. Якубовского. М.-Л., 1946.
- Рашид ад-дин ҚА (қытайша аудармасы) 余大钧, 周建奇 译 «史集» 第一卷 第一分册, 第一卷 第二分册, 第三卷 商务印书馆, 1983 - 1985 年. 北京.

- René Grousset, 1989 René Grousset. L'Empire mongol par (Қытайша аудармасы, 1989 ж.) 雷纳. 格鲁塞 著, 龚铖 译, 翁独健 校: «蒙古帝国史»商务印书馆, 1989.
- René Grousset, 1998 René Grousset. L'Empire des Steppes (Қытайша аудармасы, 1998 ж.) 雷纳. 格鲁塞 著, 蓝琪 译, 项英杰 校: «草原帝国» 商务印书馆, 1998.
- СШ «Суйшу»
- СТШ 欧阳修: «新唐书» («Синь Таншу»).
- «Синь Юань-ши» 中华全廿六史, 白话文版 [第八册] «元史», «新元史». 华侨出版社)
- Тан Цисян «Тарихи карталар жинағы» (6) 谭其骧主编: «中国历史地图集»第6册, 1982年, 上海.
- Ту Цзи 屠寄: «蒙兀儿史记», 北京市中国书店, 1984年.
- Цзяньян жылдарынан бергі жылнамалар «建炎以来系年要录».
- Хань Жулинь, 1982 韩儒林: «穹庐集», 上海, 1982年.
- Хань Жулинь, 1985 韩儒林: «中国大百科全书. 中国历史» «元史» 中国大百科全书出版社, 北京. 1985.4
- Хань Жулинь, 1986 韩儒林主编: «元朝史», 1986年, 北京.
- Цай Мэйбяо, 1986 蔡美彪 主编: «中国历史大辞典» 辽, 夏, 金, 元史卷上海辞书出版社, 1986年.
- «Цзю Таншу» «旧唐书» («Цзю Таншу»)
- ЦШ 金史, 中华书局点校本, 北京, 1975.
- «Циньчжэнлу» «Шэн-у-циньчжэнлу» («圣武亲征录») Ван Говэй түсіндірме жазған нұсқасы. «Ван Говэй мұралары» 13-том, Шанхай Гуцзи чубаньшэ.

- Цзян Инлянь, 1990 江应梁 主编: 《中国民族史》, 民族出版社, 1990 年。(Қытайдағы ұлттардың тарихы. Миньзу чубаньшэ, 1990, Пекин.).
- Чжан Синлан, 1978 张星烺: 《中西交通史料汇编》, 中华书, 1978 年, 北京。
- Чэнь Дэчжи, 1982 陈得芝: «耶律大石北行史地杂考», 载《历史地理》第2辑, 1982年。并收入陈得芝著: «蒙元史研究丛稿», 2005年, 北京。
- Чэнь Дэчжи, 1986 陈得芝: «十三世纪前的克烈王国», 载《元史研究辑刊》第三辑, 1986年, 北京。
- Чэнь Дэчжи, 1992 陈得芝: «元代的钞法» (南京大学学报) 1992 年第4期 (Юань әулетінің ақша түзімі, Нанкин Университеті ғылыми журналы, 1992. № 4).
- Чэнь Дэчжи, 1997(13) 陈得芝: «中国通史» 第八卷, 中古时代, 元时期(上) 13。上海人民出版社, 1997年。
- Чэнь Дэчжи, 1997(14) 陈得芝: «中国通史» 第八卷, 中古时代, 元时期(下) 14。上海人民出版社, 1997年。
- Чэнь Дэчжи, 2005 陈得芝: «蒙元史研究丛稿» 人民出版社, 北京, 2005 年。
- Чэнь Дэчжи, 1980 陈得芝: «元称海城考» (Чжэньхай қаласының орны»), «元史及北方民族史研究集刊», 1980。
- Чжоу Лянсяо, 1981 周良霄: «关于西辽史的几个问题», 载《中华文史论丛》1981 年第3辑。
- Чжунго лиши да цыдянь «中国历史大辞典», 上海, 2000年
- Шан Яньбинь, 1999 尚衍斌: «元代维吾尔研究» (Юань дәуіріндегі ұйғырлар туралы зерттеулер), 民族出版社. 1999年. 北京。
- Шу Фэнь, 1984 舒焚著: «辽史稿», 湖北人民出版社, 1984 年。
- Shêng wu ch`in-cheng lu P. Pellit and L. Hambis, ed.and tr., Histoire des campagnes de Gengis Khan, Leiden, 1951.

- Ішкі Моңғол
ҒА. Тарих инс-
титуты
«Юаньши»
1981
- Юй Дацзюнь
1981
- Ян Цзянсинь
1987
- 内蒙古社会科学历史所«蒙古族通史» 编组,
«蒙古族通史» (Моңғол тарихы), 民族出版社.
- 宋濂: «元史», 中华书局点校本. 北京 1976
(Сун Лянь. «Юаньши». Чжунхуашуцзюй
нұсқасы, Пекин, 1976
- 余大均: «阻卜考» (中国蒙古史学会1981年年
会论文), 收入中国蒙古史学会编: «蒙古史论
文选集»第1辑, 1983年。
- 杨建新 主编 «古西行记» 选注 («Гусисинц-
зи»). 宁夏人民出版社. 1987.

Резюме

В пятый том пятитомной серии “История Казахстана в китайских источниках” включены переводы на казахский язык отдельных глав древних китайских летописных книг, повествующих об истории тюркоязычных народов XII–XIV веков. В таких летописных книгах, как “Ляоши” [Liashi] (История династии Ляо), “Юаньши” [Yuanshi] (История юаньской династии), сохранены подробные сведения о Каракитайском ханстве, о ханствах найманов, керейтов, жалаиоров, кипчаков, меркитов, коньратов, онгитов. Эти улусы, впоследствии ставшие основными составляющими казахского этноса, до завоевательных походов Темучина наряду со скотоводством занимались земледелием, имели города и торговые центры, достигли более высокого уровня развития, чем завоеватели. В источниках имеются ценные сведения о выдающихся представителях этих племен, ставших полководцами, государственными деятелями империи Чингисхана. Наряду с цзюанями (главами), посвященными сыновьям и внукам Чингисхана, имеются отдельные главы, рассказывающие об этих представителях тюркоязычных племен.

Указанные источники впервые переведены на казахский язык и снабжены научными комментариями, именным, этнонимическим и географическим указателями.

Summary

The fifth volume of the “History of Kazakhstan in Chinese Sources” (five-volume series) contains Kazakh translations of the chapters of ancient Chinese chronicles on the history of Turkic ethnic groups in XII-XIV centuries. The “Liashi” (“History of Lia Dynasty”) and the “Yuanshi” (“History of Yuan Dynasty”) preserve detailed information about the Karakitais’ state and about the khanates of naiman, kereit, zhalair, kipchak, merkit, konyrat and ongit turkic tribes. These Turkic tribes, which subsequently became the core components of Kazakh ethnoses, were engaged in agriculture along with cattle breeding, had cities and commercial centres before aggressive campaign of Temuchin. They reached the higher level of development than conquerors. In these sources there is valuable information about outstanding representatives of Turkic tribes, which became generals and statesmen in the empire of Chengis Khan. In addition to the tzyuans (chapters) devoted to sons and grandsons of Chengis Khan there are chapters, which tell about these representatives of Turkic tribes.

All translations are supported with scientific comments, nominal, ethnical, and geographical indexes.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	5
«Ляоши», 30-цзюань, «Тяньцзо патшаның өмірбаянына қосымша: Батыс Ляо (Қарақытай) мемлекетінің тарихы» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Б. Еженханұлы</i>)	15
«Юаньши», 1-цзюань, Патшалар шежіресі I, «Тайцзун» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>).....	32
«Юаньши», 2-цзюань, Патшалар шежіресі II, «Тайцзун» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>).....	110
«Юаньши», 2-цзюань, Патшалар шежіресі II, «Динцзун» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>).....	119
«Юаньши», 3-цзюань, Патшалар шежіресі III, «Сяньцзун» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>).....	124
«Юаньши», 117-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны IV, «Шучи» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>).....	135
«Юаньши», 118-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны V, «Тэ Сюэчань» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>).....	140
«Юаньши», 119-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны V, «Алаусы тицзихули» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>).....	143
«Юаньши», 120-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны VII, «Чжабаэрхочжаның өмірбаяны» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>).....	149
«Юаньши», 120-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны VII, «Шучитайдың өмірбаяны» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>)	153
«Юаньши», 120-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны VII, «Чжэньхайдың өмірбаяны» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>)	158
«Юаньши», 120-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны VII, «Хэсымайлидің өмір баяны» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>).....	163

«Юаньши», 121-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны VIII, «Субутайдың өмірбаяны» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>)	167
«Юаньши», 121-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны VIII, «Чао- сының өмірбаяны» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>)	177
«Юаньши», 122-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны IX, «Баэршуаэртэ дэцзиньнің өмірбаяны» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>).....	179
«Юаньши», 122-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны IX, «Хасананың өмірбаяны» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>).....	187
«Юаньши», 124-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны XI, «Тататунаның өмірбаяны» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>).....	191
«Юаньши», 128-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны XV, «Тутуханың өмірбаяны» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>)	193
«Юаньши», 130-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны XVII, «Бухумудың өмірбаяны» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>).....	205
«Юаньши», 149-цзюань, жеке тұлғалар өмірбаяны XXXIV, «Го Баоюйдің өмірбаяны» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>)	207
«Юаньши» 63-цзюань, шежіре XV, География VI, «Солтүстік- батыс аймақтардың географиясы туралы қосымша мәліметтер» (Аударып, түсіндірмелерін жазған <i>Ж. Ошан</i>).....	211
Есімдер көрсеткіші	225
Этнонимдер көрсеткіші.....	232
Географиялық көрсеткіш.....	234
Шартты қысқартулармен берілген әдебиет	240
Резюме	248
Summary	249

ББК 63. 2
Қ 18

Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. V том.
Қ 18 Әулеттік тарихи жылнамалар. 3-бөлім. — Алматы: Дайк-Пресс, 2006. — 256 б.

ISBN 9965–798–61–3

Бес томдық “Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері” сериясының бесінші томына XII–XIV ғасырлардағы түркітілдес халықтардың тарихы туралы баяндайтын ежелгі қытай жылнама кітаптарының жекелеген тарауларының қазақша аудармалары қамтылған. “Ляоши” (Ляо әулетінің тарихы), “Юаньши” (Юань әулетінің тарихы) атты кітаптарда Қарақытай хандығы, Найман, Керей, Жалайыр, Қыпшақ, Меркіт, Қоңырат, Оңғыт хандықтары туралы егжей-тегжейлі мәліметтер сақталған. Кейін қазақ этносының негізгі құрамдастары болған бұл ұлыстар Шыңғыс ханның жаулап алушылық жорықтарына дейін малшаруашылығымен қоса егіншілікпен шұғылданған, қалалары мен сауда орталықтары болып, жаулап алушылардан гөрі дамудың неғұрлым жоғары деңгейіне жеткен. Деректемелерде бұл ұлыстардың кейін Шыңғыс хан империясының қолбасшылары, мемлекет қайраткерлері болған көрнекті өкілдері туралы бағалы мәліметтер бар.

Аталған деректемелер қазақ тіліне алғаш рет аударылып, оларға ғылыми түсіндірмелер берілген, есім, этноним және географиялық көрсеткіштермен жабдықталған.

Кітап тарихшыларға, шығыстанушы ғалымдарға, сондай-ақ отан тарихын білмекке ден қоюшы көпшілік қауымға арналған.

Қ 0503000000
00(05)–07

ББК 63.3

ISBN 9965–798–61–3

Ғылыми басылым

**“Қазақстан тарихы туралы
қытай деректемелері” сериясы**

V том

Әулеттік тарихи жылнамалар. 3-бөлім

*ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану
институтының Ғылыми кеңесі мақұлдаған*

Редакторы *Р. Қ. Шаймерденов*
Корректоры *Қ. Әбдіраман*
Мұқаба дизайны *К. Карпун*
Компьютерде беттеген *Г. К. Шаккөзова*

Басуға 26.12. 2006 ж. қол қойылды. Пішімі 60x90^{1/16}.
Шартты б. т. 16,0. Есептік б. т. 15,56.
Таралымы 3000 дана.

“Дайк-Пресс” баспасы,
050010, Алматы қаласы, Құрманғазы көшесі, 29.
Тел./факс: 261-28-35.

Баспа директоры **Қазығұлов Б. А.**

Тапсырушының диапозитивтерінен Қазақстан Республикасы
“Атамұра” корпорациясы ЖШС-нің Полиграфкомбинатында басылды.
050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41-үй.

ISBN 9965-798-61-3

9 789965 798610

ЖАЗУ ҮЛІІН

ЖАЗУ ҮЛІІН